

Onderwysers in openbare skole se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuigings

E Roux

 orcid.org/0000-0002-6097-1090

Verhandeling aanvaar ter nakoming vir die graad *Magister Educationis in Onderwysreg* aan die Noordwes-Universiteit

Studieleier: Dr A de Wet

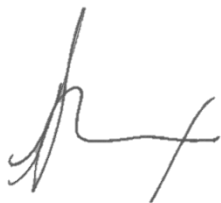
Gradeplegtigheid: Desember 2021

Studentenommer: 22770097

Verklaring

VERKLARING / DECLARATION

Ek, Elizabeth Roux, die ondergetekende, verklaar hiermee dat die werk vervat in hierdie verhandeling, my eie oorspronklike werk is en dat ek dit nie voorheen, in geheel of gedeeltelik, by enige universiteit ingedien het vir 'n *Magister Educationis in Onderwysreg* graad nie.

Handtekening

02 / 08 / 2021

Datum

Kopiereg©2018 Noordwes-Universiteit (Potchefstroomkampus)

Copyright©2018 North-West University (Potchefstroom Campus)

Alle regte voorbehou / All rights reserved

Bedankings

The snake which cannot cast its skin has to die. As well the minds which are prevented from changing their opinions; they cease to be mind. – Friedrich Nietzsche

Ek wil graag die volgende individue en belanghebbendes bedank. Sonder hulle samewerking en voortdurende ondersteuning sou die navorsing nie die lig gesien het nie:

Eerstens wil ek dr Annamagriet de Wet bedank vir haar liefde en geduld, asook haar voortdurende leiding om menswaardigheid te begryp en konstruktiewe kritiek om gehalte navorsing te verseker en by te dra tot menseregtegeletterdheid. Ek wil dr Annamagriet ook bedank vir haar moeite om my te help om alles te bevraagteken en krities te dink oor nie net inligting nie, maar oor my eie denkwyse. Onder haar leiding het ek nie net as navorser gegroei nie, maar ook as mens.

Dan my gesin – baie dankie aan my pa en ma vir hul finansiële ondersteuning en aanmoediging om my passie vir navorsing te volg en verder te studeer. Dankie vir hulle geduld en eindelose aanmoediging as ek moed verloor het.

Dankie aan me Wilma Breytenbach vir die statistiese dienste wat sy gelewer het.

Dankie aan dr Jackie de Vos vir die taalversorging.

Opsomming

Suid-Afrika staan bekend as 'n reënboognasie met 'n verskeidenheid van religieë, oortuigings en menings. Vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening in skole word vergesel van 'n unieke stel uitdagings aangesien leerders, onderwysers en kollegas met verskillende religieë, oortuigings en menings in dieselfde skoolomgewing funksioneer. Sodanige verskille kan spanning veroorsaak en godsdiensbeoefening, die skoolkurrikulum en sosialisering van leerders met 'n sekere oortuiging affekteer.

Onderwysers se vrye uitdrukking van hulle wêreldbeskouing kan deur die volgende siening beïnvloed word: die leerder word as 'n unieke persoon binne 'n diverse skool beskou, en die onderwyser word as verteenwoordiger van die staat beskou. Vrees en onsekerheid kom voor onder onderwysers dat hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beperk kan word ter wille van die beskerming van leerders se religie verwante regte. Gevolglik word 'n situasie geskep waar onderwysers nie die skoolomgewing as veilig ag om hulle godsdiens, oortuigings en menings uit te druk nie.

Regs-, menseregte- en religieuse geletterdheid is noodsaaklike bestanddele van geborgenheid en opvoedersekuriteit, bevordering van menseregte en die beskouing van diversiteit as 'n aanwins. Laasgenoemde drie word beskou as bydraend tot 'n inklusiewe skoolomgewing. Inklusiwiteit dra om die beurt weer by tot geborgenheid en opvoedersekuriteit, bevordering van menseregte en die beskouing van diversiteit as 'n aanwins.

Vanuit 'n regsraamwerk word daar geredeneer dat die onderwyser die plig opgelê word om 'n verteenwoordiger en bevorderaar van die Grondwet te wees. Sodanige verantwoordelikheid plaas groter druk op onderwysers om hulle eie oortuigings binne die voorgestelde grense uit te druk. Onderwysers moet hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beoefen met die wete dat hulle in die skoolomgewing as voorbeeld dien en hoewel hulle diverse oortuigings het, hulle optrede op die grondwetlike waardes van vryheid, gelykheid en waardigheid gegrond moet wees.

'n Gelyktydige gemengde metode navorsingsontwerp met kritiese realisme as onderliggende vertrekpunt is gebruik. Die kwantitatiewe data is aangevul met kwalitatiewe data wat uit oopeinde-vrae bestaan het. Die data is tegelyk ingesamel en is tydens die data-analise byeengebring.

'n Literatuurstudie is uitgevoer en temas uit die literatuur is gebruik om 'n vraelys te ontwikkel. Die vraelys het ten doel gehad om ondersoek in te stel na konflik wat moontlik kan ontstaan in 'n vrye omgewing bestaande uit mense met diverse oortuigings en hoe onderwysers hulle reg op vryheid

van godsdien en vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole ervaar. Beskrywende en inferensiële statistieke is gebruik.

Die empiriese ondersoek het gefokus op die ervaring van onderwysers in openbare skole betreffende hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging. Demografiese inligting oor die deelnemende skole en die onderwysers wat aan die studie deelgeneem het, is ingesamel. Verdraagsaamheid teenoor die individu asook respek teenoor individue met verskillende oortuigings is ondersoek. Ondersoek is ingestel na die assosiasies wat deelnemers met sekere konsepte van vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening maak het; vryheid van uitdrukking en wat die deelnemers as hulle reg op vryheid van uitdrukking beskou het; en hoe wetgewing na hulle mening hulle regte beskerm het.

Die bevindinge toon dat onderwysers as rolspelers in die skoolomgewing 'n belangrike rol speel in die toepassing van wetgewing. Die bevindinge het ook uitgelig hoe hulle die aard en strekking van hulle regte ervaar het. Dit blyk uit die data dat die deelnemers in die Lejweleputswa-distrik nie werklik in hierdie opsig onder druk verkeer het nie. Verder wys die data daarop dat die deelnemers ander met oortuigings wat van hul eie verskil het as "the other" gesien het en verkies het om óf daardie persone met hulle eie oortuiging te integreer óf te eerder vermy.

Sleutelwoorde: diversiteit, menseregte, onderwysreg, openbare skole, vryheid van godsdien, vryheid van uitdrukking, wêreldbeskouing

Abstract

South Africa is known as a rainbow nation with a variety of religions, beliefs, and opinions. Freedom of religion in schools brings a unique set of problems to the table, as learners, teachers, and colleagues with different religions, beliefs, and opinions function in the same school environment. Such differences can cause tension and affect religious practices, the school curriculum and socialisation of learners who hold certain beliefs.

Teachers' free expression of their worldview can be influenced by the following view: the learner is regarded as a unique person in a diverse school, while the teacher is regarded as a representative of the State. Fear and uncertainty occur among teachers that their religious expression can be restricted for the sake of protecting learners' freedom of religious expression. A situation is consequently created where teachers do not see the school environment as safe to express their religion, beliefs, and opinions.

Legal literacy, human rights literacy and religious literacy are essential components of a *sense of security*, promotion of human rights and the recognition of diversity as an asset. The latter three are regarded as contributing to an inclusive school environment. In turn, inclusivity contributes to a *sense of security*, the promotion of human rights and the recognition of diversity as an asset.

From the legal framework, it is argued that the duty to be a representative of the State that embodies and maintains the spirit of the Constitution falls on the teacher. Such a responsibility places greater pressure on teachers to express their own beliefs within the proposed limits. Teachers should practise their religious expression knowing that they serve as an example in the school environment, and even though they have diverse beliefs, their actions must be based on freedom, equality, and dignity.

In this study, a simultaneous mixed methods design was employed with critical realism as the underlying foundation. The quantitative data were supplemented with qualitative data consisting of open-ended questions. The data were collected simultaneously and collated during the data analysis process.

A literature study was conducted and themes from the literature were used to develop a questionnaire. The aim of the questionnaire was to investigate the conflict that may arise in a free environment comprising people with diverse beliefs and how teachers experience their right to freedom of religion and expression in public schools. Descriptive and inferential statistics were used.

In the empirical study, the experiences of the teachers in public schools regarding their right to religious expression was the main focus. Demographic information about the participating schools and the teachers participating in the study was collected. Tolerance towards the individual as well as respect for individuals who hold different beliefs were investigated. The associations the participants made with certain concepts of religious freedom, what they considered as their right to freedom of expression and how legislation in their view protected their rights were investigated.

The findings showed that teachers as role players in the school environment play an important role in the application of legislation. The findings also highlighted how they experienced the nature and scope of their rights. It seems from the data that the participants in the Lejweleputswa district were not really under pressure in this regard. Furthermore, the data show that the participants perceived people with beliefs that differed from their own as “the other” and preferred to either integrate them into their own beliefs or rather avoid them.

Keywords: diversity, human rights, education law, public schools, freedom of religion, freedom of expression, worldview

INHOUDSOPGAWE

Verklaring	i
Opsomming	iii
Abstract	v
Lys van tabelle	xi
Lys van figure.....	xii
HOOFSTUK 1: ORIËNTERING TOT DIE STUDIE	1
1.1 Inleiding en probleemstelling	1
1.2 Navorsingsvrae.....	7
1.3 Doel van die studie	7
1.4 Konseptuele raamwerk	8
1.4.1 Vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening.....	8
1.4.1.2 Godsdiens	8
1.4.1.3 Gewete	9
1.4.1.4 Denke	9
1.4.1.5 Oortuiging	9
1.4.2 Wêreldbeskouing/lewensbeskouing	9
1.4.3 Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging	10
1.4.4 Openbare skole	11
1.5 Teoretiese raamwerk	11
1.6 Navorsingsontwerp, -metodologie en -metodes	15
1.7 Samevatting.....	15
HOOFSTUK 2: TEORETIESE PERSPEKTIEWE OP UITDRUKKING TEN OPSIGTE VAN RELIGIEUSE EN NIE-RELIGIEUSE OORTUIGING IN OPENBARE SKOLE	17
2.1 Inleiding	17
2.2 Historiese oorsig: Christelik-Nasionale Onderwys tot die insluiting van diversiteit	17
2.3 Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van die onderwyser: teoretiese perspektief	19
2.3.1 Menseregtegeletterdheid	21
2.3.2 Religieuse geletterdheid	23
2.3.3 Regsgeletterdheid.....	25
2.3.4 Geborgenheid en opvoedersekuriteit	26
2.3.5 Bevordering van menseregte: respekteer, beskerm, bevorder en vervul menseregte .	29
2.3.6 Beskouing van diversiteit en verskille as aanwinst/bate	33

2.3.7	Inklusiwiteit	37
2.4	Gevolgtrekking.....	39
HOOFSTUK 3: REGSDETERMINANTE MET BETREKKING TOT ONDERWYSERS SE VRYHEID VAN UITDRUKKING TEN OPSIGTE VAN RELIGIEUSE EN NIE-RELIGIEUSE OORTUIGING IN OPENBARE SKOLE		41
3.1	Inleiding	41
3.2	Grondwetlike imperatief om diversiteit te beskerm	41
3.2.1	Die Handves van Regte	41
3.2.2	Wetgewing met betrekking tot (religieuse) oortuiging	43
3.2.3	Wetgewing met betrekking tot vryheid van uitdrukking	50
3.2.4	Wetgewing met betrekking tot gelykheid	54
3.2.5	Wetgewing met betrekking tot menswaardigheid	57
3.3	Sinopsis.....	61
HOOFSTUK 4: NAVORSINGSONTWERP, -METODOLOGIE EN -METODES		63
4.1	Inleiding	63
4.2	Gelyktydige gemengde metode: kwantitatiewe opname met kwalitatiewe elemente ...	64
4.3	Kritiese realisme	65
4.4	Teikenpopulasie	67
4.5	Data-insamelingsinstrument	67
4.6	Data-analise	69
4.7	Geldigheid, betroubaarheid en vertrouenswaardigheid	69
4.7.1	Inhoudsgeldigheid en gesigsgeldigheid	70
4.7.2	Konstruktiegeldigheid	70
4.7.3	Betroubaarheid	71
4.7.4	Vertruenswaardigheid	73
4.8	Etiese oorwegings	73
4.8.1	Toestemming.....	73
4.8.1.2	Goedkeuring deur wetenskaplike en etiekkomitees	73
4.8.1.3	Toestemming deur onderwysdepartement en skole	74
4.8.1.4	Ingeligte toestemming van deelnemers.....	74
4.8.2	Privaatheid en vertroulikheid.....	74
4.8.3	Voorkoming van skade aan deelnemers	75
4.9	Sinopsis.....	77
HOOFSTUK 5: EMPIRIESE ONDERSOEK: INTERPRETASIE VAN DIE DATA		79
5.1	Inleiding	79
5.2	Demografiese inligting oor deelnemers en deelnemende skole	79
5.2.1	Demografiese inligting omtrent die deelnemende skole	80

5.2.2	Demografiese inligting oor die deelnemers	82
5.3	Aanbieding en bespreking van die bevindings	90
5.3.1	Onderwysers se posisie, mening, gevoelens, optrede of situasie met betrekking tot uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging	90
5.3.1.2	Faktor 1 – Religieuse of spirituele ingesteldheid	92
5.3.1.3	Faktor 2 – Aktiewe bevordering van eie religieuse oortuigings.....	95
5.3.1.4	Faktor 3 – Gemak met simboliese uitdrukking van religie	96
5.3.1.5	Faktor 4 – Religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk	98
5.3.1.6	Faktor 5 – Interaksie met persone met ander oortuigings	100
5.3.1.7	Faktor 6 – Verdraagsaamheid by ouers en leerders	102
5.3.1.8	Faktor 7 – Akkommodering van religieuse diversiteit deur skool	104
5.3.1.9	Faktor 8 – Vermydning van interaksie met “the other”	105
5.3.2	Verbande tussen faktore en biografiese en demografiese gegewens	106
5.3.2.2	Hoërskole en laerskole (vraag A)	106
5.3.2.3	Jonger en ouer deelnemers (vraag G)	108
5.3.2.4	Manlike en vroulike deelnemers (vraag J)	109
5.3.2.5	Deelnemers met en sonder bestuurservaring (vraag F)	110
5.3.3	Onderwysers se verdraagsaamheid teenoor individue met diverse religieuse en nie-religieuse oortuigings	112
5.3.4	Onderwysers se respek teenoor individue se diverse religieuse en nie-religieuse oortuigings.....	115
5.3.5	Konsepte wat onderwysers met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening assosieer	117
5.3.6	Konsepte wat onderwysers met vryheid van uitdrukking assosieer	121
5.3.7	Elemente wat onderwysers beskou as deel van hul reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging	124
5.3.8	Wetgewing wat onderwysers beskou as wetgewing wat hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdiens beskerm.....	128
5.4	Sinopsis	133
	HOOFSTUK 6: BEVINDINGS EN AANBEVELINGS	136
6.1	Inleiding	136
6.2	Hoofbevindings	138
6.2.1	Wat is die regsteoretiese beginsels en determinante met betrekking tot onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole?	138

6.2.2	Hoe ervaar onderwysers in openbare skole hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging en vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en die konflik wat daarmee gepaardgaan?	142
6.2.3	Tekortkominge van die studie	143
6.2.4	Aanbevelings	144
6.2.4.2	Aanbevelings ten opsigte van onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging.....	144
6.2.4.3	Aanbevelings vir verdere navorsing	145
6.3	Sinopsis	145
	Bronnelys	147
	Addenda	164
	Addendum A: Vraelys.....	165
	Addendum B: Geldigheid van vraelys.....	185
	Addendum C: Taalversorgingsverklaring	186
	Addendum D: Etiekkomitee	187
	Addendum E: Toestemming vanaf Departement	188
	Addendum F: Toestemming vanaf skoolhoof.....	189
	Addendum G: Toestemming vanaf beheerliggaam.....	193
	Addendum H: Toestemming vanaf deelnemers.....	197
	Addendum I: Transkripsies van kwalitatiewe data	205
	Addendum j: Statistiese verklaring	256

Lys van tabelle

Tabel 4.1: Alfawaardes van faktore	72
Tabel 4.2: Risiko's en voorsorgmaatreëls	76
Tabel 5.1: Afdeling 2, vraag A – Tipe skool	81
Tabel 5.2: Afdeling 2, vraag B – Hoeveelheid leerders	81
Tabel 5.3: Afdeling 2, vraag C – Aantal personeellede	82
Tabel 5.4: Afdeling 2, vraag D – Ervaring	83
Tabel 5.5: Afdeling 2, vraag E – Kwalifikasies	84
Tabel 5.6: Afdeling 2, vraag F – Bestuurspos	85
Tabel 5.7: Afdeling 2, vraag G – Ouderdom van deelnemers	85
Tabel 5.8: Afdeling 2, vraag H – Taal van deelnemers	86
Tabel 5.9: Afdeling 2, vraag I – <i>Religieuse</i> oortuigings van deelnemers	87
Tabel 5.10: Afdeling 2, vraag J – Geslag	89
Tabel 5.11: Afdeling 3 – Gemiddelde antwoorde vir vraag 3.....	92
Tabel 5.12: Die verband tussen hoërskole en laerskole (vraag A)	107
Tabel 5.13: Die verband tussen jonger en ouer deelnemers (vraag G).....	109
Tabel 5.14: Die verband tussen manlike en vroulike deelnemers (vraag J)	110
Tabel 5.15: Verband tussen deelnemers met en sonder bestuurservaring (vraag F)	111
Tabel 5.16: Afdeling 3, vraag 4: Verdraagsaamheid teenoor individue	113
Tabel 5.17: Afdeling 3, vraag 5: Respek teenoor verskillende oortuigings	115
Tabel 5.18: Afdeling 3, vraag 6: Vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening	118
Tabel 5.19: Afdeling 3, vraag 7: Assosiasie met vryheid van uitdrukking	122
Tabel 5.20: Afdeling 3, vraag 8 – Elemente van onderwysers se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdiens	125
Tabel 5.21: Afdeling 3, vraag 9 – Beskerming van die onderwyser se reg op vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging ...	129

Lys van figure

Figuur 1.1: Aspekte van die teoretiese raamwerk	12
Figuur 2.1: Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van die onderwyser	20
Figuur 2.2: Die staat se plig soos vervat in artikel 7(2) van die Grondwet	31
Figuur 2.3: Die diversiteitsmodel van Gardenswartz en Rowe (2003)	34
Figuur 4.1: Strategie vir die empiriese navorsing	64

HOOFSTUK 1: ORIËTERING TOT DIE STUDIE

1.1 Inleiding en probleemstelling

Desmond Tutu (1991) beskryf Suid-Afrika as 'n reënboognasie bestaande uit 'n verskeidenheid van religieë, oortuigings en menings asook verskillende ervarings van Suid-Afrikaanse burgerskap. Volgens Blignaut (2015:3) is een van die hoofdoelwitte van die Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika (hierna afgekort tot “die Grondwet”) (Suid-Afrika, 1996) om die demokratiese regte en diversiteit van dié reënboognasie te beskerm. Volgens Malherbe (2008:127) kry diversiteit genoegsame erkenning in die Grondwet. In die aanhef van die Grondwet word verklaar dat ons, die mense van Suid-Afrika, “[glo] dat Suid-Afrika behoort aan almal wat daarin woon, verenig in ons verskeidenheid”. Daar is voorts verskeie bepalings in die Handves van Regte, soos vervat in die Grondwet, wat gerig is op die beskerming en bevordering van “eenheid in verskeidenheid” (art. 9, 15, 16, 30, 31).

Sauter (2015:192-193) voer aan dat die Grondwet nie slegs 'n regsdokument is nie, maar dat dit ook as 'n ideologiese stelling funksioneer wat meewerk om 'n nasionale identiteit te kweek wat deur onder andere die drie demokratiese waardes soos vervat in artikel 7(1) van die Grondwet (1996) – naamlik menswaardigheid, gelykheid en vryheid – gerig moet word.

In 2001 het die Departement van Basiese Onderwys (DBO) die onderwysmanifes oor waardes en demokrasie (oftewel *DBO, 2001, Manifesto on Values, Education and Democracy*) (hierna afgekort tot “die Manifes”) saamgestel as riglyn om demokrasie, nierassisme en nieseksisme in die onderwys te bevorder. Artikel 15(1) van die Grondwet (1996) wat elkeen se reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening waarborg, word onder andere in paragraaf 29 van die Manifes herhaal. Dit verklaar dat die diversiteit van die Suid-Afrikaanse gemeenskap ten opsigte van diverse gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening in ag geneem moet word.

Vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening kan egter lei tot besondere uitdagings in die openbare skoolopset waar leerders en onderwysers verplig word om interaktief binne die skoolomgewing te funksioneer saam met andere wie van hulle verskil ten opsigte van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening. Vóór 1996 was Suid-Afrikaanse skole wetlik mono-religieuse gemeenskappe (Rautenbach, Jansen & Pienaar, 2003:19; Schunke, 2015:2), maar ná die afskaffing van die Christelik-Nasionale Onderwysbeleid (hierna afgekort tot die “CNO-beleid”) het diversiteit betreffende religie en wêreld- en/of lewensbeskouings sigbaar geword. Spanning kan ontstaan wanneer sekere partye voel dat hulle regte beperk word terwyl ander partye hulle regte vryelik geniet (Ferguson, 2018:219-221).

As funksionaris in 'n openbare skool is die onderwyser verplig om die demokratiese waardes soos uiteengesit in artikel 7(1) van die Grondwet (1996) te bevorder. Bevordering van dié demokratiese waardes word soos volg in die Grondwet (art. 7(2), 1996) vervat: “Die Staat moet die regte in die Handves van Regte beskerm, bevorder en verwesenlik.” Die standpunt word deur Pietersen (2011) en Ryder (2005:171) gehuldig dat die skool en onderwysers 'n onpartydige standpunt ten opsigte van gewete, religie, denke, oortuiging en mening moet inneem. Die onderwyser behoort respek vir diversiteit te toon en dit by leerders te kweek. Dié siening word ook geopper in artikel 3.2 van UNESCO se Verklaring van Beginsels oor Verdraagsaamheid (*Declaration of Principles on Tolerance*) (1995) wat stel dat die bevordering van respek vir diversiteit in skole, universiteite en informeel tuis moet plaasvind. Indien daar van die onderwyser verwag word om onpartydig te wees, ontstaan die vraag tot watter mate die onderwyser se uitdrukking van hul eie religieuse en/of nie-religieuse oortuigings hul onpartydigheid kan beïnvloed, of, tot watter mate hul posisie as onpartydig hul eie vryheid van uitdrukking beïnvloed.

Uiteenlopende beskouings oor religie en wêreld- en/of lewensbeskouing kan spanning in die skoolomgewing teweegbring. Spanning kan byvoorbeeld voorkom wanneer die individu se regte strydig is met dié van 'n spesifieke gemeenskap, byvoorbeeld 'n religieuse gemeenskap. Daar kan ook moontlik spanning ontstaan wanneer die vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening van die individu of religieuse groepe strydig is met die grondwetlike ideaal om sosiale samehörigheid te bevorder (Cameron, 2015). Individue en gemeenskappe kan ook spanning beleef indien 'n bepaalde interpretasie of toepassing van die grondwetlike waardes en -regte religieuse beoefening bemoeilik of verhoed.

Volgens Moyo (2014:65), Evans (2012:195) en Ferguson (2018:219-221) kom daar gereeld 'n mate van spanning voor tussen persone of groepe wat verskil ten opsigte van gewete, religie, denke, oortuiging en mening en die toepassing daarvan binne die onderwys. Die toepassing van lyfstraf in skole is 'n voorbeeld hiervan; sekere gemeenskappe is van mening dat sowel die Grondwet as die Skolewet hulle verhoed om hulle oortuigings uit te leef. Hierdie spanning oor die verbod op lyfstraf in skole het selfs in 2000 gelei tot 'n regsdispuut in *Christian Education South Africa v Minister of Education* (2000). *Christian Education South Africa* ('n ouervereniging van onafhanklike Christenskole) was van mening dat die matige toepassing van lyfstraf volgens hulle Christelike oortuigings 'n belangrike aspek van opvoeding is. Die Konstitusionele Hof het egter beslis dat die beperking op die regte van ouers kragtens artikel 36 van die Grondwet (1996) billik is en dat die afskaffing van lyfstraf by skole dus grondwetlik is. Nieteenstaande dié uitspraak is daar steeds ouers wat lyfstraf in sekere skole ondersteun en “toestemming” aan skole verleen om lyfstraf toe te pas (Nel, 2014). Sodanige optrede van ouers en die skool toon moontlike spanning tussen religieuse oortuigings en wêreld- en/of lewensbeskouings en die Grondwet en ander wetgewing. Spanning kan dus bestaan tussen religieuse oortuigings van onderwysers en

ouers wat uiteenlopende religieuse beskouings rakende lyfstraf as vorm van dissipline van leerders handhaaf.

Aan die een kant kan spanning spruit uit diverse religieuse oortuigings- en wêreld- en/of lewensbeskouings in die skoolkurrikuluminhoud en aan die ander kant uit gewete, religieë, denke, oortuiging en mening van ouers en onderwysers. Sommige onderwysers en ouers is byvoorbeeld gekant teen die lees van die voorgeskrewe *Harry Potter*-boekreeks (Moyo, 2014:65) omrede dié leesstof towery bevat wat deur sommige religieuse geskrifte verbied word en indruis teen die oortuigings van sommige persone in die Christendom. Persone wat hierdie oortuiging huldig voel dat die gebruik van dié boeke in openbare skole inbreuk maak op hulle vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening aangesien leerders gedwing word om teks te lees wat teen hulle oortuigings indruis en as indoktrinasie beskou word (Moyo, 2014:65; Smit 2019:155).

Die evolusieteorie – wat sedert 2008 deel uitmaak van Lewenswetenskap vir hoërskoolleerders – is nog 'n voorbeeld van spanning wat tussen die skoolkurrikuluminhoud en gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening kan ontstaan. Volgens Pillay (2011:2) voel sekere onderwysers, ouers en leerders dat evolusieleer teen hulle gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening indruis. Dit veroorsaak gevolglik spanning tussen onderwysers, ouers en leerders wat die skoolkurrikulum aanbetref. Die onderrig van die evolusieteorie kan ook spanning teweegbring wanneer die oortuigings van skoolgemeenskapslede verskil van dié van 'n onderwyser of die wyse waarop 'n onderwyser die kurrikulum oordra. Dit kom byvoorbeeld voor wanneer die onderwyser wél evolusieleer onderrig, maar teenkanting van ouers kry, omdat evolusieleer beskou word as 'n teenargument vir die skeppingsleer wat veral in die Abrahamitiese religieë geleer word. Die spanning tussen ouers en die onderwyser kan moontlik lei tot uitsondering van die onderwyser en gevolglik uitsluiting uit die skoolgemeenskap deur die meerderheidsgroep, wat ouers en/of kollegas insluit (Pillay, 2011:2; Reddy, 2012:1). Die onderwyser se eie oortuigings rakende sekere inhoud van die kurrikulum kan in botsing wees met die kurrikulum self, asook met oortuigings van leerders en/of hulle ouers. Die vraag ontstaan tot watter mate die onderwyser vryheid van uitdrukking ten opsigte van hul eie religieuse en/of nie-religieuse oortuigings in hierdie verband geniet.

Ander moontlike oorsake van spanning wat met gewete, religie, denke, oortuiging en mening verband hou, kom voor wanneer meerderheidsgroepe druk op die skool uitoefen om kinders binne die spesifieke oortuigings van hulle ouers te sosialiseer (Moyo, 2014:65, Ferguson, 2018:220). Sodanige druk word beïnvloed deur 'n eksklusivisme-benadering waarvolgens sommige religieuse groepe slegs hulle eie gewete, religie, denke, oortuiging en mening as die waarheid ag en ander oortuigings wat daarvan verskil as vals beskou en selfs blootstelling daaraan probeer vermy (Wolhuter, Potgieter & Van der Walt, 2014:4). Die moontlike spanning tussen

meerderheids- en minderheidsgroepe asook spanning wat kan voorkom by skole met 'n Christelike etos en ouers of leerders wat nie-religieus is of ander lewens-en wêreldbeskouinge handhaaf wat buite die Christelike religie val, word gesien in die mening van Pietersen (2011): hy stel dat nie-religieuse minderheidsgroepe uitsluiting ervaar op grond van hulle oortuigings. In sommige gevalle blyk dit dat leerders wat die meerderheidsgroep se geloof volg, onregverdig bevoordeel word. Ter ondersteuning sê Schunke (2015:112) dat skole dikwels nie 'n bevredigende alternatief bied vir leerders en onderwysers wat nie aan die godsdiensoefening van die meerderheidsgroep wil deelneem nie. Gevolglik geniet die leerders van die minderheidsgroep nie soortgelyke regte en voordele as dié van die meerderheidsgroep nie, wat tot spanning tussen die groepe lei.

Ferguson (2018:220) wys verder op die moontlike spanning wat kan ontstaan tussen die minderheids- en meerderheidsgroepe in skole wanneer minderheidsgroepe uitgesluit word van besluitneming tydens beleidopstelling en sodoende nie in ag geneem word nie. Die spanning wat die uitsluiting tydens beleidopstelling kan veroorsaak in minderheidsgroepe kom na vore in die hofsaak *Organisasie vir Godsdienste-Onderrig en Demokrasie v Laerskool Randhart* (2017) waar skole se beleid rakende godsdiensoefening asook die etos van die skole deur lede van die skoolgemeenskap as ongrondwetlik beskou was. Die betrokke skole se beleid was deur 'n Christelike etos gelei (Heyns 2020:127, Smit 2019:147). Die hofsaak beklemtoon die belangrikheid daarvan om diverse oortuigings in ag te neem by beleidmaking rakende religie en godsdiensoefening:

At the level of principle then, the overarching constitutional theme is that our society is diverse, that that diversity is to be celebrated, and that specific rights are conferred and dealt with in pursuance of that principle. Within this context, public schools are public assets that serve the interests of society as a whole (*OGOD v Randhart Primary School and others*, 2017).

Daar is voorts ook kritiek teen die aanbieding van godsdiensoonderrig wat steeds in openbare skole plaasvind (Ferguson & Roux, 2004; Roux, 2003; Roux & Du Preez, 2007; Pieterse, 2011; Van der Walt, 2011, Jarvis 2021). Dié kritiek is gemik op die ongrondwetlike aanbieding van godsdiensoonderrig as deel van verpligte kurrikulum of skoolaktiwiteite by sommige skole (die Grondwet, art. 15(2), 1996). Verpligte blootstelling van leerders aan godsdiensoonderrig en/of -beoefening maak inbreuk op hulle reg op vryheid van gewete, oortuiging, denke, mening en/of godsdiensoefening (Heyns, 2020:126; Smit 2019:144). Die verskil tussen godsdiensoefening en godsdiensoonderrig het ter sprake gekom in die hof reeds in 1998 tydens die *Wittmann v Deutscher Schulverein, Pretoria, en Andere* (1998) hofsaak (). In dié saak was die konflik tussen die ouer en die skool gefokus op verpligte bywoning van godsdiensoonderrig by die skool. Die

Hooggeregshof het onderskeid getref tussen “godsdiensoefening”, “godsdiensonderwys/studies” en “godsdiensonderrig”. Regter Van Dijkhorst het godsdiensoefening omskryf as ’n handeling met ’n religieuse karakter en het aangedui dat godsdiensoefening ingevolge artikel 15(2) van die Grondwet (1996) in skole mag plaasvind, selfs al sou dit belydenis behels, mits dit volgens die reëls van die skoolbeheerliggaam en op ’n billike en vrywillige grondslag geskied. Die regter het verder aangedui dat die Grondwet nie spesifiek godsdiensonderrig aanroer nie. Regter Van Dijkhorst het wel onderstreep dat godsdiensonderrig/studies ’n handeling is wat nie met ’n “godsdienstige” karakter geïdentifiseer word nie. Dit is uitgelig dat hoewel godsdiensonderrig nie pertinent in artikel 15 van die Grondwet (1996) bespreek word nie, onderrig in vakke soos Bybelkunde of Islamstudies nie verbied word nie. Regter Van Dijkhorst het egter klem gelê op die reg op vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening (art. 15(2), 1996) wat behels dat gedwonge bywoning van enige godsdiensoefening of -onderrig van belydende aard inbreuk maak op vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening en in ’n openbare skool onregmatig sou wees (Smit 2019:144).

Die Nasionale Beleid oor Godsdien en Onderwys (DBO, 2003) is in 2003 aanvaar om nasionale beleid rakende die beskerming van die reg op vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening in die onderwys duidelik te stel. Die Beleid verseker dat daar in die beste belang van die demokratiese gemeenskap opgetree word asook dat partye se menseregte in dié opsig beskerm word. Dié beleid verklaar dat die staat nie as ’n religieuse organisasie geag word nie, wat impliseer dat die skool as staatsorgaan nie die gebruik van hulpbronne vir eensydige religieuse indoktrinasie van ’n spesifieke religie of oortuiging kan regverdig nie. Dié beleid, wat oënskynlik die uitspraak van die *Wittman-saak* in ag neem, erken die verantwoordelikheid van die skool ten opsigte van die onderrig en leer van religieë, maar stel dat laasgenoemde slegs moet plaasvind in ’n omgewing van “religieuse onderwys en -oefening wat kinders leer oor ’n verskeidenheid van religieë en wêreldbeskouings” (DBO, 2003). Godsdiensonderrig wat gerig is op die inskerping van religieuse nakoming (binne ’n spesifieke religie of geloof) word bestempel as onvanpas in die diverse religieuse en demokratiese omgewing van Suid-Afrikaanse openbare skole (DBO, 2003; Smit 2019:155). Onderwysers wie se religieuse oortuigings van hulle verwag om leerders in die leringe en oefening van hul eie oortuigings te onderrig kan dus botsing ervaar tussen hul eie regte en die regte van leerders soos wat dit in die Beleid beskerm word (Smit 2019:145).

Een van die argumente wat moontlik onderwysers se vrye uitdrukking van hulle oortuigings kan beïnvloed, is dat leerders as unieke persone in die diverse skool beskou word maar dat onderwysers ook as verteenwoordigers van die skool as staatsorgaan gesien word (Coertzen, 2008; Henrard, 2001; Malherbe, 2007; Rautenbach, 2014). Volgens Pillay (2011) ontstaan vrees

en onsekerheid by onderwysers dat hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beperk kan word ter wille van die beskerming van leerders se regte, of dat die regte van leerders sou voorkeur geniet bo die regte van onderwysers. Sodoende word 'n situasie geskep waar onderwysers binne die skoolomgewing versigtig is of selfs bang voel om hulleself uit te druk in terme van hulle gewete, godsdiens, denke, oortuiging en/of mening (Pillay, 2011:42; Reddy, 2012). Hoewel onderwysers ingevolge artikel 16 van die Grondwet die reg op vryheid van uitdrukking het, is hulle onseker oor hoe hulle vryheid ten opsigte van hulle religieuse of nie-religieuse oortuigings in die skoolomgewing kán of mág uitleef (Jarvis 2021:3)

Volgens die literatuur hou die reg op vryheid van geloof verband met die reg op vryheid van uitdrukking (De Waal & Cambron-McCabe, 2013; De Waal, Mestry & Russo, 2011; Rautenbach, 2015). Die belangrikheid van religie vir die individu word ook deur Regter Sachs in *Christian Education South Africa v Minister of Education* (2000) benadruk. Regter Sachs het daarop gewys dat die verhouding van religieuse persone, ongeag hulle religie, met die entiteit wat hulle aanbid sentraal staan tot alle aktiwiteite in hulle lewe. Beide religieuse en nie-religieuse onderwysers kan dus onsekerheid en innerlike konflik beleef wanneer daar botsings ontstaan tussen hul eie regte en die regte van andere in die skoolomgewing (Jarvis 2021:2).

Hierdie studie het nie gefokus op die regmatigheid al dan nie van godsdiensbeoefening in openbare skole nie, maar eerder op religieuse sowel as nie-religieuse uitdrukking, wat godsdiensbeoefening as vorm van uitdrukking kan insluit (Ferguson, 2018: 214). Die studie was eerder gemoeid met die implikasies wat die oorvleueling van die regte op vryheid van uitdrukking en vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening in diverse kontekste vir die onderwyser sou inhou. IN die lig van moontlike konflik wat kan ontstaan tussen die regte van verskeie partye in 'n omgewing waar mense met diverse gewete, religieë, denke, oortuiging en mening vry is om te glo óf nie te glo nie, en ook vry is om hulle gewete, religieë, denke, oortuiging en mening uit te druk, fokus hierdie studie op die uitdrukking van die onderwyser – eerstens as 'n unieke persoon met 'n spesifieke gewete, religieë, denke, oortuiging en mening, en tweedens as funksionaris in die openbare skool met 'n verpligting teenoor die leerder se reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening. Ferguson (2018:215) beskryf die oorvleueling tussen regte in terme van artikels 15 en 16 van die Grondwet as kontensieus as gevolg van die implikasies wat dit kan inhou in diverse skoolomgewings, en in die besonder wanneer die meerderheidsgroep alleen bepaal wie se religieuse en/of nie-religieuse oortuigings uitgedruk word of nie. Aanduidings in hofsake wat die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening behels, dui op spanning en konflik wat kan ontstaan wanneer die uitleef of geniet van hierdie regte tussen verskillende partye met mekaar bots. Die sake wat in die hof beslis is dui veral op botsing tussen die staat en/of skool aan die een kant, en die leerder en/of ouers aan die ander kant. In sulke konflik situasies staan onderwysers in die posisie van

verteenwoordigers van die staat en skool. Die vraag het dus ontstaan in watter mate onderwysers hulle eie reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging kan uitleef, eerstens sonder om inbreuk te maak op ander lede van die skoolomgewing se regte en tweedens sonder om in botsing te kom met hul werkgewers of direkte hoofde.

1.2 Navorsingsvrae

Die hoof navorsingsvraag was soos volg:

- Wat is die aard en strekking van die onderwyser in 'n openbare skool se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging?

Die volgende subvrae het uit die oorkoepelende vraag gespruit:

- Wat is die regs- en teoretiese beginsels en determinante met betrekking tot onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole?
- Hoe beskou en ervaar onderwysers in openbare skole hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging?

1.3 Doel van die studie

Die doel van dié studie was om te bepaal tot watter mate in openbare skole hul eie reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging kan uitleef en geniet terwyl dit ook balanseer met dié regte van die skoolgemeenskap (wat leerders, ouers en kollegas insluit). Die konflik wat moontlik kan ontstaan in die skoolkonteks wat gekenmerk word deur verskille en diversiteit was 'n kernpunt in dié studie. Daar is gefokus op die onderwyser en ondersoek is ingestel na hoe onderwysers hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole ervaar. Aanbevelings is aan die hand gedoen betreffende hoe onderwysers hulle regte kan uitleef en terselfdertyd ook die regte van andere respekteer, beskerm en bevorder. Die studie fokus grootliks op die moontlike innerlike konflik en onsekerheid wat kan ervaar word as gevolg van 'n struweling tussen die religieuse identiteit, wat as professionele persoon in diens van die skool deur wetgewing van hul verwag word, en hul persoonlike religieuse identiteit.

Deur op onderwysreg te fokus kan die elemente van die studie 'n dieper insig gee van die hantering van religieuse en nie-religieuse uitdrukking in die skoolomgewing. Die reg bied deur middel van onderwysreg 'n gepaste middel vir die regverdigte beregting en hantering van religieuse kwessies (Heyns 2020:97). Die belangrikheid van religie in 'n onderwysregtelike perspektief word gesien in die kompleksiteit wat gepaard gaan met die reg op vryheid van

uitdrukking (Artikel 16 van die Grondwet 1996) en die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening (artikel 15 van die Grondwet, 1996). Verder wanneer die navorsingsvraag ondersoek word vanuit die lens van onderwysreg en teoretiese perspektiewe van menseregte-, religieuse-, en regsgeletterheid, bestaan min literatuur wat die betrokke uitkyk neem wat in hierdie studie geneem is. Die werklike behoefte in skole aan beter maniere om toenemende diversiteit billik en regverdig te akkommodeer, tesame met die leemtes in die literatuur rakende spesifiek die posisie van die onderwyser se regte binne die openbare skool het as motivering vir hierdie studie gedien.

1.4 Konseptuele raamwerk

Die kernkonsepte word vervolgens bespreek.

1.4.1 Vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening

Die Handves van Regte bevat die woorde *vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening* en verwys na verskeie vryhede wat te make het met persone se geloof, oortuigings en spirituele leefwyse. Vryheid van godsdiens, gewete, oortuiging, denke en mening (die Grondwet, art. 15(1)) strek dus verder as “godsdiensvryheid” en behels die vryheid om ‘n religieuse of nie-religieuse wêreld- of lewensbeskouing te handhaaf. Dié reg beteken dat ‘n persoon enige wêreld- en lewensbeskouing mag handhaaf en uitleef. Die vryheid behels die reg om religie saam met ander lede van hul religieuse gemeenskap te beoefen, of om aan enige religieë of denominasie te behoort (Devenish, 1999:182, Oosthuizen en Smit, 2020:153).

Vryheid impliseer afwesigheid van dwang en beperkings en verseker deur hierdie reg dat ‘n persoon die vryheid geniet om enige religie of nie-religieuse oortuiging aan te hang en uit te leef sou hy/sy dit so verkies (Malherbe, 2006:182). Devenish (1999:163) is van mening dat vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening nie net die keuse beskerm om aan ‘n religie te behoort nie, maar ook die keuse om met geen religie geïdentifiseer te word nie. Dié reg sluit die reg in om ‘n wêreldbeskouing te handhaaf, daardie beskouing in die openbaar uit te druk en dit deur middel van aanbidding, praktyke, onderrig en verspreiding te verwesenlik.

In dié verhandeling is die fokus op die volgende vyf konsepte soos beskerm deur Artikel 15 van die Grondwet (1996):

1.4.1.2 Godsdiens

Godsdiens verwys volgens Heyns (2020:31) na godsdiensbeoefening ter ere van ‘n opperwese of -wesens met ‘n direkte verband tussen geloof en aanbidding. Devenish (1999:161) stel dat godsdiens gehoorsaamheid en aanbidding vereis aan ‘n bonatuurlike of heilige mag. In hierdie studie word godsdiens nie as genoegsaam geag om die omvang van diverse oortuigings te

beskryf nie. Alhoewel die Afrikaanse vertaling van die Grondwet (1996) “religion” vertaal as godsdiens word die woord religie in die studie verkies om meer inklusief te wees en die studie te belyn met ontwikkelinge in die literatuur. Om te verseker dat die regshoofstuk in lyn is met die Grondwet (1996) sal die woord “godsdiens” wel in ‘n regs konteks gebruik word.

1.4.1.3 Gewete

Gewete verwys na morele oordeel (Currie & De Waal, 2013:338) en word verstaan as ‘n persoon of gemeenskap se oortuigings omtrent wat goed en sleg, reg en verkeerd is. Gewete is nie noodwendig afhanklik van geloof of religie nie en kan erkenning van ‘n hoër mag insluit of uitsluit.

1.4.1.4 Denke

Denke verwys na die toepassing van menslike intellek (Currie & De Waal, 2013:338). Die Grondwet beskerm persone se denke, argumente en die menings of oortuigings wat daaruit voortspruit. Denke hou nie noodwendig verband met geloof of religie nie en kan enige wêreldbeskouing insluit.

1.4.1.5 Oortuiging

Oortuiging is ‘n persoon se vasstaande mening oor ‘n saak (HAT, 2009:821). In die geval van dié studie is *oortuiging* ‘n persoon se vasstaande mening oor religie en/of ontologie. Die reg op vryheid van oortuiging beskerm persone se oortuigings omtrent die lewe en die wêreld en bied elkeen die vryheid om hulle eie menings te lug, te verander en uit te druk.

Die konsep *wêreldbeskouings* sluit beide religieuse en nie-religieuse beskouings in. Eersgenoemde word vervolgens omskryf.

1.4.2 Wêreldbeskouing/lebensbeskouing

Wêreld- of lewensbeskouing word deur De Witt (2015:908) beskryf as ‘n betekenisstelsel wat bepaal hoe individue die lewe en wêreld rondom hulle interpreteer. Dié oortuigings- en denkraamwerk kan met legkaartstukke vergelyk word: persone se wêreld- of lewensbeskouings en mensbeskouings is nie losstaande idees nie, maar is interaktief met mekaar verbind (DeWitt, 2010). Hierdie beskouings is die lens waardeur iemand na die lewe kyk en die aannames en denkraamwerk waarmee iemand die wêreld interpreteer (DeWitt, 2010:8). Olthuis (2012) beskryf *lebensbeskouing* as ‘n persoon se interpretasie van die werklikheid deur die “lens” waardeur hy/sy die werklikheid waarneem.

In hierdie studie word *wêreld/lebensbeskouing* beskou as die lens waardeur ‘n persoon die wêreld interpreteer, hetsy dit religieus van aard is al dan nie.

In die vraelys wat aan deelnemers gegee is, was die konsepte as volg aan deelnemers gestel:

- Die term **“godsdiens” (faith)** verwys na 'n bepaalde godsdienstige oortuiging waar 'n individu 'n bonatuurlike of 'n heilige wese aanbid.
- Die term **“religie” (religion)** strek verder volgens Heynes (2020:29) as rituele en gebruike en kan beskryf word as 'n lewensuitkyk waarvolgens mense hul lewe inrig.
- Die term **“oortuiging”** verwys na filosofieë en oortuigings wat aanvaar en waargeneem of as 'n opinie van 'n individu beskou word, en omvat beide religieuse en nie-religieuse oortuigings.
- Die term **“religieus”** is van toepassing op beide individue wat in 'n opperwese glo of al dan nie.
- Die term **“godsdienstige oortuiging”** (sonder hakies) word gebruik om spesifiek godsdienstige geloofsgemeenskappe te definieer wat 'n opperwese aanbid.

1.4.3 Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging

Ferguson (2018:214) beklemtoon dat vryheid van uitdrukking nou verband hou met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening. In hierdie studie val die fokus op onderwysers se ervarings ten opsigte van die oorvleueling van dié twee regte, naamlik die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening (Grondwet, art. 15, 1996) en die reg op vryheid van uitdrukking (Grondwet, art. 16, 1996). Hoewel religie gewoonlik “beoefen” of “uitgeleef” en nie noodwendig “uitgedruk” word nie, word die woord *uitdrukking* verkies om te pas by die fokus van dié studie as 'n Onderwysreg-studie. Verder is nie net die reg op vryheid van uitdrukking van religieuse onderwysers in openbare skole in dié studie ondersoek nie maar ook dié van nie-religieuse persone.

Uitdrukking (expression) word soos volg in die Oxford English Dictionary (2016) omskryf: die handeling om betekenis of 'n gedagte in woorde of simbole uit te druk. Die breë Suid-Afrikaanse formulering van die reg op vryheid van uitdrukking behels alle handelinge deur mense wat 'n emosie, oortuiging of grief uitdruk (Currie & De Waal, 2013:363). Dit sluit in, maar is nie beperk nie tot, plakkate, kunswerke, dans asook simboliese optrede soos om 'n vlag te brand, sekere kledingstukke te dra en gebare te maak (Currie & De Waal, 2013:363).

In *Antonie v Governing Body Settlers High School* (2002) het die hof beslis dat vryheid van uitdrukking die reg insluit om inligting of idees op te spoor, te hoor, te lees en oor te dra. Uitdrukking sluit in alle eksterne en/of nieverbale uitdrukking (Van Vollenhoven, 2015:2302). Daar is egter beperking op die reg op vryheid van uitdrukking wat betref propaganda vir oorlog, aanhitsing van geweld en die verkondiging van haat, wat diversiteit in Suid-Afrika ondermyn (Van

Vollenhoven, 2015:2303). Uitdrukking word dus gesien in die lig van die Grondwet en die fundamentele regte waarop die Grondwet gebou is.

Ferguson (2019:214) en Evans (2012:188) omskryf religieuse uitdrukking as insluitend van die volgende: vrye beoefening van religie, die reg om oor religieuse oortuigings te praat met die doel om 'n persoon oor te haal, om saam te bid of 'chant', om uit heilige geskrifte te lees, om kinders oor die religie te leer, en om religieuse simbole of kledingstukke te dra byvoorbeeld *hijab*, *yarmulke*, Christenkruis, *isiphandla*, dra van haarstyle soos 'dreadlocks' en die groei van baarde (Moslem mans). Hierdie studie ondersoek egter enige uitdrukking of handeling waardeur 'n persoon sy of haar wêreld/lewensbeskouing (gewete, religie, denke, oortuiging en mening) uitdruk, wat religieuse sowel as nie-religieuse uitdrukking insluit.. Uitdrukking word verstaan as die oordrag, waarneming of ontvang van emosie, idees en oortuigings en omsluit beide verbale en nieverbale vorme van uitdrukking soos vervat in die Grondwet (1996).

1.4.4 Openbare skole

Dié studie het op openbare skole gefokus omdat die moontlikheid van diversiteit in openbare skole groter is en daarom moet daar meer aandag gegee word aan hoe diversiteit hanteer, bevorder en beskerm word. Kavanagh (2006:929) omskryf 'n openbare skool – soos uiteengesit in die Suid-Afrikaanse Skolewet, artikel 12(3)(a)(i) tot (iii) – as 'n skool wat ten volle uit openbare fondse befonds word. Dit beteken dat die skool uit inkomstebelasting befonds word wat deur die regering of plaaslike owerhede geadministreer word. Vir die doeleindes van dié studie was 'n openbare skool geag as 'n skool wat hoofsaaklik uit openbare fondse befonds word. Onderwysers is voorts staatsamptenare en is onderhewig aan die reëls, regulasies en beleide soos uiteengesit vir openbare skole.

1.5 Teoretiese raamwerk

Die teoretiese raamwerk was geskoei op *geborgenheid* (Oosthuizen, 2016) asook inklusiwiteit as grondwetlike beginsel (Cameron, 2014). Binne hierdie raamwerk kan groter regsekerheid vir onderwysers rakende hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging lei tot geborgenheid en groter inklusiwiteit, wat om die beurt die verwesenliking van menseregte, soos dit met religieuse regte verband hou, in die onderwys teweegbring. Die teoretiese raamwerk word in figuur 1.1 hieronder geïllustreer. Dié figuur toon watter moontlike invloed sekerheid ten opsigte van onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging op die onderwyser asook die skoolomgewing kan hê.

Figuur 1.1: Elemente van die teoretiese raamwerk

Die verband tussen die elemente in figuur 1.1 word vervolgens verduidelik.

Volgens Oosthuizen (2016:6) is effektiewe onderrig-leer en opvoeding afhanklik van die ervaring van geborgenheid onder leerders en onderwysers. *Geborgenheid* behels 'n gevoel van welstand, tevredenheid, vertroue en vrede, en 'n afwesigheid van vrees en onsekerheid. Regsekerheid kan daartoe bydra dat onderwysers geborge voel (Oosthuizen, 2016:6) en daarom bereid sal wees om nabye verhoudings te hê met persone met 'n ander wêreld- en/of lewensbeskouing (Becker, De Wet & Parker, 2014:260). Die rol van onderwysreg in dié opsig is om die regte en pligte van partye duidelik uiteen te sit en 'n duidelike raamwerk daar te stel vir die onderwyser rakende sy of haar rol as professionele persoon (Oosthuizen, 2016:8). Onderwysers wat geborge voel en hulle rol ten opsigte van vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en -uitdrukking van religieuse en nie-religieuse oortuiging verstaan, is beter daartoe in staat om 'n inklusiewe omgewing in die skool te skep waarbinne die regte van leerders ook respekteer, beskerm en bevorder word. Die verwesenliking van vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en -uitdrukking van religieuse en nie-religieuse oortuigings vereis dat onderwysers geletterd moet wees rakende hulle eie regte en hoe om dit met die regte van andere in die skoolopset te balanseer (Becker, De Wet & Van Vollenhoven, 2015:2).

Die tweede aspek van die teoretiese raamwerk is die konstitusionele beskerming van diversiteit (Cameron, 2014; De Wet, 2018:9-10; Beckmann & Prinsloo, 2015:1-11). Cameron (2014:209) beskryf diversiteit as “one of the most fundamental underlying premises of the country’s character” en onderstreep dat die Grondwet gegrond is op die idee dat verskille tussen mense en groepe vir alle mense in die land van waarde is. Vanweë die oppergesag van die Grondwet behoort diversiteit as fundamentele waarde by die bepaling van regs determinante betreffende onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging toegepas te word. Volgens dié beginsel of fundamentele waarde behoort ons eerder diversiteit te vier as om samesmelting of uitsluiting af te dwing (Cameron, 2014; De Wet, 2018). Die oppergesag van die Grondwet onderstreep dat, soos deur Chidester (2003:263) gestel, wetgewing en beleide nie gegrond word op religieuse oortuigings nie, maar op die fundamentele waardes waarop die Grondwet berus. Die Konstitusionele Hof het ook bevind dat religieuse leerstellings nie as bron vir die interpretasie van die Grondwet gebruik kan word nie (*Minister of Home Affairs v Fourie*, 2006). Binne die raamwerk van die Grondwet word regs determinante uiteengesit teen die agtergrond van die grondwetlike verbintenis tot diversiteit. Regs determinante omsluit gemenereg, regspraak en wetgewing, wat oorspronklike wetgewing omvat soos deur die wetgewende gesag gepromulgeer asook ondergeskikte wetgewing wat deur die uitvoerende gesag uitgevaardig word (Kleyn & Viljoen, 2002:45).

Die openbare skool, as ’n staatsorgaan (SA 1996a, art. 239), word in artikel 7(2) van die Grondwet verplig om menseregte in Suid-Afrika te respekteer, te beskerm en te bevorder. Oosthuizen *et al.* (2020:28) verduidelik dat die regte van elke persoon (die leerder sowel as die onderwyser) in die onderwyskonteks bevorder en gewaarborg word (vgl. art. 4(a) van die Wet op Nasionale Onderwysbeleid, Wet 27 van 1996). Teen die agtergrond van die waardes van menswaardigheid, gelykheid en vryheid word diversiteit beskerm en inklusiwiteit bevorder. Artikels 9, 15 en 16 van die Grondwet bepaal daarom dat elke persoon gelyke vryheid behoort te geniet as dit kom by gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en uitdrukking ten opsigte daarvan.

Volgens Kriegler in *The President of the RSA v Hugo* (1996) is gelykheid ’n kernwaarde van die Grondwet. Gelyke behandeling in terme van wetgewing word veral belangrik geag as daar gepoog word om diversiteit betreffende taal, kultuur, etnisiteit en religieë in skole te beskerm. Die grondwetlike waardes van diversiteit en gelykheid bepaal dat geen persoon of groep op grond van hulle gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening in die openbare onderwysomgewing uitgesluit of onbillik teen gediskrimineer mag word nie. Regstreekse en onregstreekse onbillike diskriminasie in enige opsig in beide horisontale en vertikale verhoudings word in artikels 9(3) en 9(4) van die Grondwet verbied. Gelykheid sluit in die volle en gelyke genieting van alle regte en vryhede (Grondwet, art. 9(2), 1996). Gelykheid behels nie noodwendig eenvormige behandeling nie (Smit, 2013:82). Dit moet eerder verstaan word as gelykheid in terme van uitkomst (Currie

& De Waal, 2015:24). Volgens Meyer (2014:17) vereis gelykheid dat wetgewing nie die effek moet hê dat mense uitgesluit en van moontlike geleenthede ontnem word nie. Teen die agtergrond van gelykheid as waarde behoort 'n skoolomgewing inklusief te wees en gelyke voordele en regte aan persone toe te ken ongeag hulle wêreldbeskouing.

Onderwysers binne 'n diverse omgewing wat tot inklusiwiteit verbind is, kan konflik beleef wanneer hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beperk word. Vryheid van uitdrukking word internasionaal as sentraal tot demokrasie beskou (Currie & De Waal, 2015:339; Van Vollenhoven, 2015:2299). Artikel 19 van die Internasionale Verbond oor Burgerlike en Politieke Regte van 1979 stel die volgende: "[each person] shall enjoy freedom of speech and belief and freedom from fear". Artikel 16(1) van die Grondwet (1996) beskerm vryheid van uitdrukking: "Elkeen het die reg op vryheid van uitdrukking." Regter Langa het in *Pillay v MEC for Education* (2006) uitdrukking ten opsigte van religie, oortuiging en kultuur beskryf as "a pageant of diversity which will enrich our schools and in turn our country". Cameron (2015:225) sluit daarby aan deur te sê dat diversiteit gevier moet word. Die verryking wat vryheid van uitdrukking teweegbring kan in inklusiewe skole gesien word waar leerders aangemoedig word om hulle volle potensiaal deur uitdrukking te bereik (Van Vollenhoven, 2015:2308).

Vryheid van uitdrukking laat individue toe om hulle eie identiteit te ontwikkel en hulle potensiaal te bereik (vgl. *S v Makwanyane*, 1995). Daar kan gesê word dat die potensiaal en identiteit van 'n onderwyser as individu deur sy of haar vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging bevorder word. In 'n inklusiewe gemeenskap word die individu aangemoedig om te ontwikkel met die gerustheid dat die gemeenskap verskille sal aanvaar en aanmoedig. Dié mening word bevestig deur Currie en De Waal (2005:361) se argument dat die vermoë om individualiteit uit te druk 'n belangrike menslike aktiviteit is en die weerhouding daarvan onmenslik is. Inklusiewe skoolgemeenskappe waar diversiteit gevier word kan bydra tot die verwesenliking van elkeen se reg op gelykheid, menswaardigheid, uitdrukking en vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening.

Diskriminasie en uitsluiting waar religie en wêreldbeskouing ter sprake is, spruit oënskynlik uit vrees vir morele teenstrydigheid, dissonansie en ontwrigting (Becker et al., 2014:260). Sekerheid en geletterdheid betreffende die onderwyser se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging kan onderwysers help om hierdie vrees te bestuur ter wille van die verwesenliking van menseregte in 'n diverse skoolomgewing. Vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening en vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in 'n diverse omgewing is 'n belangrike aspek in dié studie en is vanuit die onderwyser se perspektief ondersoek. Artikel 15(1) van die Grondwet (1996) bepaal dat elkeen die reg het op vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening. Dié reg word herhaal

in Nasionale Beleid oor Godsdien en Onderwys(2003) wat volgens Jarvis (2008:15) ten doel het om onderwysers op hulle gemak te stel en 'n inklusiewe skool- en werksomgewing te kweek wat geborgenheid van sowel die leerder as die onderwyser in ag neem. Dié studie is vanuit die teoretiese lens uitgevoer wat sekerheid en geletterdheid rakende die reg op uitdrukking en die reg op vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening beskou as stimulus vir groter geborgenheid van die onderwyser asook die verwesenliking van menseregte, beskerming van diversiteit en bevordering van inklusiwiteit. Daar is gefokus op hoe onderwysers hul vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging ervaar in die lig van diversiteit in die skoolomgewing

1.6 Navorsingsontwerp, -metodologie en -metodes

Die gelyktydige gemengde metode-ontwerp (Creswell & Plano Clark, 2006:83) is toegepas met kritiese realisme as vertrekpunt. Die kwantitatiewe data is aangevul met kwalitatiewe data wat oopeind-vrae behels het. Die kwantitatiewe en kwalitatiewe data is tegelyk ingesamel en is tydens data-analise byeengebring.

Die steekproef het bestaan uit skole in die Lejweleputswa-distrik. Twintig skole is ewekansig gekies en twee skole het gereageer. Daarna is verskeie skole gekontak en agt skole het gereageer. Honderd-en-ses (106) onderwysers het aan die studie deelgeneem.

'n Literatuurstudie is gedoen en temas uit die literatuur is gebruik om 'n vraelys te ontwikkel. Die vraelys is gebruik om ondersoek in te stel na konflik wat moontlik kan ontstaan in 'n vrye omgewing bestaande uit mense met diverse oortuigings en hoe onderwysers hulle reg op vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening en vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole ervaar.

Beskrywende en inferensiële statistieke is gebruik (Naude & Bronman, 2017). Dié statistiese tegnieke is gekies in oorleg met die Statistiese Konsultasiedien van die Noordwes-Universiteit (NWU). Die data word later in tabelle voorgestel sodat die kenmerke daarvan makliker waargeneem kan word.

1.7 Samevatting

Dit blyk uit die probleemstelling dat onderwysers spanning in die skoolomgewing ervaar weens onsekerheid oor die aard en strekking van hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging. Na aanleiding van die probleemstelling was die doel van dié studie om die aard en strekking van die onderwyser se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging te bepaal. 'n Beter begrip van presies wat die onderwyser se vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening en vryheid van

uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging behels en hoe dit beperk kan word, sal onderwysers in staat stel om hulle eie regte te balanseer met dié van ander rolspelers in die skoolgemeenskap. Indien onderwysers sekerheid het oor die aard en strekking van hulle regte, behoort dit hulle in staat te stel om moontlike konflik, soos in die probleemstelling genoem, op te los.

Hierdie studie is uitgevoer om die navorsingsdoelwit te bereik wat in hierdie hoofstuk gestel is. Dié verhandeling bestaan uit ses hoofstukke. Hoofstuk 1 bevat die konseptuele raamwerk om die leser te oriënteer en om as 'n inleiding tot die teoretiese raamwerk te dien en die empiriese strategie op te som.

In hoofstuk 2 word die aard en strekking van die onderwyser se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging ondersoek deur uit te brei oor die teoretiese konsepte wat kortliks in hoofstuk 1 bespreek is. Die impak van regsgeletterdheid, religieuse geletterdheid en menseregtegeletterdheid is as fundamentele bestanddele van geborgenheid en opvoedersekuriteit, bevordering van menseregte en die beskouing van diversiteit as aanwinst ondersoek. Daar is ook ondersoek ingestel na hoe die bogenoemde weer lei tot inklusiwiteit, wat weer om die beurt lei tot die bevordering van regsgeletterdheid, religieuse geletterdheid en menseregtegeletterdheid.

Regsteoretiese beginsels en determinante betreffende onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole word in hoofstuk 3 bespreek. Daar word gefokus op regsbeginnels uit die Grondwet en aandag word geskenk aan regte wat diversiteit beskerm. Die fokus is op die fundamentele grondwetlike waardes van gelykheid, vryheid en menswaardigheid. Die regsraamwerk sit die regsreëls en -beginsels uiteen wat die onderwyser se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in die openbare skool reguleer. Daar word telkens verwys na internasionale perspektiewe en die wisselwerking tussen regte en verantwoordelikhede met die klem op die balansering van regte.

Die navorsingsmetodologie word in hoofstuk 4 bespreek.

Hoofstuk 5 fokus op die data-analise en interpretasie van bevindings wat uit die data gespruit het. Die interpretasie van die data is gerig deur die beginsels soos gestel in die regsteoretiese raamwerk.

In hoofstuk 6 word gevolgtrekkings en aanbevelings gemaak om onderwysers meer bewus te maak van die aard en strekking van hulle religieuse en nie-religieuse uitdrukking.

HOOFSTUK 2: TEORETIESE PERSPEKTIEWE OP UITDRUKKING TEN OPSIGTE VAN RELIGIEUSE EN NIE-RELIGIEUSE OORTUIGING IN OPENBARE SKOLE

2.1 Inleiding

Soos ook in hoofstuk 1 genoem kan opvoeders binne die onderwysomgewing moontlik onsekerheid en konflik beleef rondom die interpretasie en toepassing van hulle eie en leerders se reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging (§ 1.5). Sodanige onsekerheid en konflik kan veroorsaak dat onderwysers nie effektief menseregte kan bevorder nie aangesien hulle 'n ontbreking van geborgenheid beleef, moontlik foutiewe inligting en toepassing van menseregte aan leerders kan oordra, en kan sukkel om diversiteit as 'n aanwinst te waardeer. Ten einde die probleem op te los moet onderwysers regsekerheid hê asook begrip van wat 'n diverse skoolomgewing behels. Kennis van die volgende is nodig om 'n inklusiewe skoolomgewing vir onderwysers en leerders daar te stel: regs-, religie- en menseregtegeletterdheid. Vervolgens word 'n historiese agtergrond van onderwys in Suid-Afrika voorsien.

2.2 Historiese oorsig: Christelik-Nasionale Onderwys tot die insluiting van diversiteit

Die Christelike beskouing het 'n bepalende rol in Suid-Afrikaanse geskiedenis gespeel. Skole in Suid-Afrika is so vroeg as die 17de eeu deur die Nederduitse Gereformeerde Kerk gestig. Skole was in 1663 ten volle geïntegreerd wat ras aanbetref, maar in 1676 het die Kaapse kerkkomitee voorgestel dat aparte skole vir blankes en nieblankes gestig moet word (Damons, 2016:13). In 1799, met die koms van die Londen-sendingsgemeenskap, het Britse sendingskole vermeerder. Met die uitbreiding van Britse skole het taal 'n sensitiewe onderwerp geword en in 1827 was daar ongeveer 24 Hollandse/Afrikaanse skole vergeleke met 36 privaat Engelse skole (Van der Westhuizen, 1953).

Die Christelike beskouing was veral vanaf 1948 tot 1993 deur die Nasionale Party (NP) bevoordeel, alhoewel daar geen amptelike wetgewing teen ander religieë was nie (Schunke, 2015:24). Chidester (1992:38) meen dat faktore soos 'n Christelik-georiënteerde onderwyskurrikulum in Suid-Afrika 'n invloed gehad het op religieuse onderdrukking en wêreldbeskouinge wat van die Christelike wêreldbeskouing verskil (Tayob, 2018:7). Vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening (§ **Error! Reference source not found.**) en vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging (§ **Error! Reference source not found.**), tesame met sosiokulturele vryheid, was onder meer gekoppel

aan politieke vryheid soos gesien in die Wet op Bantoe-onderwys (Wet 47 van 1953), Wet op Onderwys vir Gekleurde Persone (Wet 47 van 1963) en die Wet op Onderwys vir Indiërs (Wet 61 van 1965).

In die destydse staatskole (1948 tot 1993) waar die CNO-beleid geïmplementeer is, was die hele kurrikulum op 'n Christelike wêreldbeskouing gegrond. Die CNO-beleid is in 1948 aanvaar en het 'n hoogtepunt in 1967 onder die apartheidsbedeling bereik met die promulgering van die destydse Wet op Nasionale Onderwysbeleid (Wet 39 van 1967) en die Wet op Nasionale Beleid vir Algemene Onderwyssake (Wet 76 van 1984) wat in werking was tot die inwerkingtrede van die Suid-Afrikaanse Skolewet (Wet 84 van 1996). Die Wet op Nasionale Onderwysbeleid het statutêre mag aan die CNO-beleid gegee (Van der Walt, 1997:1). Grant (soos aangehaal deur Beckmann, 2011:514) bespreek die belangrikste kenmerk van dié wet soos volg:

Schools are to have a 'Christian character' and the education provided is to have a broad 'national character' ... the exclusion of non-white pupils from the scope of the Act may be seen as a clear indication that non-whites are not to be regarded as a part of the South African nation.

Volgens Matsolo, Ningpuanyeh en Susuman (2018:65) en Morrow (1990:37) het die Afrikaners se strewe reeds in die 1800's vir die behou van Afrikaans as ook om die evangelisasie van die Christelike wêreldbeskouing in skole uit te brei tot die CNO-beleid aanleiding gegee. Die spesifieke Christelike wêreldbeskouing wat voorgekom het onder sommige Afrikaners – wat vanaf 1961 tot 1994 aan bewind was – het bygedra tot die opinie dat die nasionale omgewing Christelik van aard moet wees. Dié opinie dat die nasionale omgewing Christelik moet wees, het bygedra tot die beskouing dat die Christelike wêreldbeskouing die grondslag van die onderwys behoort te wees (Damons, 2016:13; Matsaung, 1999:62).

Die invloed van die Afrikaner se Christelike kultuur en nasionalisme (Damons, 2016:34) het daartoe bygedra dat die kurrikulum steeds 'n onderliggende Christelike filosofie weerspieël het, maar nie-Christen-ouers kon besluit watter religieuse etos in die Bantu-, Indiër- en Gekleurde skole sou geld. Onderrig-leer in staatskole was vanaf die 1950's tot 1990's beskou as 'n instrument van evangelisasie (Jarvis, 2013:133; Mitchell et al., 1993:114). 'n Gevoel het onder religieuse minderheidsgroepe en selfs onder sommige Afrikaners ontstaan dat die CNO-beleid die Christelike wêreldbeskouing, of 'n spesifieke interpretasie daarvan, op leerders met ander wêreldbeskouings afdwing (Coertzen, 2016:196; Damons, 2016:38). Verskeie groepe het die CNO-beleid ervaar as 'n regstreekse aanval op hulle vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en -uitdrukking (Matsaung, 1999:66). CNO het ook van onderwysers verwag om die Christelike evangelisasiewerk van die CNO-beleid en kurrikulum as deel van hulle

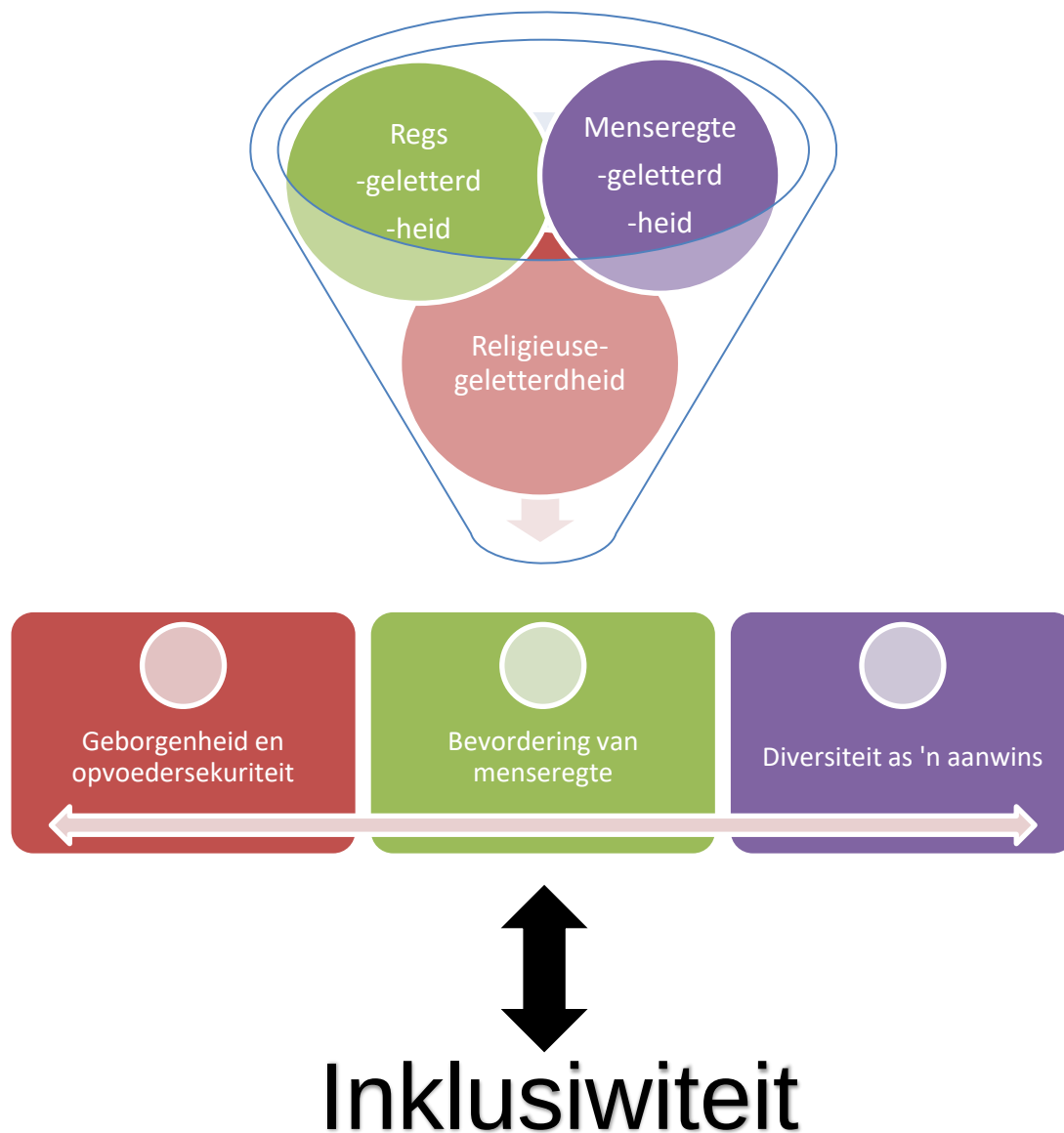
taak te doen ongeag hulle wêreldbeskouing. Die verwagting van onderwysers met betrekking tot hulle wêreldbeskouing was in 1948 deur die Instituut vir Christelike Nasionale Onderwys (ICNO) op skrif gestel. 'n Pamflet is vrygestel wat onder meer die onderwyser se plig as *in loco parentis* beskryf het. Volgens hierdie pamflet moes die onderwyser onder meer geskoold wees in die Christenwêreldbeskouing om die *in loco parentis*-plig uit te voer. Verder is daar ook van die onderwyser verwag om die Christelike wêreldbeskouing te huldig en 'n nasionalis te wees (Damons, 2016:36).

Die Witskrif oor Onderwysvoorsiening in 1983 het erken dat Suid-Afrika 'n behoefte het aan 'n eenvormige verpligte onderwysbeleid. Die regering het die voorstel vir gelyke geleentheid vir almal aanvaar, maar die voorstel van een onderwysdepartement verwerp. Wit-, Indiër- en Gekleurde onderwys sou as “eie sake” deur afsonderlike ministers in die drie huise van die driekamerparlement hanteer word en Bantu-onderwys sou onder “gemeenskaplike sake” val. In 1991 publiseer die regering 'n besprekingsdokument getiteld *Onderwysvernuwingstrategie* (Departement van Nasionale Opvoeding, 1991) om die weg te baan vir transformasie van die onderwys. In dié dokument is onder meer aanbeveel dat ras nie 'n geldige kriterium vir die strukturerings van die onderwysstelsel is nie (Departement van Nasionale Opvoeding, 1991:21). In die Departement van Nasionale Opvoeding se *Onderwysvernuwingstrategie* (1991) is daar ruimte geskep vir die erkenning van taal-, kulturele- en religieuse diversiteit in die voorsiening van openbare onderwys.

Die tussentydse Grondwet van 1993 het 'n nuwe bedeling ingelei waar vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening erken en verseker is (Interim Grondwet, Wet 200 van 1993, art. 14). Die Handves van Regte (Die Interim Grondwet, Wet 200 van 1993 & Die Grondwet, Wet 108 van 1996) het die ongelykhede van die verlede aangerog – die reg op vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening en die reg op vryheid van uitdrukking inkluis. Ná 1996 het gespreksvoering tussen akademici, religieuse leiers, regeringskommissarisse en internasionale regskenner oor die jare in 2010 gelei tot die Suid-Afrikaanse Handves van Godsdienstregte en -vryhede (2010) (hierna afgekort tot SACRRF). Dié dokument is die eerste handves in Suid-Afrika wat die vryhede, regte, verantwoordelikhede en verhoudings tussen die staat en die inwoners van Suid-Afrika definieer. Dit stel dit dat alle liggame van die burgerlike samelewing funksioneer binne die regverdigte en billike bepalings wat deur die Grondwet vasgestel word. Dit plaas die verantwoordelikheid op die staat om 'n omgewing te skep wat die reg op vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening bevorder.

2.3 Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van die onderwyser: teoretiese perspektief

Die teoretiese perspektiewe in hierdie hoofstuk ondersoek hoe 'n inklusiewe skoolomgewing, spesifiek betreffende vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging, geskep word. Die elemente van die teoretiese raamwerk vir dié studie is in figuur 1.1 uitgebeeld. Figuur 2.1 toon die verband tussen daardie elemente soos uit die literatuurstudie gespruit het.

Figuur 2.1: Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van die onderwyser

Die literatuurstudie het verskeie elemente identifiseer wat kan bydra tot inklusiwiteit en gelykheid ten opsigte van onderwysers se vrye uitdrukking van hul religieuse en/of nie-religieuse oortuigings. Drie elemente maak deel uit van die figuur in figuur 2.1: regsgeletterdheid, menseregtegeletterdheid en religieuse geletterdheid. Dié elemente, of vorme van geletterdheid,

kan beskou word as bydraend tot groter begrip en sekerheid rakende die onderwyser se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in die openbare skool. Die drie vorme van geletterdheid word bespreek in par 2.3.1 tot 2.3.3. Literatuurstudie dui 'n verdere drie belangrike faktore aan wat bydraend is tot inklusiwiteit en gelykheid in die openbare skoolomgewing soos wat dit met religieuse regte en die uitdrukking daarvan verband hou: geborgenheid en opvoedersekuriteit; bevordering van menseregte; en beskouing van diversiteit as 'n aanwinst. In figuur 2.1 word drie aspekte aangedui as voortspruitend uit die drie vorme van geletterdheid. . Hoewel daar meer faktore is wat daartoe aanleiding kan gee, is religieuse-, menseregte- en regsgeletterdheid in die teoretiese raamwerk ingesluit aangesien dit vanuit die literatuur blyk dat die onderskeie aspekte in die besonder onsekerhede en konflik in die skoolomgewing kan aanspreek.

Indien die onderwyser oor voldoende regsgeletterdheid, menseregtegeletterdheid en religieuse geletterdheid beskik, kan dit lei tot 'n gevoel van geborgenheid en sekerheid by die onderwyser; die onderwyser behoort in staat te wees om menseregte te respekteer en te bevorder; en diversiteit kan moontlik as 'n aanwinst eerder as 'n bedreiging beskou word (Jarvis 2021:4).

Dit kan om die beurt lei tot groter inklusiwiteit in die skoolomgewing. Inklusiwiteit (oftewel inklusiewe skoolomgewings) dra om die beurt weer by tot geborgenheid en opvoedersekuriteit, bevordering van menseregte en die erkenning van diversiteit nie slegs as 'n Grondwetlike waarde nie, maar ook as 'n aanwinst. Daar is dus 'n tweerigting wisselwerking – soos die tweerigtingpyl in die figuur hierbo aandi – tussen inklusiwiteit aan die een kant en geborgenheid en opvoedersekuriteit, bevordering van menseregte en die beskouing van diversiteit as 'n aanwinst aan die ander kant. Hoe inklusiewer die skoolomgewing, hoe meer sal onderwysers dus geborge voel, menseregte bevorder word en diversiteit waardeer word.

2.3.1 Menseregtegeletterdheid

Menseregtegeletterdheid word deur Roux (2019:25) gedefinieer as:

“ a competency that constitutes the understanding of the processes and implications of human rights in social contexts”

Menseregte geletterdheid beklemtoon beide kognitiewe vaardighede en sosiale gebruike, en behels onder meer die internalisering van mensregtewaarde en die implementering van menseregte (Roux & Becker, 2015; Roux & Du Preez, 2013). Daar word ook aanvaar “constituted legal knowledge has to deal more with the social fibre and values of the society in which the law is applied” (Roux, 2019:25) Die skoolomgewing funksioneer as 'n sosiale omgewing en word onder andere gekenmerk deur die verhoudings tussen rolspelers. Wanneer dié verhoudings

onder druk verkeer omdat menseregte sonder begrip toegepas word, ontbreek geborgenheid en sekuriteit in die skoolomgewing en ervaar onderwysers onsekerheid om hulle oortuiging uit te druk.

Menseregte is die basiese en fundamentele regte waarop elke persoon geregtig is slegs omdat hulle 'n persoon is (Bekink, 2016:260). In die Grondwet is dié regte in die Handves van Regte vasgelê en verseker dit dat die grondwetlike waardes – waardigheid, gelykheid en vryheid – 'n onderliggende impak op alle wetgewing in Suid-Afrika het. Ten einde die norme en beginsels van menseregte te bevorder is dit nodig om begrip van mens se eie en andere se menseregte te hê (Becker et al., 2015:1). Volgens Roux (2010:1001) is menseregtegeletterdheid nodig om sodanige begrip te ontwikkel en te bevorder.

Menseregte sonder menseregtegeletterdheid kan oppervlakkig wees en lei tot konflik, onsekerheid en menseregteskending (Goodman & Jinks, 2008) eerder as die bevordering van menseregte en versterkte verhoudings tussen rolspelers. Roux (2019:24) stel dat menseregtegeletterdheid skep “discursive spaces for the application of knowledge on legislation and social justice issues in context (horizontal applications)”.

Daar moet wel tussen menseregtegeletterdheid en menseregte onderrig onderskei word, waar menseregte onderrig gesien word as 'n raamwerk wat die bevordering van menseregtegeletterdheid moontlik maak (Becker, et al, 2015:2). Menseregtegeletterdheid is die “nexus” tussen menseregte en menseregte onderwys (Roux, 2019:4)

Onsekerheid word verhoed wanneer onderwysers oor menseregtegeletterdheid beskik om die aard en strekking van hulle reg, leerders se reg en hulle kollegas se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging te respekteer, te beskerm, te bevorder en te verwesenlik. In die skoolomgewing beteken vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging nie net dat die onderwyser kennis en begrip moet toon van uiteenlopende wêreldbeskouinge nie, maar ook van die regte en verpligtinge van die verskillende rolspelers (kollegas, die skoolbeheerliggaam, ouers en leerders). Deur menseregtegeletterdheid word geborgenheid, bevordering van menseregte en diversiteit as 'n aanwinst, 'n realiteit in 'n inklusiewe diverse skoolomgewing wat onder meer vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging aanmoedig en diversiteit vier.

Navorsing toon dat die proses van menseregtegeletterdheid aaneenlopend is (Roux & Du Preez, 2013:133), soos gestel deur Roux (2019:24) “the main concept remains that human rights literacies are continuous and evolving processes, that constitute the understanding of the processes of marginalisation and its consequences in social contexts. Roux en Becker (2017:6)

wys verder op die invloed wat menseregtegeletterdheid het op die ontwikkeling van 'n samelewing wat op onderliggende menseregte gegrond is.

Menseregtegeletterdheid bied aan onderwysers prosesse om kennis en begrip van menseregte en die faktore wat die verwesenliking daarvan beïnvloed saam met kollegas, leerders en ander lede van die skoolgemeenskap te verken en die realisering van gelyke en billike implementering van regte te bevorder. Deur te fokus op waardigheid, gelykheid en vryheid het onderwysers 'n geleentheid om internalisering van menseregte in die skoolomgewing te bewerkstellig (Becker et al., 2015:1) ten einde by te dra tot 'n volhoubare omgewing vir menseregte en die toepassing daarvan in diverse kontekste (Roux & Du Preez, 2013:133).

Waar menseregte geletterdheid bevorderlik is vir die implementering van menseregte in diverse kontekste, is religieuse geletterdheid nodig om die onderwyser in staat te stel om gemaklike interaksie met persone van diverse wêreldbeskouings te hê.

2.3.2 Religieuse geletterdheid

Religieuse geletterdheid word beskryf as die vermoë om 'n selfstandige identiteit te ontwikkel en met begrip te kommunikeer met/oor mens se eie wêreldbeskouings en dié van andere. Roux (2010:993) wys daarop dat religieuse geletterdheid nie 'n enkelvoudige betekenis het nie, maar dui aan:

“More widely, it is understood to mean having both an understanding of religious beliefs and practices with the ability to apply this understanding in everyday life through interaction with others”.

Hannam en Biesta (2019:57) beklemtoon die rol wat die onderwyser speel in die ontwikkeling van leerders se selfstandige identiteit en oortuiging: “The more important and more difficult task is to help children and young people to gain a perspective on the personal world view they may want to develop.”

Religieuse geletterdheid behels om begrip en respek te toon vir mens se eie wêreldbeskouing asook dié van andere (Roux, 2010:998). Dit sluit in dat 'n persoon genoegsame kennis moet hê oor hulleself sodat hulle persone wie 'other' is op betekenisvolle wyses kan betrek ('engage') (Roux, 2003). Roebben (2004:204) baseer religieuse geletterdheid op twee komponente: hermeneutiek en kommunikasie. Roux (2010:998) sê verder dat die sosiale konteks en omgewing asook die optrede van rolspelers in die omliggende omgewing 'n invloed uitoefen. Pavolini, Beland en Jawad (2017:249) beaam dié stelling deur daarop te wys dat religie selfs in 'n hoogs gesekulariseerde gemeenskap 'n beduidende rol speel in openlike kommunikasie rondom sosiale beleide.

Ondersteunende verhoudings wat gebou is deur begrip vir en van menseregte en die geborge omgewing (2.3.4) wat daardeur geskep is, sal 'n persone gemakliker laat voel om vrylik te kommunikeer oor hulle wêreldbeskouing. Hulle ervaar dus nie die bedreiging van moontlike verwerping en konflik nie. 'n Hoeksteen van religieuse geletterd is om openlike kommunikasie te bevorder om sodoende die intrinsieke kennis van religie af te breek en te herbou om andersheid ("otherness") te verstaan. Jarvis (2021:3) beaam die bogenoemde deur te wys op die onderwyser se vermoë:

"to put her religion into parenthesis, while meaningfully engaging with religions other than her own and encouraging her learners to do the same. Rather than teaching about religion, she was able to facilitate rich dialogical engagement which could be transformative, in promoting the human right to religious freedom. Her dialogical approach signalled the shift from classroom practice to classroom praxis, which is both reflective (thinking through something and not just taking it on face value) and reflexive in nature."

Menseregtegeletterdheid kan ook bydra om kommunikasievaardigheid te ontwikkel wat mensregtelike waardes soos menswaardigheid, vryheid en gelykheid weerspieël. Die vaardigheid is noodsaaklik tydens godsdienstige gesprekke en die oordrag van verskille sonder om aanvallend, minagend of verwerpend te wees. Poulter et al. (2017:53) is van mening dat die vermoë om gesprek te voer en oor alternatiewe oortuigings te kommunikeer reeds van kindsbeen af aangeleer moet word: "the development of understanding and dialogical approach to alternative worldviews".

Die ontbreking van menseregtegeletterdheid, en in die besonder religieuse geletterdheid, bemoeilik interaksie met die religieuse ander asook die implementering van menseregte en menseregte waardes. Dit belemmer die herskepping van die skoolomgewing as 'n geborge ruimte (2.1.4) vir inklusiwiteit ten opsigte van vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening en uitdrukking ten opsigte daarvan. Roux (2010:994) is van mening dat kennis en begrip van 'n persoon se eie teologie, ontologie en identiteit onontbeerlik is om andere se religieuse oortuiging te respekteer en te begryp. Die proses dra by tot die besef dat verskillende individue of groepe dieselfde sosiale prosesse of situasies verskillend kan interpreteer sonder om ontologies minder "eg" te wees (Zielinska & Zwierdzynski, 2017:17). Deur kennis en begrip kan die skoolomgewing dus bevorder word tot 'n geborge ruimte vir sowel leerders as onderwysers met diverse wêreldbeskouings.

Menseregtegeletterdheid help om 'n omgewing te skep waarin religieuse geletterdheid kan ontwikkel deur wedersydse kommunikasie, respek vir en aanvaarding van die regte en menslikheid van andere. In so 'n omgewing word diversiteit nie net verdra nie, maar aanvaar,

aangemoedig en gevier deur uitdrukking van diverse wêreldbeskouings en openlike en deurlopende gespreksvoering (Jarvis 2021:3).

2.3.3 Regsgeletterdheid

Regsgeletterdheid is algemene bewustheid van regte en verpligtinge binne 'n spesifieke omgewing en/of land waar menseregtegeletterdheid gebaseer is op universeel aanvaarde beginsels van menseregte (Jananeethi, 2014:94). Regsgeletterdheid behels spesifieke wetgewings, hulle bindende aard en die gevolge van oortreding daarvan. Dit behels ook kennis van menseregte, wat gevolge het op internasionale vlak. Dit het 'n groot invloed op demokrasie, die gemeenskap en volhoubare ontwikkeling van 'n inklusiewe omgewing waar omstandighede geskep word wat individue aanmoedig om binne die raamwerk van wetgewing op te tree (Goodman & Jinks, 2008:747).

Weens die Grondwet se klem op menswaardigheid, vryheid en gelykheid as onderliggende waardes, word die Grondwet gesien as 'n transformerende regsdocument. Die Grondwet bring 'n groeiende agenda van transformasie mee wat gerig is op verandering in alle gemeenskapsfere. Dié agenda is daarop gerig om menseregte, en veral gelykheid, in Suid-Afrika te bevorder (Rapatsa, 2015:209).

Deel van regsgeletterdheid is om die kennis van die reg te gebruik om Suid-Afrikaners toe te rus om die reg te verstaan en die regstelsel te kritiseer – met ander woorde, om menseregtegeletterdheid te bevorder en te gebruik om hulself en andere te beskerm (Rapatsa, 2015:209). Verder poog regsgeletterdheid om mense in te lig oor hulle regte en hoe hulle hul regte kan uitoefen en sodoende verandering teweeg kan bring. Die doel van die Grondwet as transformerende wetgewing word in die epiloog daarvan vervat (die Grondwet, 1996):

“a historic bridge between the past of a deeply divided society characterised by strife, conflict, untold suffering and injustice, and a future founded on the recognition of human rights, democracy and peaceful co-existence and development opportunities for all South Africans, irrespective of colour, race, class, belief or sex.”

Regsgeletterdheid is 'n instrument om substantiewe verandering teweeg te bring. Volgens Langa (2006:390) is regsgeletterdheid die kennis om die wonde van die verlede te genees en 'n pad te stap van verandering na 'n beter toekoms. Beter regsgeletterdheid help mense om effektiewer in 'n diverse omgewing saam te werk (Jananeethi, 2014:95). Dit dra by tot beter begrip en sekerheid van die aard en strekking van die menseregte van rolspelers binne die skoolomgewing. Verbeterde kennis van rolspelers dra by tot regsekerheid met betrekking tot die afdwing van eie regte en die bevordering en beskerming van andere se regte.

Regskennis en -begrip beskerm onderwysers en dra by tot 'n skoolomgewing waarin die grondwetlike beginsels 'n kultuur vorm deur menseregtegeletterdheid (Jananeethi, 2014). Dit skep 'n omgewing waarin religieuse geletterdheid deur waardigheid, gelykheid en vryheid bevorder word. Wanneer rolspelers in die skoolomgewing die pad van grondwetlike transformasie stap, is vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging moontlik en dit kan tot die viering van diversiteit in 'n inklusiewe skoolomgewing lei.

2.3.4 Geborgenheid en opvoedersekuriteit

Verskillende bepalings in die Grondwet is daarop gerig om fundamentele regte te beskerm wat om die beurt weer veiligheid en sekerheid in die skoolomgewing bied (Rossouw, 2012:133; Rossouw, 2013:11; Jurgens, Smit & Van der Walt, 2019:2). Daar word oor die algemeen aanvaar dat 'n veilige en geborge skoolomgewing sekuriteit aan leerders bied en tot effektiewe onderrig-leer bydra (Hayes, 2004:26; Rossouw, 2013:11). Dit geld ook vir onderwysers (Oosthuizen, Wolhuter & Du Toit, 2003:475). Veiligheid en sekuriteit in die skoolomgewing beïnvloed die onderwyser se vermoëns om effektief te funksioneer en te onderrig (Domingo, 2007:17; Hanson, 2003:19; Mans, 2015:7; Jurgens *et al*, 2019:3).

Onderwysers mag hulle bekommer oor gebrekkige veiligheid en sekuriteit betreffende vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in die skoolomgewing, wat gevolglik lei tot onsekerheid en effektiewe onderrig-leer ondermyn (Oosthuizen *et al.*, 2002:32). Onderwyserveiligheid en -sekuriteit behels onder meer ondersteuning en beskerming wat werkgewers en kollegas aan onderwysers (eksterne faktor: interpersoonlike verhoudings) kan bied (Mans, 2015:23; Rossouw, 2012:138). Ondersteuning vanaf die skoolhoof, beheerliggaam en kollegas kan 'n gevoel van samehorigheid by onderwysers wek, wat gevolglik bydra tot 'n gevoel van geborgenheid onder onderwysers in die skoolomgewing (Haslam, 2004:7, Mans, 2015:84).

Onderwysergeborgenheid word verder beïnvloed deur sosiale behoeftes soos aanvaarding en goedkeuring vanaf die gemeenskap, ouers, personeel en leerders (Domingo, 2007:18). Die mens is 'n sosiale wese en het daarom die behoefte om te behoort en met andere geassosieer te word (Haslam, 2004:1). Rossouw (2018:128) wys ook dat daarop dit onderwysers ongeborgenheid mag ervaar omdat hulle nie sekerheid het oor wie hulle werkgewer is nie en die Departement van Onderwys as 'n stressor beskou.

Oosthuizen *et al.* (2002:34) benadruk dat druk soms deur rolspelers in die skoolomgewing op onderwysers uitgeoefen word om vanweë religieuse teenkanting nie die voorgestelde kurrikulum of veranderings te implementeer wat deur die onderwysdepartement deurgegee is nie. Dit stel die onderwyser voor 'n keuse wat moontlik die skoolgemeenskap se aanvaarding en goedkeuring

kan bepaal. Sodanige keuse verhoog spanning by die onderwyser wat deur wetgewing teenoor die gevoel van geborgenheid en aanvaarding veroorsaak word (Rossouw, 2018:123).

Tog wanneer onderwysers as professionele en selfstandige werknemers optree en deur ouers, kollegas en gemeenskappe vertrou word, verseker dit dat hulle veilig voel en selfvertroue het om inisiatief in hulle omgewing te neem. As onderwysers op grond van hulle ondervinding, opleiding en bevoegdheid aanvaar word, ervaar hulle sekerheid en word hulle as deel van die gemeenskap gesien en nie as 'n minderheidsgroep nie (Rossouw, 2018; Jurgens *et al*, 2019:4). Die geborgenheid wat aanvaarding en sekerheid aan die onderwyser gee, is een van die belangrikste aspekte ten einde regsekerheid ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging te hê.

Volgens Oosthuizen *et al.* (2002:34) is onprofessionele gedrag van kollegas bydraend tot ongeborgenheid en onsekerheid. Sodanige gedrag veroorsaak ongeborgenheid deur die diensbare ingesteldheid van die onderwyser negatief te beïnvloed (Rossouw, 2018:128). Onprofessionele gedrag wat vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging aanbetref kan onder meer insluit kommentaar aan ouers oor onderwysers, uitsluiting en stereotipiese grappe . Ten einde geborgenheid en aanvaarding in die skoolomgewing te bevorder moet die optrede van onderwysers en skoolpersoneel altyd professioneel wees. Professionele optrede wat vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging betref kan deur middel van religieuse- en menseregte geletterdheid bevorder word. Duidelike gedragsriglyne wat rondom menseregte opgestel is, asook wedersydse respek tussen personeellede, bevorder professionele gedrag in die skoolomgewing. Professionele gedrag verseker dat daar 'n stabiele werksverhouding tussen die skoolbeheerliggaam, skoolhoof en personeellede bestaan. Gelyke behandeling word voorts deur professionele gedrag en regsgeletterdheid bevorder. Onderwysers kan geborge voel indien dieselfde reëls ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging vir almal geld. Deur middel van regs-, menseregte- en religieuse geletterd, is dit moontlik om beleide op te stel wat professionele gedrag reguleer en onderwysers teen onprofessionele gedrag beskerm. Sodoende word 'n geborge omgewing geskep wat bydraend is tot inklusiwiteit.

Volgens Jarvis (2013:4) het patriargiese rangordes steeds 'n belangrike invloed in Suid-Afrikaanse skole. Wanbalans in 'n skool se sosiale konteks kan in die versteekte kurrikulum weerspieël word (Jarvis, 2013:4). Dit impliseer dat wanneer 'n skool steeds 'n tradisionele patriargiese versteekte kurrikulum handhaaf wat tussen sosiale tradisionele geslagsrolle onderskei, die wêreldbeskouing wat deur die "hoof" en/of manlike personeellede gehuldig word eerder aanvaar word as die wêreldbeskouing wat deur vroulike personeellede gehuldig word (Jarvis, 2013:5).

Die versteekte patriargiese kurrikulum wat in skole kan voorkom (Bereng & Mutekwe, 2021:193, 201) kan slegs verander as die kultuur verander wat deur die rolspelers gehuldig word. Die transformatiewe aard van die Grondwet vereis dat daar verandering plaasvind in die strewe na waardigheid, gelykheid en vryheid. Deur middel van kennis van die Grondwet deur regs- en menseregtegeletterdheid kan onderwysers deur die aktiewe bevordering van regte en die uitleef daarvan 'n invloed op die versteekte kurrikulum hê. Deur self 'n kultuur van menseregte aan te neem en regskennis te gebruik om aktief te verseker dat alle rolspelers se regte beskerm en bevorder word (Becker *et al*, 2015:3), kan die versteekte kurrikulum gekonfronteer word deur 'n noodgedwonge transformasie te ondergaan (Becker *et al*, 2015:9).

Die skoolomgewing en klaskamer moet volgens Skeie (soos aangehaal in Roux, 2010) die plek wees waar mense met uiteenlopende wêreldbeskouinge kan ontmoet en in gesprek kan tree oor hulle verskillende interpretasies van die werklikheid sonder vrees vir marginalisering of verset. Die ontmoeting van uiteenlopende wêreldbeskouings moet op gelyke voet plaasvind met gemeenskaplike begrip en wedersydse respek (Rossouw, 2018:130; Roux, 2010:995). Erkenning en akkommodering van 'n verskeidenheid van sosiale groep identiteite en beskouings sonder dat een groep bo 'n ander voordeel geniet of deur 'n ander onderdruk word, is 'n vereiste binne die Grondwetlike waardestelsel, (Ferguson, 2018:202).

In 'n geborge skoolomgewing heers daar erkenning, aanvaarding en respek vir verskillende wêreldbeskouings en perspektiewe, wat lei tot motivering in die skoolomgewing om inklusiwiteit, menseregte en diversiteit ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging te bevorder (Ferguson, 2018, 203-206). Totdat daar nie openlik in gesprek getree word en die gebreke van die patriargiese versteekte kurrikulum getakel word nie, is die weg na transformasie tot 'n gelyke en vrye omgewing in die gedrang. Skoolhoofde het 'n bepalende rol as toesighouer, evalueerder en verteenwoordiger van die DBO om die einddoel betreffende diverse vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in 'n inklusiewe skoolomgewing te bereik (Ntho-Ntho, 2013:2).

Volgens Domingo (2007:20) is kommunikasie, gesonde verstandhouding en ondersteuning belangrike aspekte om onderwysers se behoefte te vervul om gewaardeer te voel en tot geborgenheid en 'n effektiewe onderrig-leeromgewing by te dra. As die sosiale konteks van 'n persoon in ag geneem word, blyk dit dat vooropgestelde paradigmas 'n belangrike rol speel in wedersydse respek en begrip van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging, wat om die beurt kommunikasie tussen rolspelers met uiteenlopende wêreldbeskouing bemoeilik óf vergemaklik. As rolspelers vanuit 'n paradigma handel wat vir uiteenlopende wêreldbeskouings geslote is, kan hulle nie bydra tot 'n geborge omgewing en vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging nie.

Die skoolhoof as motiveerder moet gedurig opsoek wees na geleenthede om kommunikasie oor wedersydse aanvaarding, respek en begrip tussen rolspelers te bevorder. Oop kommunikasie is belangrik om 'n beter begrip tussen kollegas te vestig (Roux & Becker, 2018:45) wat openlikheid in die skoolomgewing en sodoende minder konflik ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging teweegbring (Attong, 2015:3).

Geborgenheid word ervaar wanneer daar in die behoefte aan samehorigheid en aanvaarding van onderwysers in die skoolomgewing voorsien word. Volgens Oosthuizen et al. (2002:41) is dit belangrik dat die skoolgemeenskap aanpas by die kultuur van fundamentele regte. Die Handves van Regte is 'n instrument wat gebruik moet word om 'n geborge ruimte te skep vir onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging, maar die beperkinge en omvang van 'n geborge skoolomgewing wat wetgewing kan skep, moet verstaan word.

Dit blyk dat die skep van 'n geborge skoolomgewing nie 'n eensydige of individuele handeling nie, maar van al die rolspelers vereis om aktief betrokke te wees. Geborgenheid ten opsigte van hulle wêreldbeskouing moet deur alle onderwysers ervaar word en nie slegs deur enkele individue nie.

Bevordering van fundamentele regte – soos gelykheid, menswaardigheid en vryheid en die verantwoordelikhede wat hulle stel – help om die skool in 'n geborge skoolomgewing te omskep wat aanvaarding vir diverse wêreldbeskouings toon. 'n Geborge omgewing vir vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging word gekenmerk deur samewerking om in die menslike behoefte aan veiligheid en sekuriteit, sosiale aanvaarding, professionele agting en selfaktualisering te voorsien. Wanneer onderwysers, leerders, skoolbeheerliggame en skoolhoofde menseregte, religie en die reg verstaan as beskermers van menswaardigheid, word 'n geborge skoolomgewing geskep wat diverse uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging bevorder (Donnelly, 2007:281).

'n Kultuur van geborgenheid in 'n skoolomgewing wat religieuse diversiteit vier, word soos volg beskryf: “individual differences that [transform] into group similarities” (Haslam, 2004:11).

2.3.5 Bevordering van menseregte: respekteer, beskerm, bevorder en vervul menseregte

Donnelly (1982:304) beskryf menseregte as regte wat ontstaan het weens menswaardigheid. Menseregte en menswaardigheid is verweef met mekaar; die een kan nie sonder die ander nie (Donnelly, 2007:283). Menseregte is volgens Baxi (1997:142) 'n gemeenskaplike taal van die mensdom. Harries (2014:21) is dit eens dat menseregte en menswaardigheid met mekaar verband hou, maar is van mening dat die oorsprong van menseregte nie menswaardigheid is nie, maar eerder die wegneem of miskiening van menswaardigheid deur sekere optredes.

In die voorwoord van die Universele Verklaring van Menseregte (oftewel *Universal Declaration of Human Rights*, hierna afgekort tot "die UDHR") verklaar die lidstate van die Verenigde Nasies (VN) dat menseregte die onderbou is van 'n lewe wat vry is van nood en vrees. Verder stel die UDHR-voorwoord dat die mag van die dokument in idees is wat die wêreld kan verander. Dit stel dat die idees in werking gestel moet word om verandering teweeg te bring. In die gees van die UDHR is die Suid-Afrikaanse Grondwet een van die mees gevorderde, liberalistiese grondwette ter wêreld (Mattes, 2002:24). Die Grondwet beskerm menseregte en verseker onder meer die reg op vryheid van gewete, godsdienst, oortuiging en mening, en vryheid van uitdrukking. Die Grondwet is opgestel met die oog op transformasie en bring dus veranderinge mee.

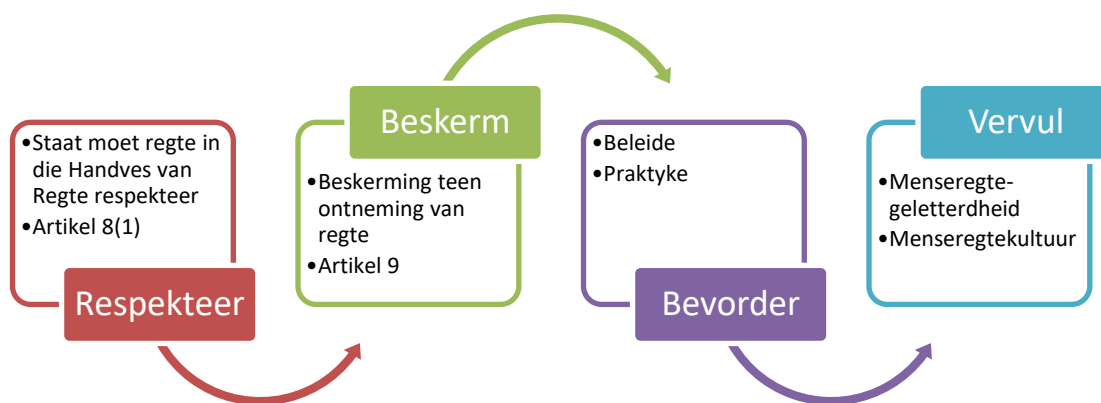
Die Afrikahandves vir Mense- en Volkeregte (hierna afgekort tot "die Afrikahandves") is in 1981 deur die Organisasie vir Afrika-eenheid (OAE) aangeneem. Artikel 1 van die Afrikahandves stel dat die lidstate van die OAE die regte, pligte en vryhede wat in die Handves aangeneem is, erken en wetgewing opstel om dit te weerspieël. Suid-Afrika was egter tot en met 1996 'n nie-staatsparty, wat volgens Kleyn en Viljoen (2002:12) verduidelik waarom daar nie veel melding van die beleid in hoë voor 1996 gemaak is nie. Die Suid-Afrikaanse Grondwet is saamgestel om menseregte te beskerm en te bevorder, en die regte, verpligtinge en vryhede wat in die Afrikahandves gemeld word, word in die Handves van Regte (hoofstuk 2) van die Grondwet (1996) weerklink.

Volgens Malherbe (2003:432) verseker die insluiting van 'n Handves van Regte (hoofstuk 2) van die Grondwet (1996) in teorie dat elke persoon in Suid-Afrika menseregte kan geniet. Daar word immers in artikel 7(2) verklaar dat die staat die regte soos uiteengesit in die Handves van Regte moet respekteer, beskerm, bevorder en vervul. Artikel 8(1) bied aan individue beskerming teen staatsmag en verseker dat daar aspekte in individue se lewens is wat die staat nie mag aanraak nie.

Artikel 8(1) bepaal dat die plig opgelê in artikel 7(2) alle staatsorgane bind en sluit die onderwysdepartement, skool en onderwysers in (Veriava, Thom & Hodgson, 2017:15). Artikel 8(1) vereis dus dat die staat en alle staatsorgane die Handves van Regte moet respekteer deur dit te onderhou en die reg toe te pas en af te dwing in ooreenstemming met die Handves. In die onderwysomgewing beteken dit dat onderwysbestuur ooreenkomstig die Handves moet wees. Dit is voorts die staat se plig om beskerming te bied teen die ontneming van regte deur die uitbouing en ontwikkeling van menseregte en sodoende 'n menseregtekultuur te skep (Bray, 2004:1). Artikel 9 verseker dat elke individu gelyke beskerming en voordeel van die reg geniet asook teen onbillike diskriminasie beskerm word.

Volgens Currie en De Waal (2013:45) reguleer die Handves van Regte die verhouding tussen persone enersyds, en die staat en die staatsorgane andersyds omdat die magsverhouding tussen die staat en persone ongelyk is. Daar word van die staat en staatsorgane verwag om regte te

respekteer deur nie die genieting van regte soos vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en vryheid van uitdrukking in die skoolomgewing onder meer te verhoed nie. In Suid-Afrika word menseregte vertroebel deur historiese diskriminasie en skending daarvan. Die staat, onderwysdepartement, skool en onderwysers het 'n groot verantwoordelikheid om 'n menseregtekultuur te respekteer, te beskerm, te bevorder en te verwesenlik (Bray, 2004:1). Soos in die Handves (die Grondwet, 1996) gestipuleer word, word daar van bovermelde rolspelers verwag om menseregte – soos die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening, asook die reg op vryheid van uitdrukking – in die skoolomgewing beskerm. Menseregte kan bevorder word deur beleide te skep om praktyke te reguleer soos die toepassing, genieting, beskerming en bevordering van menseregte.

Figuur 2.2: Die staat se plig soos vervat in artikel 7(2) van die Grondwet (1996)

Die Suid-Afrikaanse Menseregtekommissie (SAMRK) is op 2 Oktober 1995 ingestel as deel van 'n raamwerk om demokrasie en sosiale verantwoording in Suid-Afrika te ondersteun en te versterk. Volgens Viljoen (2006:415) plaas die Handves van Regte 'n regsverantwoordelikheid op die SAMRK om die regte wat in die Handves vervat is, te verwesenlik en te bevorder. Die SAMRK dra by tot die skep van 'n menseregtekultuur deur menseregte-opleiding te voorsien en sodoende die menseregtegeletterdheid van Suid-Afrikaners te bevorder. 'n Menseregtekultuur moet die tradisies en wese van 'n skool beïnvloed om 'n blywende en transformerende impak te hê, of anders gestel, 'n menseregtekultuur moet deel uitmaak van die versteekte kurrikulum.

Die versteekte kurrikulum verwys na die ongeskrewe of implisiete waardes, gedrag, norme en tradisies wat in 'n skoolomgewing voorkom (Booth & Dunn, 1999:38). Onderwysers se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in die skoolomgewing word beïnvloed deur moontlike religieuse tradisies en verwagtinge in die versteekte kurrikulum van die skool en selfs deur hulle biografiese agtergrond (Jarvis, 2008:148).

Die tradisionele versteekte kurrikulum kan voorts die respek, beskerming, bevordering en verwesenliking van menseregte in die skoolomgewing, negatief beïnvloed. Volgens Booth en Dunn (1999:39) kan bevordering van 'n tradisionele versteekte kurrikulum, wat konserwatiewe magte dien, in die praktyk regressiewe gevolge hê vir menseregte asook menseregtegeletterdheid en die skep van 'n menseregtekultuur.

Roux (2012:36) stel die volgende vraag: "The question however is, if social choices are satisfied by social procedures and/or practices of a tradition, can these choices be described as rational and democratic?" In die geval van dié studie kan die vraag soos volg geformuleer word: Kan die bevrediging van sosiale keuses (soos die keuse van 'n persoonlike wêreldbeskouing) deur sosiale prosedures en/of praktyke (soos biografiese agtergrond, versteekte kurrikulum en skooltradisies) werklik die onderwyser toelaat om sy of haar menseregte te beoefen deur 'n unieke religieuse oortuiging te vorm en vrylik uit te druk? In Jarvis (2008:148) se studie het die navorser waargeneem dat onderwysers se biografiese konteks, sonder uitsondering, hulle denke rondom vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening en -uitdrukking beïnvloed het. Bevindinge het ook getoon dat onderwysers met 'n agtergrond waar religieuse diversiteit sosiaal aanvaarbaar was, geen ongemak in 'n skoolomgewing met uiteenlopende wêreldbeskouings ervaar het nie.

Menseregte beïnvloed elke aspek van die skoolomgewing, onder meer die interaksie tussen verskillende rolspelers (die skoolgemeenskap, ouers, onderwysers en leerders). Skoolpersoneel erken die belangrikheid van vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening en vryheid van uitdrukking, maar het slegs 'n oppervlakkige begrip van wat hierdie regte en die toepassing daarvan in inklusiewe skoolomgewings behels. Bevordering van vryheid van uitdrukking soos dit met vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening verband hou kan nie slegs formeel geleer word nie aangesien dit uit kognitiewe, affektiewe en praktiese dimensies bestaan. Dit het tot gevolg dat hierdie regte nie altyd in die praktyk verwesenlik nie (Jarvis, 2008:147). Dié studie het verder getoon dat alhoewel 'n skoolomgewing die belangrikheid van beide die reg op vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening en die reg op vryheid van uitdrukking erken en verstaan (kognitiewe dimensie), dit van die internalisering (affektiewe dimensie) van individuele onderwysers afhang of menseregte in die praktyk gaan verwesenlik (praktiese dimensie).

Die beskouing van diversiteit as 'n aanwinst dra by tot die internalisering van menseregte, in die besonder soos dit verband hou met vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening en vryheid van uitdrukking. Ten einde die kognitiewe dimensie van menseregte -, religieuse en regsgeletterdheid (wat reeds in skole voorkom) met die affektiewe dimensie te vereenselwig, is dit nodig om informele ervarings te skep. Sodoende word die bogenoemde vryhede deel van die

rolspelers se daaglikse se lewe en word hulle geïnternaliseer as 'n kulturele waarde wat aan die leerders oorgedra word.

2.3.6 Beskouing van diversiteit en verskille as aanwinst/bate

Die studie onderskryf die definisie van Wellner (2000) wat diversiteit beskryf as individuele verskille en ooreenkomste wat tussen groepe mense voorkom. Die Verenigde Nasies se Opvoedkundige, Wetenskaplike en Kulturele Organisasie (UNESCO) (2001, Parys-byeenkoms) beskou diversiteit verder as die estetiese, politiese en morele neutrale uitdrukking van kulturele verskille. Volgens Malherbe (2007:127) is religieuse diversiteit die mate waartoe wêreldbeskouings uitgedruk word sonder om stabiliteit prys te gee. Die insluiting van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging as 'n aspek van diversiteit en demokrasie is belangrik in die skoolomgewing met inagneming van die moontlike konflik soos reeds in hoofstuk 1 onderstreep (§ 1.1). Reeves en Reeves (1997) is van mening dat groter uitdagings ontstaan wanneer die kernwaardes van wêreldbeskouings van verskillende groepe teenstrydig is.

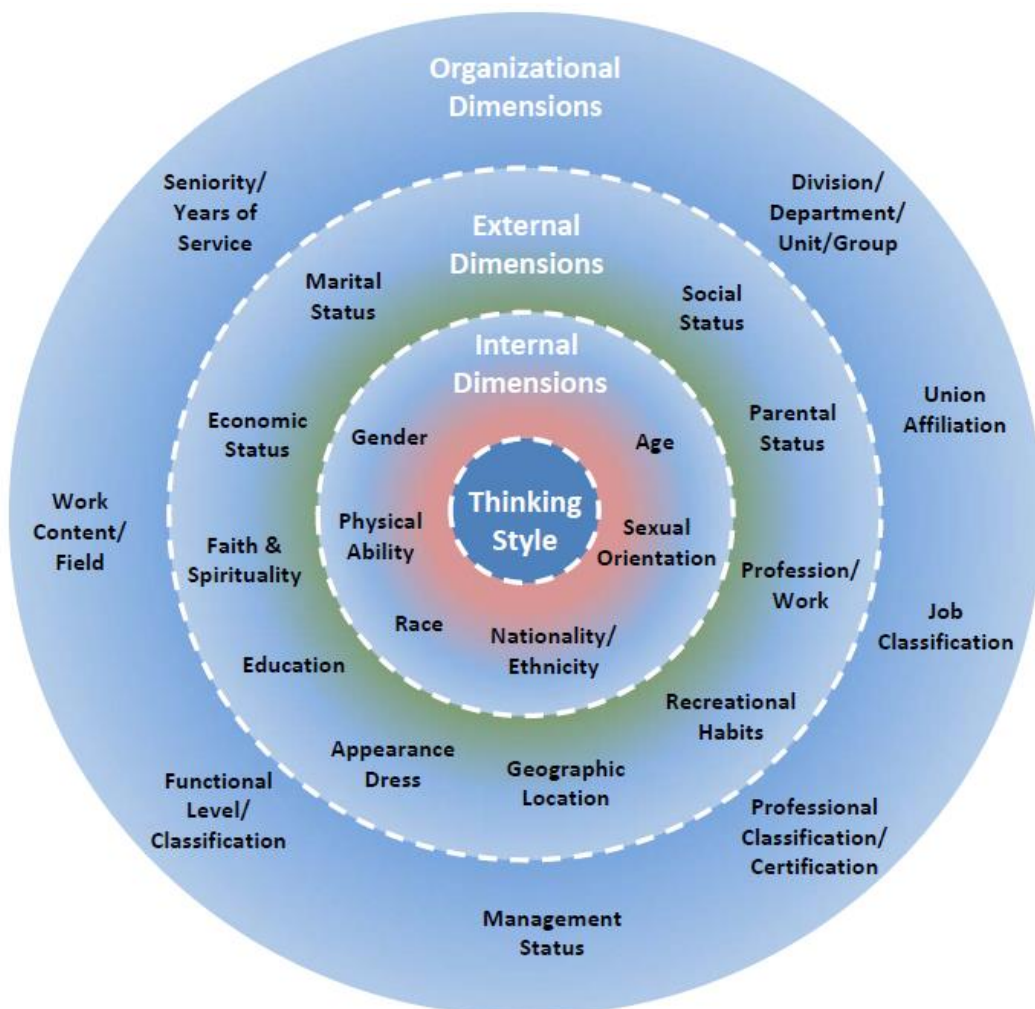
Interreligieuse gespreksvoering het ten doel om dialoog te bevorder tussen mense van diverse wêreldbeskouinge waar respek en wedersydse begrip tot samewerking kan lei (Forde, 2013:7). Die doel van Interreligieuse gespreksvoering is nie om verskille op sy te skuif nie, maar om weg te doen met grense en stereotipes wat tot wantroue, agterdog en ongeduld lei.

Gardenswartz en Rowe (2003) het 'n model voorgestel om diversiteit te verduidelik. Dié model (Figuur 2.3) bestaan uit opeenvolgende dimensies waar individue verskillende statusse het ten opsigte van die elemente binne die dimensies. Dit wys daarop dat elke persoon verskil en beeld diversiteit en onder meer uiteenlopende wêreldbeskouings uit. Die dimensies van die model is soos volg: denkwysse (*thinking style*); interne dimensie; eksterne dimensie; organisatoriese dimensie.

Die kerndimensie is die manier waarop 'n individu dink en kommunikeer. Volgende is die interne dimensie waaroor die individu minimale beheer het, maar dié dimensie het wel 'n kragtige impak op die gedrag en gesindhede van 'n persoon. Die faktore in die eksterne dimensie kan deur 'n individu beheer word. Die denkstyl van 'n individu word deur sosiale en/of kulturele faktore en ondervindings in die eksterne dimensie gevorm. In die organisatoriese dimensie word individue grootliks omskryf en beïnvloed deur die groep of organisasie waarbinne hulle werk.

Gardenswartz en Rowe (2003) ag mense as uiteenlopend omdat die status van die faktore in elke dimensie van mens tot mens verskil. Die grense en area van elke dimensie verskil namate individue se wêreldbeskouing deur ervarings gevorm word en die invloed van hul agtergrond en kultuur. Konstruktiewe verhoudings kan deur middel van gespreksvoering, wat die diversiteit

binne dimensies in ag neem, gebou word sonder om uitlopende wêreldbeskouings te verander. Aanvaarding van en respek vir diversiteit en andersheid word gesien as 'n voorvereiste vir vrede, en volgens Cameron (2011) moet diversiteit gevier word. Die onderwyser se oortuiging word deur die verskillende aspekte gevorm: dit mag wees dat sommige onderwysers weens oorvleuelende dimensies eenders oor sekere oortuigings kan voel, maar daar sal steeds subtiele verskille wees omdat geeneen se lewenspad eners is nie. Konflik kan konstruktief oorkom word deur verskille in ag te neem en in gesprek te tree.

Figuur 2.3: Die diversiteitsmodel van Gardenswartz en Rowe (2003)

Skole speel 'n belangrike rol in die aanvaarding van diversiteit en die skep van 'n kultuur waar diversiteit gevier word. In die liberalistiese ideaal van *modus vivendi* word diversiteit beskou vanuit die oogpunt dat dieselfde soort lewe nie die beste is vir almal nie (Chidester, 2003:264). Die siening van *modus vivendi* kan moontlik 'n rol speel in die skep van 'n skoolomgewing waar diversiteit gevier word. Respek vir diversiteit is een van die onderliggende elemente in vryheid

van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en een van die kernwaardes van hierdie reg asook die reg op gelykheid.

Ten einde aanvaarding en respek vir verskille en diversiteit te bevorder, stel Gardenswartz en Rowe (2003:2) voor dat persone stereotipiese aanmerkings daag deur aan spesifieke voorbeelde te dink wat in teenstelling is met die algemene stereotipering. Verder moet die rolspelers hulle eie aannames ondersoek en op taalgebruik let wat op die skeiding van groepe, soos “ons” en “hulle”, fokus. Dit is belangrik om mense as individue te leer ken om te verseker dat stereotipering nie deel vorm van die algemene denkwyses nie. Dit is ook nodig om grense te verskuif en bereid te wees om oor verskillende tradisies, praktyke en gewoontes te leer. Laastens is dit belangrik dat individue eerlik met hulself sal wees en sal erken dat elke persoon aannames het en sodanige aannames takel.

“The face of the other” is ’n frase wat deur Levinas (1979) gebruik word in “Totality and infinity”. “Other” beteken “die ander persoon/mens” – iemand anders as die self. Die “face of the other” word gesien as ’n persoonlike “other” met eie ervarings: “The face is a living presence; it is expression... The face speaks” (Levinas, 1979:66). “Face” verteenwoordig die menslike gesig, nie as ’n fisieke of estetiese voorwerp nie, maar as die eerste algemene nie-reflektiewe ervaring met ’n persoon as ’n lewende teenwoordigheid (Brons, 2015, Becker & du Preez, 2018:332). “The face of the other” kan ook in die affektiewe dimensie (§ 2.3.5) gesien word en dui op moontlike ervarings met ’n persoon waar “the other” as ’n lewende teenwoordigheid geïnternaliseer word.

Ten einde elke persoon in die skool se reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en vryheid van uitdrukking te laat verwesenlik, moet rolspelers mekaar in die affektiewe dimensie as “the face of the other” sien en die bogenoemde regte Internaliseer om respek en agting vir uiteenlopende wêreldbeskouings te toon. ’n Kreatiewe proses moet geïmplementeer word om “the other” te verstaan en te betrek as deel van ’n gemeenskap met uiteenlopende wêreldbeskouings. Becker en Du Preez (2018:328) beskryf die ontmoeting met “the other” as: “The quest to meet the other is an individual and continual moral choice and action which centres on the acknowledgement of the unique difference of the other.”

Wanneer mense slegs in die kognitiewe dimensie bewus is van hulle regte, maar nie begrip het van “the other” se wêreldbeskouing nie, ontstaan daar meer konflik en internalisering van “othering” eerder as om “the face of the other” te sien (Roux, 2012:34). Becker en Du Preez (2018:335) stel die moontlikheid van konflik as volg: “There is therefore always the risk of misunderstanding and hostility in any meeting between the self and the other.”

“Othering” (Barter-Godfrey & Taket, 2009:167; Roux, 2012:33) word beskryf as die proses waardeur identiteit in ’n ongelyke verhouding geskep word; dit behels die skep van ’n “in”-groep

en “uit”-groep. Dit kan lei tot oorheersing en onderdrukking. Die “othering”-teorie stel byvoorbeeld dat ’n oordrewe algemene beeld van ’n spesifieke religieuse oortuiging geskep kan word. So ’n oordrewe beeld is gewoonlik nie histories, sosiaal of religieus korrek nie (Barter-Godfrey & Taket, 2009:166). So ’n beeld word gevorm deur:

talk, tales, stories, gossip, anecdotes, pronouncements, news accounts, orations, sermons, preachments, and the like, definitions are presented and feelings expressed...if the interaction becomes increasingly circular and reinforcing, devoid of serious inner opposition, such currents grow, fuse, and become strengthened. It is through such a process that a collective image of a subordinate group is formed, and a sense of group position is set. (Powell & Menendian, 2016:24)

Voorbeelde van oordrewe beelde is “’n Moslem is ’n terroris”, of “ateïste het nie morele standaarde nie”. Verder word probleme wat deur ’n groep met sekere religieuse oortuigings ervaar word, afgemaak deur na kulturele en religieuse praktyke en gewoontes te verwys eerder as om die probleem te takel.

Die gevolg van “othering” is ’n “ons-teen-hulle”-mentaliteit, wat interpersoonlike verhoudings in die skoolomgewing skaad. “Othering” stook verder angstigheid, weersin en vrees vir mense wat as deel van die “other” geag word (Powell & Menendian, 2016:22). Verder verhoed “othering” ook religieuse geletterdheid aangesien dit die inligting, kennis en begrip filtreer deur ’n stereotipiese beeld wat opgebou word. Die persoon bly ’n eendimensionele, statiese beeld wat deur die verskille in wêreldbeskouing gedryf word eerder as ’n dinamiese persoon met ’n unieke identiteit.

Volgens Powell en Menendian (2016:32) is inklusiwiteit en ’n behoort-gevoel belangrik om die “othering”-probleem op te los. Powell en Menendian stel voor dat “the other” persoonifiseer word en stereotipes aangerog, weerspreek en verwerp word. Verder moet daar ook ’n duidelik boodskap van “’n behoort-gevoel” uitgestuur word, waar “behoort” nie net as verdraagsaamheid beskou word nie, maar ’n onverskrokke toewyding om mense as deel van die gemeenskap te verwelkom, in die geval van dié studie, die skoolgemeenskap. Deur religieuse geletterdheid en waardering vir diversiteit kan daar van “othering” wegbeweeg word en na viering van diversiteit oorgeskakel word. Aanvaarding en viering van diversiteit word aangemoedig deur respek vir uiteenlopende wêreldbeskouings te toon en verder verwelkomend op te tree deur mense te verseker dat hulle deel is van “ons”. Diversiteit is nie groepering van “ek” en “the other” nie.

Dit is belangrik dat onderwysers, ouers, leerders en ander betrokke rolspelers afstand doen van veralgemeende denkwyses en “othering” op grond van wêreldbeskouings, wat religie kan insluit, ten einde die skoolomgewing met teenstrydige en uiteenlopende diverse wêreldbeskouings te belig (Forde, 2013) en verwelkomend op te tree. Dié verband strek verder as die blote afwesigheid van diskriminasie:

The issue is not always whether we discriminate or not, but whether we make someone feel excluded, marginalized, or less valued. Do we invite outsiders in, or do we force them to remain outsiders forever? (Forde, 2013)

Deur individue te betrek wat buitestaanders (“outsider”) is en ’n omgewing te skep wat diversiteit vier, kan ’n kultuur geskep word wat op inklusiwiteit gegrond is. Religieuse, menseregte- en regsgeletterdheid kan persone in die skoolomgewing in staat stel om “the other” te verstaan, hulle regte te respekteer en “the face of the other” te sien en ’n “ons” te vorm eerder as ’n “ons teenoor hulle”.

2.3.7 Inklusiwiteit

Petriwskyj (2010:195) omskryf inklusiwiteit in die skoolgemeenskap as die vryheid om aktief aan die aktiwiteite in die omgewing deel te neem en om as deel van die gemeenskap verwelkom te word. Inklusiwiteit in die skoolgemeenskap behels verskillende vlakke (Petriwskyj, 2010:196): ten eerste, “oppervlakkige inklusiwiteit” wat deur beleid gerig word; ten tweede, “vlak-twee inklusiwiteit” wat op veranderinge in die omgewing en die kurrikulum fokus; laastens die herstrukturering van die versteekte kurrikulum en die waardes van die skoolgemeenskap, met ander woorde, die kultuur. ’n Kultuur moet geskep word wat nie slegs volgens beleid inklusief is nie, maar wat daarop fokus om verwelkomend te wees en aktief verander om inklusiwiteit te bevorder. Swart en Pettipher (2011:20) stel onder meer verandering in gesindheid, samewerking en menseregtegeletterdheid voor ten einde dit te bewerkstellig.

Inklusiwiteit kan met menseregte- en regsgeletterdheid verweef word sodat dit bydra tot ’n skoolomgewing wat op die demokratiese waardes van vryheid, gelykheid en menswaardigheid gegrond is. Dit kan slegs gebeur wanneer onderwysers seker is van hulle identiteit betreffende hulle wêreldbeskouing en menseregte deur middel van menseregtegeletterdheid geïnternaliseer het (Jarvis, 2008; Roux, 2007; Roux, 2010). Menseregte- en regsgeletterdheid stel persone in staat om gelykheid in terme van religie-verwante regte en vryheid van uitdrukking binne ’n waardestelsel van menseregte toe te pas.

Inklusiwiteit behels ook die herkenning en akkommodering van diversiteit (Swart & Pettipher, 2011:19). Individue wat menseregtegeletterd is, kan ongelykhede herken en deur menseregte te bevorder voldoende stappe neem om dit reg te stel. Sodoende word die regte van weerlose rolspelers in die skoolomgewing erken, bevorder en beskerm. Inklusiwiteit word gekenmerk deur aktiewe bevordering van sosiale geregtigheid en gelykheid (Allman, 2013:2). Die skoolomgewing as ’n geborge ruimte kan gesien word as die beginpunt van inklusiwiteit deur ’n menseregtekultuur te skep.

'n Inklusiewe skoolomgewing verwelkom gemeenskapsdiversiteit en berei leerders voor om deel te vorm van 'n kultuur wat diversiteit vier en almal gelyke genieting van hulle reg gun. Diversiteit daag die skoolomgewing om onderrig-leerpraktyke te ontwikkel wat 'n omgewing skep wat verskille verstaan, aanpas en gemeenskaplike respek deur inklusiwiteit bevorder. Die implementering van 'n effektiewe inklusiewe skoolkultuur vereis dat die verskillende rolspelers saamwerk nieteenstaande hulle verskille.

Volgens Skeie (2006) is dit nodig dat onderwysers verskillende konsepte oor uiteenlopende wêreldbeskouings verstaan om sodoende hulself asook die manier waarop hulle “the other” beskou te verstaan – met ander woorde, beskou onderwysers “the other” as 'n bedreiging of 'n geleentheid vir verwelkoming in 'n veilige skoolomgewing? Petriwskyj (2010:195) wys daarop dat die verskillende vlakke van inklusiwiteit 'n direkte invloed op die skoolgemeenskap se denkwyse oor diversiteit het.

In sosiale identiteitsteorie word daar gesien dat 'n groep “the other” beleef as 'n eenheid eerder as unieke lede van 'n ander groep. Individuele word dus nie as iemand buite die groep gesien nie. Brown (2000:751) wys daarop dat ontbreking van kennis die oorsaak is van die verkeerdelike waargenome homogeniteit by “the other”. Wanneer onderwysers oor kennis beskik van hulself en “the other”, word “the other” nie meer as 'n gesiglose buitestander gesien nie, maar as 'n unieke persoon wat deel vorm van 'n diverse omgewing met dieselfde menseregte en behoeftes as lede van “ons”.

Robo (2014:194) beskryf hoe 'n inklusiewe gemeenskap lyk:

A socially inclusive society is defined as one where all people feel valued, their differences are respected, and their basic needs are met so they can live in dignity. A socially inclusive society is a society where all people are recognized and accepted and have a sense of belonging.

Die deurlopende doel van 'n inklusiewe gemeenskap moet wees om aksie te neem teen optrede wat lei tot “othering” deur die omstandighede en tradisies te verander wat daartoe bydra (Robo, 2014:194).

Openlike kommunikasie tussen rolspelers is volgens Mascareño en Carvajal (2015:130) 'n praktiese manier om die stigma van “the other” te verwyder en hulle as deel van 'n inklusiewe gemeenskap te integreer. Volgens Mascareño en Carvajal (2015:130) “[t]hey can participate in society only when they are engaged in communication”. Die doel van openlike kommunikasie is om “the other” in te sluit as 'n unieke individu – dus die mens as 'n dinamiese wese te personifiseer.

Mascareño en Carvajal (2015:129) waarsku egter dat daar gewaak moet word teen inklusiwiteit in 'n groep as beloning vir sekere “aanvaarbare gedrag, menings of oortuigings” en eksklusiwiteit as straf. Oppervlakkige inklusiwiteit gee nie aan rolspelers 'n ware behoort-gevoel en verwelkoming nie, maar van onsekerheid en ongeborgenheid. Die onderliggende gevoel van onsekerheid in die oppervlakkige inklusiewe omgewing lei tot onderdrukking van uiteenlopende beskouings, openlike kommunikasie oor diverse wêreldbeskouings en gebrek aan vertroue tussen rolspelers.

Inklusiwiteit wat op die bevordering, beskerming en aanmoediging van menseregtegeletterdheid gegrond is, kan bydraend wees tot 'n gemeenskap wat diversiteit vier. Deur die grondwetlike waardes van waardigheid, gelykheid en vryheid kan 'n inklusiewe skoolomgewing geskep word waar elke rolspeler se reg op vryheid van religieuse of nie-religieuse uitdrukking eweveel gewig dra. Die waardigheid van elke rolspeler word beskerm deur die bevordering van begrip van diverse wêreldbeskouings en die besef dat alle rolspelers die verantwoordelikheid het vir die gehalte van die gespreksvoering.

Rolspelers se reg op vryheid om inligting of idees te ontvang en oor te dra (die Grondwet, art. 16(1)(a), 1996) word ook deur 'n inklusiewe omgewing beskerm en bevorder wat die vryhede van rolspelers deur openlike kommunikasie beskerm. Dié vryheid word beskerm deur verskille te erken en daaroor te kommunikeer sonder om die persoon te definieer.

Inklusiwiteit kan nie sonder menseregte- en regsgeletterdheid 'n gevoel van geborgenheid skep nie. Die bevordering van menseregte deur gespreksvoering en die skep van 'n veilige, geborge ruimte is meer as net inklusiwiteit; dit is eerder integrasie deur 'n behoort-gevoel en verwelkoming van diversiteit.

2.4 Gevolgtrekking

Die invloed van menseregte kan in elke aspek van die skoolomgewing waargeneem word – in die kognitiewe, affektiewe en praktiese dimensies. Die tekortkominge wat in die praktiese dimensie voorkom, kan toegeskryf word aan moontlike foutiewe internalisering van “the other”, wat in teenstelling is met die beeld wat deur die demokratiese waardes voorgehou word (Becker en Du Preez, 2018). Menseregte volgens die UDHR stel die implikasie dat die idees van menseregte in werking gestel moet word om verandering teweeg te bring en sodoende 'n geborge werksomgewing vir die onderwyser te skep.

Kennis en begrip van mens se eie geloofsoortuiging, ontologie en identiteit is noodsaaklik om andere se oortuigings te respekteer en te begryp. Sodoende word die skoolomgewing tot 'n geborge ruimte vir sowel leerders as onderwysers bevorder (Jarvis 2021).

Deur religieuse geletterdheid tesame met menseregtegeletterdheid as 'n intrinsieke waarde te bevorder, kan 'n omgewing geskep word wat vry is van die bedreiging van moontlike verwerping en konflik. Menseregtegeletterdheid behels die vermoë om onsekerheid in die skoolomgewing te beperk. Verder is dit moontlik om deur Interreligieuse interaksie vanuit die menseregte perspektief verskille te oorkom wat weens "othering" bestaan.

Die bevordering van kommunikasie en bewerkstelling van 'n vertrouensverhouding met rolspelers is 'n hoeksteen van religieuse geletterdheid, wat slegs moontlik is binne 'n inklusiewe en geborge ruimte waar "the face of the other" as 'n lewende, unieke persoon geïnternaliseer word (Becker & Du Preez, 2018). Die affektiewe dimensie word betree en 'n beeld wat deur die demokratiese waardes gerig word, word van "the other" geskep.

Dit blyk uit die literatuurstudie dat daar 'n kultuur heers wat op die demokratiese waardes gegrond word wanneer die kognitiewe en affektiewe dimensies ooreenstem en die demokratiese waardes deur menseregte-, religieuse- en regsgeletterdheid geïnternaliseer word. So 'n kultuur verhoog die moontlikheid dat 'n geborge ruimte geskep word wat diversiteit vier. Onderwysers wat menseregte- en religieuse geletterd is en die demokratiese waardes geïnternaliseer het, kan oor wêreldbeskouings in gesprek tree en leerders rig om religieuse geletterd te wees, diversiteit te vier en 'n kultuur van inklusiwiteit en geborgenheid te skep.

Geborgenheid is belangrik vir 'n diverse omgewing omdat dit tot gevolg het dat die spanning en onsekerhede aangaande vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in die skoolomgewing oorkom kan word. Geborgenheid skep 'n omgewing waarin gespreksvoering die natuurlike uitkoms van menseregte- en religieuse geletterdheid is.

In 'n geborge ruimte voel onderwysers dat hulle die nodige erkenning en waardering vir hulle arbeid kry. Die gevoel strek verder deur erkenning van individualiteit en 'n behoort-gevoel. Die sekuriteit van geborgenheid het tot gevolg dat onderwysers veilig voel om inisiatief in hulle skoolomgewing te neem en sodoende menseregte te bevorder deur idees uit te druk wat uit menseregtegeletterdheid spruit.

Religion is not only a means whereby many different cultures categorize and define humane values and morals, but it also provides a way by which to understand diversity in humankind, our experiences with life, our interaction with one another and the 'other' and how one tries to deal with the quest for meaning. (Roux 2012:29)

HOOFSTUK 3: REGSDETERMINANTE MET BETREKKING TOT ONDERWYSERS SE VRYHEID VAN UITDRUKKING TEN OPSIGTE VAN RELIGIEUSE EN NIE-RELIGIEUSE OORTUIGING IN OPENBARE SKOLE

3.1 Inleiding

Die regs determinante met betrekking tot onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole in Suid-Afrika word in hierdie hoofstuk bespreek. Daar word onder meer aandag geskenk aan die beskerming van diversiteit deur die fundamentele grondwetlike waardes van gelykheid, vryheid en menswaardigheid. Die Handves van Regte word as grondslag gebruik – die reg op vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening reg op vryheid van uitdrukking, gelykheid en menswaardigheid word ondersoek. Daar word telkens verwys na internasionale perspektiewe en die balansering van regte in terme van artikel 36 van die Grondwet (1996).

In hierdie hoofstuk word die Handves van Regte en die belangrikheid daarvan in die beskerming van diversiteit ten opsigte van wêreldbeskouing eerste ondersoek, gevolg deur 'n bespreking van artikels 15, 9 en 10 van die Grondwet en verskeie wetgewings en beleide wat daarmee gepaardgaan. Daarna word die aard en strekking van 'n onderwyser se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole binne die raamwerk van tersaaklike wetgewing en regs beginsels bespreek.

Die regs raamwerk vir onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in die skoolomgewing word bespreek deur middel van regte soos uiteengesit in die Handves van Regte en uitgewei deur beleide. Verder word die wisselwerking tussen vryhede as beide reg en waarde in die Handves van Regte ondersoek.

Ten einde die regsteoretiese beginsels en determinante met betrekking tot onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole vas te stel, word die regs raamwerk betreffende hoe die bogenoemde regte in die skoolomgewing balanseer kan of behoort te word, uiteengesit.

3.2 Grondwetlike imperatief om diversiteit te beskerm

3.2.1 Die Handves van Regte

Die Handves van Regte is die hoeksteen van Suid-Afrikaanse wetgewing en verseker dat die staat die vryhede en regte van die persoon beskerm teen die ongelyke magdinamika wat in die

staat se guns val (Bekink, 2016:259). Die Handves verseker dat dieselfde regsbeginsels geld vir alle mense wat in Suid-Afrika woon. Kragtens artikel 8 van die Grondwet (1996) is die Handves van toepassing op alle wetgewing en bind dit die wetgewende, uitvoerende en regsprekende gesag en alle staatsorgane. Die waardes waarop die republiek, en dus ook alle wetgewing, gebou word, word in die voorwoord van die Grondwet saamgevat en lê klem op diversiteit as 'n aanwinst:

Ons, die mense van Suid-Afrika, ... Glo dat Suid-Afrika behoort aan almal wat daarin woon, *verenig in ons verskeidenheid*. Daarom neem ons, deur ons vryeverkose verteenwoordigers, hierdie Grondwet aan as die hoogste reg van die Republiek ten einde – Die verdeeldheid van die verlede te heel en 'n samelewing gegrond op demokratiese waardes, maatskaplike geregtigheid en basiese menseregte te skep.
(beklemtoning deur die outeur)

Die regte wat in die Handves van Regte vervat is verteenwoordig die ideale en strewe van Suid-Afrika met betrekking tot regverdigheid, geregtigheid, vryheid en vrede onder alle mense. Meyerson (1997:xxvii) stel dat daar nie vryhede sonder diversiteit kan wees nie en dat die waardes noodsaaklik is vir Suid-Afrika om as 'n vry en demokratiese samelewing te oorleef. Verskeie vryhede wat met diversiteit verband hou, word in die Handves beskerm, onder meer die reg op vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening. Die Handves beskerm die vryhede en diversiteit van alle persone in Suid-Afrika om met enige wêreldbeskouing te identifiseer en dit in die openbaar uit te leef sonder om gedwing te word om hul aan wêreldbeskouings van andere te onderwerp (art. 15 van die Grondwet, 1996).

Die Handves beklemtoon die belangrikheid vir individue om die “reg om anders te wees”, te geniet (*Christian Education South Africa v Minister of Education*, 2000). Die reg om anders te wees, maar steeds gelyk behandel te word, verseker dat alle regte en vryhede ten volle en op gelyke voet geniet kan word nieeenstaande verskille tussen groepe mense of tussen individue. Dit voorkom byvoorbeeld beide direkte en indirekte diskriminasie teen 'n persoon op grond van uiteenlopende wêreldbeskouing (art. 9). Gelykheid is nie om verskille te onderdruk nie, maar om gelyke respek, beskerming en voordele van regte aan alle mense oor verskille heen te bevorder (*Lesbian and Gay Equality Project and Others v Minister of Home Affairs*, 2006). Die beskerming van diversiteit is 'n kenmerk van 'n vry en oop gemeenskap omdat menswaardigheid erken en beskerm word (*Prince v President, Cape Law Society and Others*, 2002). Diversiteit, oftewel die skep en volhouding van 'n omgewing waarbinne diversiteit gevier word, is daarom een van die belangrikste waardes waarop die Republiek van Suid-Afrika en die regte van mense in Suid-Afrika gegrond is. Die belangrikheid van die beskerming van diversiteit is beklemtoon deur die hof in sake wat met verskille en diversiteit verband hou. De Wet (2002) stel dit soos volg: “The Constitution acknowledges the variability of human beings (genetic and sociocultural), affirms the right to be different, and celebrates the diversity of the nation.”

Respek vir menseregte ten opsigte van diverse wêreldbeskouing behels dat die individu in ag geneem word en verskille gevier word. Dit beteken dat diversiteit nie slegs erken word nie, maar dat die reg om divers te wees bevestig word deurdat verskille nie 'n grondslag vorm vir uitsluiting, bevooroordeelde stereotipering, vernedering of onderdrukking nie (Cameron, 2014:5). Die Grondwet, en in die besonder die Handves van Regte, stel die beperkings en verseker dat die meerderheid nie die minderheid onderdruk nie ten einde diversiteit te beskerm en te bevorder. Daarom is die Grondwet deurslaggewend wanneer die aard en strekking van regte bepaal word, in die geval van dié studie, onderwysers se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in die skoolomgewing.

Vervolgens word tersaaklike bepalinge uit die Grondwet, Skolewet, Wet op Onderwysbeleid asook ander tersaaklike wetgewing en beleide bespreek om klaring te kry oor die aard en strekking van onderwysers in openbare skole se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging.

3.2.2 Wetgewing met betrekking tot (religieuse) oortuiging

Wetgewing is 'n stel reëls of gedrag wat gekodifiseer is en deur die parlement uitgevaardig en gepromulgeer is. Die gekodifiseerde reëls en gedrag is wetlik afdwingbaar: kragtens artikel 2 van die Grondwet is dié wet die hoogste reg van die Republiek, en enige regsvoorskrif of handeling wat nie daarmee strook nie, is ongeldig; verder moet die verpligtinge wat deur die Grondwet opgelê is, nagekom word. Voordat ander wetgewing betreffende *religieuse* oortuigings bespreek word, word toepaslike bepalinge in die Grondwet eers oorweeg. Artikels 15(1) en (2) van die Grondwet (1996) bepaal die volgende:

(1) Elkeen het die reg op vryheid van gewete, godsdienste, denke, oortuiging en mening.

(2) Godsdienstebeoefening kan by staats- of staatsondersteunde instellings geskied, mits

(a) daardie beoefening reëls nakom wat deur die tersaaklike openbare gesag gemaak is;

(b) dit op 'n billike grondslag geskied, en

(c) bywoning daarvan vry en vrywillig is.

Vryheid van gewete, godsdienste, denke, oortuiging en mening word deur Dlamini (1994:592) beskryf as een van die belangrikste aspekte van menswees en deur dié vryhede te respekteer, word die menswaardigheid van elke persoon erken. Malherbe (1993) omskryf vryheid van geloof,

oortuiging, mening, godsdiens en gewete as 'n persoon se “vryheid om hul wêreldbeskouing na buite saam met ander uit te leef”. Du Plessis (1996:66) stel dat artikel 15 meer as net die vryheid van (religieuse) oortuigings beskerm – hierdie artikel verseker ook die vryheid van gewete, denke, oortuiging en mening en dus ook die reg om geen (religieuse) oortuigings aan te hang nie.

In *S v Lawrence* (1997) – een van die eerste sake oor die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening – word die Kanadese definisie van ‘godsdiensvryheid’ oftewel religieuse vryheid aangehaal soos bevind in die *Big M Drug Mart*-saak:

The essence of the concept of freedom of religion is the right to entertain such religious beliefs as a person chooses, the right to declare religious beliefs openly and without fear of hindrance or reprisal, and the right to manifest religious belief by worship and practice or by teaching and dissemination. (Dickson CJC)

Dié definisie verduidelik religieuse vryheid as die reg om oor 'n sekere wêreldbeskouing te beskik en die reg om dié oortuigings sonder vrees vrylik en openlik te verklaar.

Die invloed van internasionale wetgewing op artikel 15 van die Grondwet (1996) is onder meer afkomstig vanaf artikel 17 van die *Universele Verklaring van Menseregte* (1948), artikel 18 van die *Internasionale Verdrag op Siviele en Politieke Regte* (1966) en artikel 9 van die *Europese Konvensie vir die Beskerming van Menseregte en Fundamentele Vryhede*.

Mofokeng (2007:123) beklemtoon egter dat alhoewel almal kragtens artikel 15 van die Grondwet (1996) die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening het, word daar beperkings op die beoefening van dié vryheid gestel. Dit beteken dat vryheid van gewete, godsdiens, geloof, mening en oortuiging geïnterpreteer moet word met inagneming dat individue en/of gemeenskappe die vryheid het om enige oortuiging te huldig; sodanige oortuiging kan egter slegs beoefen word binne die beperkings wat artikel 15 uitstippel. Daar moet egter daarop gelet word dat artikel 15(1) nie uitdruklik praktyke beskerm wat deur (religieuse) oortuigings gemotiveer word nie.

Die probleem wat individue met 'n sterk religieuse oortuiging kan ondervind met die beperking soos in artikel 15 gestel, lê daarin dat hulle oortuiging en die onderhouding van godsdienstige of religieuse reëls hand aan hand gaan, soos byvoorbeeld in die Koran (Bassiouni, 2018) waar slegs Allah die mag het om wette te maak. Dit is nie altyd moontlik om religieuse wette in die guns van sekulêre (landswette) te laat vaar nie. Dit kan beteken dat individue deur die nakoming van landswette hulle eie religieuse oortuiging minag. Sachs J voer aan dat “the State should, wherever reasonably possible, seek to avoid putting believers to extremely painful and intensely burdensome choices of either being true to their faith or else respectful of the law”.

In *Minister of Home Affairs and another v Fourie and another* (2006) beskryf Sachs J religie as volg:

For many believers, their religion goes beyond protecting the inviolability of the individual conscience. For many believers, their relationship with God or creation is central to all their activities. It concerns their capacity to relate in an intensely meaningful fashion to their sense of themselves, their community and their universe. For millions in all walks of life, religion provides support and nurture and a framework for individual and social stability and growth. Religious belief has the capacity to awaken concepts of self-worth and human dignity that form the cornerstone of human rights.

Kragtens artikel 15(3) van die Grondwet (1996) word godsdienst (religie) beskerm, maar die beperking word gestel dat enige wetgewing, beleid of reëls asook praktyke ingevolge artikels 15(3)(b) asook 31(2) nie met enige bepaling van die Grondwet teenstrydig moet wees nie. 'n Voorbeeld hiervan word gesien in *Christian Education South Africa v Minister of Justice* (2000) waar die hof beslis het dat lyfstraf, hoewel dit deur die Christendom as belangrik geag word, hetsy in 'n skool, openbaar of privaat, ongrondwetlik is. Die implikasie van dié hofuitspraak is dat die wetgewing alle oortuigings beskerm, maar 'n beperking plaas op die dade wat vanuit die oortuiging spruit. Lyfstraf as 'n religieuse praktyk het geen bestaan rakende spesifieke verwysings menswaardigheid (art. 10) en die reg op vryheid en sekerheid van die persoon (art. 12) nie, en daarom word religieuse regte in dié verband beperk. Onderwysers kan enige oortuiging aanhang, maar hulle optrede moet binne die beperkings wees soos gestel deur ander bepalings in die Handves van Regte en ander wetgewing.

Volgens Farlam (2013:5) is 'n verdere doel van artikel 15(1) om onder meer die praktyke van religieuse groepe, assosiasies, gemeenskappe en instellings te beskerm. Dit sluit aan by Robinson (2004:202) wat van mening is dat artikel 18 van die Grondwet (1996) – wat oor die vryheid van assosiasie handel – artikel 15 aanvul. Wanneer die reg op vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening met artikel 18 verbind word, blyk dit dat die inherente beperkings wat bepaal dat deelname vrywillig moet geskied, deur vryheid van assosiasie versterk word. Sachs J (*Christian Education South Africa v Minister of Justice*, 2000) stel dat beperkings op wêreldbeskouing nie onregverdig mag wees teenoor diegene wat verskillende beskouings aanhang nie. Daarmee saam word daar ook in ag geneem dat die Handves van Regte op die fundamentele waardes van vryheid, gelykheid en menswaardigheid gevestig is om diversiteit te beskerm en te bevorder (Currie & De Waal, 2013:18).

Ngcobo J het in *Prince v President, Cape Law Society* (2002) daarop gewys dat artikel 31 verder bydra tot die bevordering van die regte in artikel 15:

... [§§] 15(1) and 31(1)(a) complement one another. Section 31(1)(a) emphasises and protects the associational nature of cultural, religious and language rights. In the context of religion, it emphasises the protection to be given to members of communities united by religion to practise their religion.

Artikel 31(1) bepaal dat persone wat aan 'n religieuse gemeenskap behoort nie die reg ontsê mag word om saam met ander lede van daardie gemeenskap hulle godsdienst of religie te beoefen of godsdienstverenigings en ander burgerlike organisasies te stig nie.

Dit is belangrik om diversiteit te vier sodat elke persoon die reg op vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening kan geniet, en onderdrukking, marginalisering, diskriminasie en uitsluiting uitgeskakel kan word. Tóg in die skoolomgewing kompeteer die persoon se reg op vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening nie slegs met dié van andere nie, maar ook met die gemeenskap se kollektiewe verwagtinge ten opsigte van die reg op vryheid van assosiasie en in die besonder die reg om onder meer aan 'n kulturele en godsdienstige gemeenskap van keuse te behoort. Dit blyk dat dit nodig is om in sekere situasies die regte van verskillende persone of groepe, of verskeie regte, teen mekaar op te weeg. Sodanige balansering van regte geskied dikwels deur middel van die beperking van regte. Beperkings verseker dat die belange of verwagtinge van persone of groepe met uiteenlopende wêreldbeskouings in ag geneem word sodat een nie bó 'n ander bevoordeel word nie (*Dlamini & others v Green Four Security*, 2006).

Volgens Lenta (2012:237), wat vryheid van assosiasie aanbetref, kan werkgewers op redelike gronde diskrimineer in hulle aanstellings ten opsigte van kernaannames in hulle oortuigings. Die gevolg is dat onderwysers moontlik hul eie sienings en oortuigings ten koste van hulle identiteit kan versteek om 'n werk te kry of dit behou. Lenta (2012:237) se mening is moontlik beïnvloed deur die hofsak van *Strydom v Nederduitse Gereformeerde Gemeente, Moreleta Park, 2009*. In dié saak is die kontrak, deur die Nederduitse Gereformeerde (NG) Kerk behartig, van 'n musiekonderwyser wat by 'n akademie gewerk het, beëindig. Strydom het nie aan die kerk behoort nie en die kontrak is beëindig nadat dit aan die lig gekom het dat hy in 'n homoseksuele verhouding was. Daar is aangevoer dat daar op grond van sy seksuele oriëntasie teen hom gediskrimineer is. Die Kerk het gesê dat dit 'n kernoortuiging van die NG-kerk was dat mense nie in homoseksuele verhoudings moes wees nie. Die Kerk het verder aangevoer dat hy as rolmodel die leerders verkeerde waardes leer. Met ander woorde, daar kan moontlik van onderwysers verwag word om by die gemeenskap in te skakel en met die meerderheidskultuur te assosieer, of in die geval van dié studie, religieuse groepe, assosiasies, gemeenskappe of instellings waaraan die onderwyser nie noodwendig wil behoort nie.

Sedert die saak van *Strydom v Nederduitse Gereformeerde Gemeente, Moreleta Park, 2009* het die Het die Algemene sinode van die NG Kerk nuwe sinodale besluite aanvaar waarin die regte van gay persone ruimte binne die kerkgemeenskap erken word. In die hofsaak van *Gaum and Others v Van Rensburg NO and Others, 2019* wys die regter daarop dat die gelykheid van alle mense in 2015 erken is, en homoseksuele verhoudings is daarna in die Kerk as bindend gesien. In die hofsaak is daar verder verwys na die NG-sinode se besluit dat dominees wat as homoseksueel identifiseer nie meer selibaat hoef te lewe nie. In 2016 is die besluit ten opsigte van LGBT+-leiersposisies in die NG-kerk tydens 'n ongewone NG-sinodesitting verander. In 2018 word 'n aansoek deur Gaum by die hooggeregshof ingedien om die NG-sinode se besluit rondom LGBT+-leiersposisies in die NG-kerk in 2016 (omkering van die 2015-besluit) as in konflik met die Grondwet en landswette van diskriminasie op grond van geslag verklaar.

Die hof het eerstens beslis dat die 2015-besluit betreffende LGBT+-leiersposisies van die NG-sinode nie die prosesse soos uiteengesit deur die kerkorde gevolg het om die besluit te heroorweeg nie, en dus was die 2015-besluit nog in werking. Verder het die onus op die kerk berus om te bewys dat die 2016-besluit billik op grond van seksuele oriëntasie diskrimineer. Die Kerk het geen feite ter tafel gelê nie om te bewys dat die diskriminasie billik was ten opsigte van reg op vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening en reg op assosiasie. Die hof se beslissing dat die 2016-besluit nie die 2015-besluit vervang nie berus grootliks daarop dat die NG-gemeenskap verdeeld was oor die 2016-besluit:

The church was split on its interpretation of the Bible pertaining to same-sex marriages and leadership in the Church based on sexual orientation. There are thus two mainstreams in the Church pertaining to this question of same-sex marriage and leadership. Many members of the Church could live with its 2015 decision and many members could not.... This is not a matter where Gaum [the applicant] is the outcast community that differ on doctrine and expect the majority to fall in with their exclusive view on sexual orientation. It can be accepted that the Church honestly and sincerely hold certain religious views, but from the split in the vote it is clear it is not an umbrella view.

Anders as die NG-kerk is openbare skole 'n staatsinstelling. Alhoewel die beheerliggaam kragtens artikel 20(c) van die Skolewet (1996) die missiestelling van die skool moet ontwikkel en ingevolge artikel 20(i) van dié wet aanbevelings aan die departementshoof kan maak rakende onderwysers wat aangestel word, moet besluite steeds diversiteit in ag neem en onbillike diskriminasie vermy. In teorie moet onderwysers wat nie deel is van die meerderheidsoortuiging nie dus steeds gelyke kanse in die werksomgewing kry mits hulle aan werksvereistes voldoen (art. 20(6) van die Suid-Afrikaanse Skolewet, 1996).

Betreffende die openbare skoolomgewing en die onderwyser se reg op vryheid van godsdien, mening en oortuiging word daar na artikel 15(2) van die Grondwet (1996) gekyk, wat behels dat godsdiensoefening by staats- en staatsondersteunde instansies, soos onder meer openbare skole, mag geskied. Godsdiensoefening behels handeling van 'n godsdienstige (religieuse) aard, soos gebed, sang, seremonies, dieet vereistes en ook godsdienstige (religieuse) ornamente (Veriava, Thom & Hodgson, 2017:192). Die Wet op Nasionale Onderwysbeleid (Wet 27 van 1996) beklemtoon die grondwetlike reg op vryheid van uitdrukking van oortuiging (art. 4(a)(vi-viii)):

(vi) of every person to the freedoms of conscience, religion, thought, belief, opinion, expression and association within education institutions;

(vii) of every person to establish, where practicable, education institutions based on a common language, culture or religion, as long as there is no discrimination on the ground of race;

(viii) of every person to use the language and participate in the cultural life of his or her choice within an education institution

Uit die bogenoemde wetgewing is dit duidelik dat daar 'n nou verband is tussen oortuiging en uitdrukking en daarom kan die afleiding gemaak word dat die wetgewing vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging asook diversiteit aanmoedig en beskerm deur maatreëls te stel vir godsdiensoefening in skole (Wet op Nasionale Onderwysbeleid, Wet 27 van 1996, (4)(a)(vi)).

Organisasie vir Godsdienste-Onderrig en Demokrasie (OGOD) v Laerskool Randhart and Others (2017) is besonders belangrik vir openbare skole wat godsdiensoefening aanbetref. In hierdie saak formuleer die hooggeregshof die skool se reg op erkenning van diversiteit in Suid-Afrika soos volg:

If the school's case were to be captured in a nutshell, it would be that the schools too have a right to freedom of religion; that the schools are entitled by law to have an ethos or character; and that the school governing bodies ('SGBs') envisaged in s.16 of the Schools Act are entitled to determine this ethos or character with reference to the religious make-up of the feeder community that serves the particular school.

Een van die algemene verwagtings en wyses van godsdiensoefening in skole, wat ook uit dié empiriese studie gespruit het, is dat daar met 'n Christelike teks of motivering geopen moet word. Dié verwagting kan moontlik tot gevolg hê dat onderwysers hulself bevind, of hulself weerhou van optrede, in sekere situasies wat indruis teen hulle persoonlike oortuiging. Wanneer onderwysers deur die staat, gemeenskap, kollegas, ouers en/of leerders gedwing word om op te tree al dan

nie, word hulle reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening onregmatig beperk en indirek op grond van hul oortuigings teen hulle gediskrimineer.

Daar moet wel gelet word dat openbare skole steeds 'n staatsondersteunde instelling is en alhoewel godsdiensbeoefening in artikel 15(2) van die Grondwet (1996) toegelaat word, word riglyne uiteengesit waarvolgens sulke verrigtinge moet geskied. Die riglyne mag 'n invloed hê op hoe onderwysers hulle godsdiens (religie) uitdruk en maak ook voorsiening vir rolspelers met ander oortuigings om hul oortuigings uit te druk. Die Suid-Afrikaanse Skolewet (84 van 1996) stel uitdruklik in artikel 7:

Behoudens die Grondwet en enige toepaslike provinsiale wet kan godsdiensbeoefening by 'n openbare skool gehou word ingevolge reëls wat deur die beheerliggaam uitgevaardig is, indien sodanige beoefening op 'n billike wyse geskied en bywoning daarvan deur leerders en personeellede vry en vrywillig is.

Die Skolewet stel verder in artikel 20(d) dat dit die verantwoordelikheid van die beheerliggaam is om sowel 'n gedragskode as 'n beleid rondom skooluniforms op te stel wat sensitief is oor kulturele en religieuse diversiteit. Die Riglyne vir die Oorweging van Beheerliggame by die Aanneming van 'n Gedragskode vir Leerders (*Guidelines for Consideration of Governing Bodies in Adopting Code of Conduct for Learners, 1998*) verduidelik dat vryheid van uitdrukking die reg behels om te soek, te hoor, te leer en te dra en dat die skool se gedragskode steeds onderliggend is aan die Grondwet en dus steeds die grondwetlike waardes moet uitbeeld, naamlik vryheid, gelykheid en menswaardigheid.

Die Suid-Afrikaanse Skolewet stel verder in artikel 7 dat “godsdiensbeoefening by 'n openbare skool gehou word ingevolge reëls wat deur die beheerliggaam uitgevaardig is”. Beheerliggame moet 'n beleid opstel vir die regulering en implementering van onder andere vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in hul skool wat verseker dat uitlewing van die betrokke regte vry en inklusief kan geskied (Heyns 2020:9).

Uiteraard is deel van die onderwyser se regsgeletterdheid om te weet dat hulle in hul betrokke skool hulleself moet onderwerp aan die reëls van die openbare gesag, in dié geval beide die Departement van Onderwys en die beheerliggaam. As die skool se gedragskode en beleid sekere vorme van uitdrukking toelaat, staan dit die onderwyser vry om dit te doen; maar as die skoolbeheerliggaam besluit om sekere vorme van uitdrukking nie toe te laat nie, word die onderwyser se regte beperk. Verder moet die onderwyser ook weet hoe om te bepaal of die regsreëls wel ooreenkomstig is met die Suid-Afrikaanse Grondwet. Die onderwyser word verder bemaatig deur regsgeletterd te wees en kennis te dra van watter stappe gevolg kan word om

ongeldige reëls of ongeldige toepassing van reëls teen te staan (byvoorbeeld deur middel van die beheerliggaam of die Departement van Onderwys).

Vryheid van uitdrukking word volgende bespreek om duidelikheid te gee oor hoe vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening as deel van 'n individu se identiteit in die openbare skoolkonteks uitgedruk mag en kan word.

3.2.3 Wetgewing met betrekking tot vryheid van uitdrukking

Emerson (1963) ag vryheid van uitdrukking as noodsaaklik omdat dit deel uitmaak van 'n individu se selfvervulling, soeke na die waarheid, deelname in besluitneming en balansering van stabiliteit en verandering. Meiklejohn (1948) onderstreep dat vryheid van uitdrukking beskerm moet word omdat dit 'n kernkonsep van demokrasie is wat gemeenskappe in staat stel om aan die bestuur van die land deel te neem. In dié afdeling word daar spesifiek bepaal hoe vryheid van uitdrukking die aard en strekking van 'n onderwyser se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beïnvloed. Vryheid van uitdrukking is 'n hoeksteen in die bou van 'n demokratiese gemeenskap, soos in Suid-Afrika, met 'n regsisteem wat gegrond is op konstitusionalisme en demokratiese waardes, naamlik vryheid, gelykheid en menswaardigheid. Volgens McGregor (2013:224) is vryheid van uitdrukking belangrik vir die oorlewing van demokrasie. Vir die doel van dié studie is onderwysers in openbare skole se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging ondersoek.

Artikel 16 van die Grondwet (1996) beskerm vryheid van uitdrukking soos volg:

16. Vryheid van uitdrukking

(1) Elkeen het die reg op vryheid van uitdrukking, waarby inbegrepe is—

- (a) die vryheid van die pers en ander media;
- (b) die vryheid om inligting of idees te ontvang of oor te dra;
- (c) die vryheid van artistieke kreatiwiteit; en
- (d) akademiese vryheid en vryheid van wetenskaplike navorsing.

(2) Die reg in subartikel (1) omvat nie—

- (a) propaganda vir oorlog nie;
- (b) die aanstigting van dreigende geweld nie; of

(c) die verkondiging van haat wat op ras, etnisiteit, geslagtelikheid of godsdiens gebaseer is en wat aanhitsing om leed te veroorsaak, uitmaak nie.

Volgens Currie en De Waal (2013:311) beskerm artikel 16(1) nie net vryheid van spraak nie, maar ook aktiwiteite soos die uitstalling van plakkate, skilderwerk, beeldhouwerk en danse. Dit sluit ook in simboliese optrede soos die dra van sekere klere en gebare. Currie en De Waal (2013:311) verduidelik uitdrukking as enige optrede waarmee 'n persoon emosie, oortuiging en griewe uitdruk, wat ook deur die Grondwet beskerm word.

Onderwyswetgewing soos die Riglyne vir die Oorweging van Beheerliggame by die Aanneming van 'n Gedragskode (*Guidelines for Consideration of Governing Bodies in Adopting a Code of Conduct*) (DBO, 1998) bepaal dat vryheid van uitdrukking die reg insluit om inligting te bekom, te soek, te hoor en oor te dra (item 4.5.1). Dit sluit enige verbale of nieverbale uitdrukking in. In die skoolomgewing sluit vryheid van uitdrukking in kleredrag, haarstyle en uitdrukking van wêreldbeskouing (Joubert, 2009:10; Heyns 2020:154).

In *Pillay v KwaZulu-Natal MEC of Education* (2006) het HR Langa beslis dat die skool se gedragskode voorsiening moet maak vir 'n vrystellingsprosedure waarvolgens leerders aansoek kan doen om kwytgestel te word van sekere vereistes ten opsigte van skooldrag of ander reëlins wat teen hulle geloof of kultuur sal indruis (Heyns 2020:135). Die beheerliggaam moet dan die aansoek op meriete beoordeel en die versoek toestaan al dan nie. Só kan diversiteit op 'n ordelike en regverdigte wyse beskerm word en terselfdertyd voorkom word dat leerders om arbitrêre redes (bv. modegiere) die reëls oortree.

In die Nasionale Riglyne vir Skooluniforms (DBO, 173 van 2006, item 29(1)) word daar duidelik gestel dat reëls oor skooldrag die religieuse en kulturele diversiteit van die gemeenskap waarin die skool hom bevind, in ag moet neem. Dit sluit onder meer in om religieuse simbole of kledingstukke te dra byvoorbeeld *hijab*, *yarmulke*, Christenkruis, *isiphandla*, dra van haarstyle soos 'dreadlocks' en die groei van baarde (Moslem mans) (Ferguson, 2019:214; Evans, 2012:188).

Die probleemstelling van hierdie studie veronderstel dat onderwysers in openbare skole moontlik onsekerheid, konflik of beperkings ervaar wat hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging aanbetref. Die onsekerheid, konflik of beperkings mag behels dat hulle die versteekte kurrikulum volg (§ 2.3.4), wat nie noodwendig met hulle oortuigings strook nie. Verder kan ouers se verwagtinge ten opsigte van die opvoeding van hulle kinders moontlik inbreuk maak op die onderwyser se vryheid van uitdrukking asook vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening (§ 2.3.4).

Volgens Bernard (2014:2871) moet daar 'n balans gevind word tussen vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening, vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuigings en kommersiële belange van die werksomgewing en medewerkers; in die geval van dié studie, die balans tussen die belange van die skool en dié van rolspelers soos kollegas en skoolleerders. Professor Govender (*Freedom Front v South African Human Rights Commission*, 2003) is van mening dat die balans en/of beperking van die reg op vryheid van uitdrukking vergeleke met ander regte nie soos volg gesien kan word nie: “the absolutist stance of allowing ideas to compete totally uninhibited in the marketplace of ideas”. Dit moet eerder gesien word as sekere beskerming wat gereed moet wees om die objektiewe normatiewe waardestelsel (*objective normative value system*), soos saamgevat in die Grondwet van Suid-Afrika, te verteenwoordig (De Vos, 2017:364).

Wanneer die reg op vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beperk word, is daar wel sekere beginsels wat die hof toepas (Bernard, 2014:2871):

- Die opregtheid van die persoon se wêreldbeskouing;
- Wie moet bewys? Daar moet bewys word dat die gebruik sentraal is tot die geloofsoortuiging;
- Laastens word daar na die Grondwet verwys om te bepaal of die gebruik of uitdrukking nie spesifiek beperk word nie.

Die hofsak van *Dlamini & Others v Green Four Security* (2006) handel oor die belange van die werksomgewing (Green Four Security) teenoor die vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van Dlamini en andere. In dié saak het die werkgewer van werknemers verwag om netjies en skoon te wees, en hulle baarde moes geskeer wees. Die werknemer, Dlamini, is ontslaan ná hy geweier het om sy baard te skeer aangesien 'n baard 'n teken van sy religieuse oortuigings was (Baptised Nazareth) en die afskeer daarvan teenstrydig met sy oortuigings sou wees. Die hof het aangevoer dat die werknemers moet bewys dat die reël teen baardskeer 'n kerndeel van hulle geloofsoortuiging uitmaak. Aangesien die klaer nie kon bewys dat die reël teen baardskeer sentraal tot sy geloofsoortuiging was nie, tesame met die feit dat verskeie ander reëls soos die dra van twee verskillende materiale buigsaam is en nie noodwendig in die geloof nagekom word nie, het die hof het bevind dat die werknemer selektief was oor watter reëls van hulle geloofsoortuiging hul volg. Daarom het die hof beslis dat die reël dat werknemers moet baard skeer 'n inherente vereiste van die werk en geregverdig was.

Vergeleke met *Dlamini & Others v Green Four Security* (2006) was die uitspraak in *Pillay v KwaZulu-Natal MEC of Education* (2006) dat Sunali wel haar neusring kon dra om die volgende rede: “Sunali held a sincere belief that the nose stud was part of her religion and culture.” Nieteenstaande onsensitiewe behandeling deur haar skoolmaats het sy steeds die neusring

gedra, wat getuig het dat sy nie haar oortuiging selektief uitgedruk het nie. Haar oortuiging is geag as opreg en deel van haar individualiteit.

Die volgende kan uit die bogenoemde hofsake afgelei word: ten eerste, die opregtheid van die individu se oortuiging speel 'n belangrike rol in die uitdrukking daarvan (Heyns 2020:71); ten tweede, in die werksomgewing is daar 'n sekere verwagting ten opsigte van voorkoms – die onderwyser in die skoolomgewing word as 'n rolmodel vir leerders voorgehou en voorkoms (d.w.s. netheid) speel 'n belangrike rol.

Volgens Professor Govender (*Freedom Front v South African Human Rights Commission, 2003*) kan vryheid van uitdrukking slegs beperk word wanneer daar eksplisiete negatiewe of verwagte negatiewe gevolge is. Spekulasie oor negatiewe gevolge is nie deurslaggewend by die beperking van vryheid van uitdrukking nie. Die redenasie kan dus wees dat die onderwyser se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging vanuit 'n wetgewende perspektief “veilig” is, maar dit is moontlik dat die skoolomgewing die beperking op die onderwyser se regte in dié verband plaas.

As onderwysers in die skoolomgewing geborge voel en selfvervulling deur uitdrukking van hul religieuse en nie-religieuse oortuigings bekom, word dit hulle plig om ook leerders 'n geleentheid te gee om in 'n geborge omgewing – met die skoolreëls as riglyn en menseregte as grondslag – hulle reg op vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging uit te leef. Daardeur word nie net 'n geborge omgewing geskep nie, maar 'n skoolomgewing wat bevordering van menseregte-, regs- en religieuse geletterdheid bevorder.

Die werksekuriteit van die onderwyser asook die geborgenheid wat onderwysers ervaar met betrekking tot vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging hang af van die heersende gemeenskapskultuur. Die rol van die onderwyser as 'n verteenwoordiger van die skool as 'n staatsorgaan plaas ook moontlik druk op die onderwyser om as rolmodel in die gemeenskap op te tree en kan konflik veroorsaak waar openbare belang teenstrydig is met die persoonlike oortuigings van die onderwyser.

Die onderwyser as rolmodel word beklemtoon deur die Kanadese hooggeregshof in *Ross v New Brunswick School District No 15* (1996): “[t]eachers occupy positions of trust and confidence, and exert considerable influence over their students as a result of their positions”. Daar is ook gemeld dat die onderwyser 'n groot rol in die versteekte kurrikulum van 'n skool speel. Waardes, oortuigings en kennis word deur die optrede (uitdrukking) van die onderwyser aangeleer. Onderwysers het 'n unieke verpligting omdat hulle nie hul wêreldbeskouing op leerders kan afdwing nie. Daar moet eerder gefokus word op hulle houding en gesindheid teenoor en ten opsigte van uiteenlopende wêreldbeskouings en die viering van verskille en diversiteit.

Die skoolomgewing kan dien as 'n geborge ruimte omdat dit 'n rol speel in die ontwikkeling en beskerming van kulturele identiteit. Squelch (1993:41) sien kulturele identiteit as 'n integrale deel van 'n individu se selfkonsep en uitdrukking as bydraend tot 'n werknemer (onderwyser) se selfkonsep. Wanneer onderwysers in 'n geborge ruimte is waar hulle identiteit deur onder meer vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging kan ontwikkel, kan hulle as rolmodel 'n positiewe geborge ruimte vir leerders skep. So 'n ruimte sal leerders se persepsies van en houdings jeens hulle eie wêreldbeskouing asook aanvaarding en respek vir diversiteit ontwikkel.

3.2.4 Wetgewing met betrekking tot gelykheid

Gelykheid tesame met waardigheid en vryheid vorm deel van die demokratiese waardes en is noodsaaklik vir 'n demokratiese samelewing. Volgens Arries (2013:20) tref die Grondwet 'n duidelike onderskeid tussen gelykheid as waarde en gelykheid as 'n reg. Gelykheid as waarde is deel van 'n grondwetlike ideaal wat die morele strewe van 'n nasie verteenwoordig. “Waarde” word gebruik om wetgewing te rig en te interpreteer; “reg” op gelykheid dien as 'n regsbelang om realiteit en praktiese toepassing van die konsep te bevorder. Die Grondwet (1996) verseker gelykheid as 'n reg in artikel 9(1) en (2):

Elkeen is gelyk voor die reg en het die reg op gelyke beskerming en voordeel van die reg.

Gelykheid sluit die volle en gelyke genieting van alle regte en vryhede in. Ten einde die bereiking van gelykheid te bevorder, kan wetgewende en ander maatreëls getref word wat ontwerp is vir die beskerming of ontwikkeling van persone, of kategorieë persone, wat deur onbillike diskriminasie benadeel is.

Die reg op gelyke behandeling en voorkoming van onbillike diskriminasie deur die staat of 'n persoon, wat onder meer (religieuse) oortuiging aanbetref, word in artikel 9(3) en (4) van die Grondwet (1996) uitgestippel:

Die staat mag nie regstreeks of onregstreeks onbillik teen iemand diskrimineer op een of meer gronde nie, met inbegrip van... godsdiens, gewete, oortuiging, kultuur...

Die reg op gelyke behandeling word verder deur die Wet op Bevordering van Gelykheid en Voorkoming van Onbillike Diskriminasie (Wet 4 van 2000) (hierna “die Gelykheidswet”) beskerm. Kragtens artikel 2 van die Gelykheidswet het dié wet ten doel om gelykheid in die werksomgewing (in die geval van hierdie studie, die skoolomgewing) te verseker deur gelyke geleentheid en behandeling vir werknemers (onderwysers) te bevorder deur onregverdigde diskriminasie uit te

skakel. Religie word slegs in artikel 2(b)(v) van die Gelykheidswet genoem, maar dit word duidelik gestel dat haatspraak op grond van ras, etnisiteit, geslag of religie verbied word.

Die Gelykheidswet is op artikels 9 en 10 van die Grondwet (1996) gegrond en fokus daarop om menswaardigheid te beskerm en gelykheid te bevorder (Gelykheidswet, art. 2(b)(iv)). As daar egter na die letterlike interpretasie van artikel 15(1) van die Grondwet (1996) gekyk word, is dit nie redelik of prakties om gelyke geleenthede vir alle wêreldbeskouings te regverdig sonder die toepassing van substantiewe diskriminasie nie (Henrico, 2016:116). Die Konstitusionele Hof druk dit soos volg uit:

We need to develop a concept of unfair discrimination which recognises that although a society which affords each human being equal treatment on the basis of equal worth ... we cannot achieve that goal by insisting upon identical treatment in all circumstances before that goal is achieved.

Henrico (2016:77) onderskei tussen formele gelykheid (wat bepaal dat alle mense gelyke draers van regte is) en substantiewe gelykheid (wat vereis dat 'n situasie ontleed word om te bepaal of daar gelykheid is). Henrico onderstreep dat die Suid-Afrikaanse wetgewing nie die formele benadering tot gelykheid gebruik nie, maar eerder, soos Currie en De Waal (2013:198) dit stel, dat eenderse mense in tersaaklike situasies eenders hanteer moet word. McConnachie (2017:94) beskou substantiewe gelykheid as die “waardevolle” aspekte van gelykheid wat onder meer insluit dat gelykheid handel oor die akkommodering en waardering van verskille eerder as om almal eenders te behandel of eenvormigheid te bevorder.

Substantiewe gelykheid, wat onder meer billike diskriminasie insluit, stel die verantwoordelikheid om te bewys dat diskriminasie wel regverdig en op 'n redelike grondslag verband hou met 'n regsdoel mits dit nie die menswaardigheid van 'n persoon aantast nie (Henrico, 2016:118). Die Harksen-toets is beginsels wat die Grondwethof in *Harksen v Lane NO and Others* (1997) toegepas het om te bepaal of die regte soos in artikel 9 van die Grondwet (1996) uiteengesit, aangetas is al dan nie.

Albertyn (2018:44) som die Harksen-toets op deur middel van die volgende drie vrae:

Does the differentiation amount to discrimination?

If so, was it unfair?

If so, can it be justified in terms of the limitations clause?

Daar word dus bepaal of daar onderskeid getref is tussen persone of kategorieë van persone. As daar wel onderskeid getref is, moet daar bepaal word of sodanige onderskeid bydra tot 'n redelike verband met 'n regmatige regsdoel. As daar wel so 'n verband is, moet daar bepaal word of die onderskeid lei tot diskriminasie en of die diskriminasie dan verder lei tot onbillike of billike diskriminasie (Scheepers, 2011:3).

Artikel 15(2) van die Grondwet (1996) stel dit duidelik dat 100% gelyke geleenthede nie vereis word nie, maar dat geleenthede op 'n billike grondslag moet geskied. Billikheid vereis dus 'n korrekte proses en gelykwaardige behandeling, alhoewel dit nie presies dieselfde uitkoms hoef te hê nie. Die toepassing van billike diskriminasie word gesien in *President of the Republic of South Africa v Hugo* (1997). In terme van die Harksen-toets:

[w]e need ... to develop a concept of unfair discrimination which recognizes that although a society which affords each human being equal treatment on the basis of equal worth and freedom is our goal, we cannot achieve that goal by insisting upon identical treatment in all circumstances before that goal is achieved.

Die vraagstuk van billike diskriminasie word ook in *Ngcobo in Minister of Finance v Van Heerden* (2004) beskryf:

The proper approach to the question whether the impugned rules violate the equality clause involves three basic enquiries: first, whether the impugned rules make a differentiation that bears a rational connection to a legitimate government purpose; and if so, second, whether the differentiation amounts to unfair discrimination; and if so, third, whether the impugned rules can be justified under the limitations provision. If the differentiation bears no such rational connection, there is a violation of section 9(1) and the second enquiry does not arise. Similarly, if the differentiation does not amount to unfair discrimination, the third enquiry does not arise.

Gelykheid verseker dat alle individue hulle reg op vryheid kan uitoefen, en onbillike diskriminasie kan verhoed word as daar 'n redelike benadering is. Gelykheid as 'n waarde deur die toepassing van artikel 9 van die Grondwet (1996) dra by tot 'n omgewing wat aansienlik gelyk is deur die inagneming van diversiteit en redelikheid mits dit menswaardigheid in ag neem.

Volgens Albertyn (2018:83) beskerm die Grondwetlike hof die regte van gemarginaliseerde groepe en die bevindinge is grootliks in die guns van die klaer. Die doel van artikel 9 is om 'n regsmeganisme te skep waarmee ongelykheid getakel kan word en gelykheid bevorder word. In die onderwyskonteks is dit belangrik dat die onderwyser kennis dra van onder meer artikel 9 – sodanige kennis bemaagtig onderwysers om nie net onbillike diskriminasie te herken nie, maar dit

ook aan te roer en sodoende hulle plig na te kom en 'n omgewing te skep waarin gelykheid bevorder word.

Artikel 7 van die Suid-Afrikaanse Skolewet (1996) weerspieël artikel 15 van die Grondwet (1996) en beaam dat die wyse waarop geleenthede vir vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging (wat godsdiensoefening insluit maar nie daartoe beperk is nie) geskep word, billik moet wees:

... indien sodanige beoefening op 'n billike wyse geskied en bywoning daarvan deur leerders en personeellede vry en vrywillig is.

In *S v Lawrence* (1997) stel Regter O'Regan dat bywoning van godsdiensoefening in skole vrywillig moet wees, maar dat gelyke behandeling deel vorm van die vereiste van vrywilligheid.

It seems to me that, at the least, the requirement of equity demands the State act even-handedly in relation to different religions.

Artikel 15 van die Grondwet (1996) verseker dat onder andere onderwysers nie benadeel word op grond van hulle wêreldbeskouing nie. Die skool, leerders of ouers mag nie onbillik teen 'n onderwyser diskrimineer op gronde van die onderwyser se wêreldbeskouing nie. Onderwysers het die reg om hulle wêreldbeskouing uit te druk binne 'n omgewing wat nie teen "ander" wêreldbeskouings as hulle eie diskrimineer nie. Hulle het verder die reg om van die skool te verwag om soortgelyke geleenthede vir alle onderwysers te skep ongeag hulle wêreldbeskouing (Heyns 2020:103).

3.2.5 Wetgewing met betrekking tot menswaardigheid

Menswaardigheid word tans as 'n afdwingbare reg gekodifiseer en dien as die grondslag om menseregte te verteenwoordig. Menswaardigheid is deur geskiedenis gevorm om alle individue in te sluit en is gegrond op erkenning van mense, deur mense, as die draers van gelyke regte. Menswaardigheid beteken om 'n persoon nie as slegs 'n objek te sien nie, maar as deel van 'n gemeenskap wat tot die samelewing bydra (Henrico, 2016:79). Menswaardigheid is 'n belangrike aspek in uitdrukking omdat uitdrukking 'n hoogs geïndividualiseerde element is en deel vorm van die waardigheid van 'n persoon. Die uitdrukking van 'n persoon se wêreldbeskouing maak deel uit van die persoon se identiteit en hou nou verband met sy of haar menswaardigheid.

Dit is moeilik om menswaardigheid te definieer omdat dié konsep nie altyd as 'n regsuitdrukking beskou is nie, soos erken in die Kanadese hofsak *Egan v Canada*. Menswaardigheid, as voorganger vir menseregte, is een van die belangrikste regte in die Handves van Regte soos bevestig deur Chaskalson (Currie & De Waal, 2013:272):

The affirmation of [inherent] human dignity as a foundational value of the constitutional order places our legal order firmly in line with the development of constitutionalism in the aftermath of the Second World War.

O'Regan J in Makwanyane sê ook:

The importance of dignity as a founding value of the new Constitution cannot be overemphasized. Recognizing a right to dignity is the acknowledgment of the intrinsic worth of human beings: human beings are entitled to be treated as worthy of respect and concern. This right therefore is the foundation of many of the other rights that are specifically entrenched.

Volgens Schachter (1983:849) is daar akkoord dat ontneming van menswaardig erken kan word sonder 'n eng definisie: "I know it when I see it even if I cannot tell you what it is."

Waardigheid as 'n reg funksioneer volgens Barak (2015:244) op vier vlakke in die Suid-Afrikaanse wetgewing. Dié vlakke met betrekking tot vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging as 'n element van identiteit en dus waardigheid word vervolgens bespreek.

Vlak 1: Waardigheid is 'n relatiewe reg, met ander woorde, die reg kan beperk word.

Steinmann (2016) is van mening dat menswaardigheid 'n paradoks kan veroorsaak wanneer dit teen ander regte opgeweeg word, veral in die geval van uitdrukking. Dit mag moontlik wees omdat menswaardigheid dui op konflik tussen die verdediging en aanklaer se menseregte, onder meer om uitdrukking te gee aan 'n persoon se individualiteit, identiteit, oortuigings, menings, religie en geloof. Barak (2015:245) maak dit egter duidelik dat artikel 36 van die Grondwet (1996) dit moontlik maak dat dié reg beperk kan word mits daar aan sekere voorwaardes voldoen word. Dit is egter nie so eenvoudig om aan die voorwaardes vir beperking te voldoen nie en enige beperking op grondwetlike regte moet as redelik en geregverdig bewys word.

Venter (2012:447) wys daarop dat artikel 10 van die Grondwet uit twee dele bestaan: ten eerste, elke persoon beskik oor inherente waardigheid; ten tweede, elke persoon het die reg dat sy of haar waardigheid respekteer en beskerm word. Eersgenoemde word gesien as 'n verklaring dat elke persoon waardigheid het en laasgenoemde as die reg op waardigheid.

Ingevolge artikel 10 van die Grondwet (1996):

Elkeen het ingebore waardigheid en die reg dat daardie waardigheid gerespekteer en beskerm word.

Feldman (1999:697), McCrudden (2008:675) en Neuman (2003:1921) is dit eens dat waardigheid uit drie elemente bestaan: ten eerste, die ontologiese aspek wat behels dat elkeen inherente waardigheid het wat uniek en onvervangbaar is en ook sodanige uniekheid kan uitdruk; ten tweede, erkenning en respek vir inherente waardigheid word verwag en verwys na gedrag en behandeling wat nie in ooreenstemming is met die erkenning en respektering van waardigheid nie; ten derde, dit is die staat se plig om menswaardigheid te erken en te beskerm deur die persoon in staat te stel om met waardigheid te lewe met uitdrukking as 'n element daarvan.

Deur die bogenoemde elemente op die vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van onderwysers toe te pas, kan daar verwys word na die inherente reg op waardigheid waarvoor onderwysers beskik omdat hulle wêreldbeskouing as uniek geag kan word en as sodanig uitgedruk kan word. Verder kan daar aangeneem word dat onderwysers beide 'n verantwoordelikheid en reg het om gedrag en behandeling wat die waardigheid van individue erken en respekteer ten toon te stel en te verwag – ten eerste omdat hulle unieke individue is en ten tweede omdat hulle 'n staatsorgaan is en die plig om menswaardigheid te bevorder en te beskerm deel uitmaak van hulle rol. Die derde element sluit aan by bostaande en wys op die plig van die onderwyser as staatsorgaan om menswaardigheid in die skoolomgewing te bevorder. Die derde element kan wel uitgewei word en die aanname kan gemaak word dat kollegas van onderwysers dieselfde rol teenoor mekaar het.

Vlak 2: Die reg kan herskryf word.

Menswaardigheid is so moeilik om te definieer omdat dit beide 'n waarde en 'n reg is. Verder beïnvloed menswaardigheid verskeie wetlike artikels, in die besonder, die reg op uitdrukking.

Barak (2015:252) wys daarop dat dit tegnies moontlik is om artikel 10 te herskryf, maar omdat menswaardigheid in die struktuur van en as onderliggende waarde in die Grondwet ingeskryf is, sal dit die struktuur en interpretasie van die Grondwet beïnvloed.

Dit blyk dat onderwysers se interpretasie van wetgewing gegrond moet wees op onder meer menswaardigheid en die bydraende elemente daarvan soos individualiteit en uitdrukking. Met ander woorde, menswaardigheid kan in Suid-Afrikaanse wetgewing gesien word as deel van die wortelstelsel: individualiteit as die stam en uitdrukking as die voortvloeiende en vrugte wat uit 'n gesonde boom kan voortkom.

Vlak 3: Waardigheid word wel gesien as die hoeksteen van menseregte, maar is nie die enigste belangrike waarde nie.

Steinmann (2016:366) gaan vanuit die veronderstelling dat waardigheid deur die intrinsieke waarde van die individu bepaal word. Vir Steinmann (2016:367) word waardigheid nie net aan die

individueel gekoppel nie, maar ook aan menslikheid en moraliteit. Menswaardigheid word volgens hom wetlik gegrond op rede en respek vir mekaar se waardigheid en koppel die plig om andere se waardigheid te respekteer met die plig om 'n persoon se eiewaardigheid te beskerm.

Die Grondwet maak dit duidelik dat hoewel waardigheid 'n belangrike waarde is, is dit nie losmaaklik van die grondwetlike waardes van waardigheid, gelykheid en vryheid nie.

Vlak 4: Oorvleuelende toepassing van waardigheid.

McCrudden (2008) beklemtoon dat daar 'n positiewe korrelasie is tussen die gebruik van menswaardigheid in wetgewing en gebruik daarvan in die interpretasie van menseregte. Aangesien die gebruik van menswaardigheid in menseregte toegeneem het, het die betekenis daarvan uitgebrei, met die gevolg dat selfs in eenderse sake die uitkoms kan verskil. Artikel 12(1)(e) van die Grondwet (1996) fokus op die vryheid en sekerheid van die persoon:

Elkeen het die reg op vryheid en sekerheid van die persoon, waarby inbegrepe is die reg om... nie op 'n wrede, onmenslike of vernederende wyse behandel of gestraf te word nie.

Die bostaande artikel onderstreep dat 'n persoon, groep of gemeenskap se menswaardigheid aangetas word wanneer hulle fisiek, psigologies, simbolies, in die openbaar, individueel of as groep verneder word. Dit kan moontlik voorkom wanneer persone verhoed word om hulleself uit te druk en optrede as vernederend beskou word. Verder moet konteks en persepsie ook in ag geneem word wanneer daar bevraagteken word of 'n individu, groep of gemeenskap se menswaardigheid aangetas is. Die interpretasie van die betrokkenes speel 'n groot rol in dít wat as vernederend beskou word. Met die breër toepassing van menswaardigheid kan daar afgelei word dat dit onder meer berus op veranderende persepsies, situasies en konteks.

Die onderwyser se waardigheid is dus nie slegs gekoppel aan die onderwyser as persoon nie, maar ook aan die onderwyser as deel van die skoolpersoneel en gemeenskap volgens artikel 18 van die Grondwet (1996) (reg op vryheid van assosiasie). Die onderwyser het ook 'n verantwoordelikheid om die waardigheid van die onderwysprofessie te beskerm soos vervat in die Suid-Afrikaanse Raad vir Onderwyswet (SARO) (Wet 31 van 2000). Die waardigheid van die professie word onder meer beskerm deur die beperking asook bevordering van sekere regte. Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging kan deur die godsdienstebeleid, of eerder beleid oor religie in die skool, soos opgestel deur die skoolbeheerliggaam, beperk word (§ 3.2.2).

Die Suid-Afrikaanse Skolewet (1997) stel in artikel 7 dat die rolspelers in die skoolomgewing vrywillig aan godsdiensteoefening moet deelneem. Vryheid van assosiasie word ook beklemtoon

in artikel 4(a)(vi) van die Wet op Nasionale Onderwysbeleid (1996). Die persepsie wat die onderwyser oor waardigheid het, is dinamies en kan onder meer deur inkomste, wetgewing, norme en spesiale behandeling beïnvloed word. Persone se wêreldbeskouing is 'n intrinsieke deel van hul menswees en die uitdrukking daarvan kan gesien word as deel van hul menswaardigheid. Die onderwyser as individu kan verseker dat sy of haar menswaardigheid deur middel van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm word deur die regte stappe te neem wanneer daar onbillik teen hom of haar gediskrimineer word (§ 3.2.4, billike diskriminasie). Sulke stappe kan griewe aan die skoolhoof, klagtes by beheerliggaam, MRK asook diskriminasie sake insluit.

3.3 Sinopsis

Die Grondwet speel 'n integrale rol in die beskerming van demokrasie en dra by tot die skep van 'n diverse omgewing. Die ideale omgewing, soos gesien deur die lens van die Grondwet, is gegrond op gelykheid, vryheid en menswaardigheid.

Die Grondwet beskerm diversiteit deur grense te stel wat deurslaggewend is wanneer die aard en strekking van regte, en in die besonder die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening, bepaal word. Artikel 15 van die Grondwet (1996) stel die beperkings op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en verseker die vrylike beoefening van godsdiens met inagneming van die beperkings soos billikheid en vrywilligheid. Die beperkings word verder deur artikel 18 van die Grondwet (1996) uitgestippel wat bepaal dat elkeen die reg het op vryheid van assosiasie – dus die vryheid om hul wêreldbeskouing na buite saam met ander uit te leef – maar dat die bywoning en/of deelname op vrywilligheidsbasis **moet** geskied.

Dié beperking het 'n direkte invloed op klaskamerpraktyk waar leerders as 'n gevange gehoor en gesien word en nie as vrywilliges geklassifiseer kan word nie. Die onderwyser het wel die reg om met kollegas en/of leerders te assosieer wat dieselfde oortuiging as hulle aanhang. Die onderwyser se vryheid van uitdrukking word beskerm deur artikel 16 van die Grondwet (1996) en word ondersteun deur wetgewing soos Riglyne vir die Oorweging van Beheerliggame by die Aanneming van 'n Gedragskode (*Guidelines for Consideration of Governing Bodies in Adopting a Code of Conduct*) (DBO, 1998) wat bepaal dat vryheid van uitdrukking die reg insluit om inligting te bekom, te soek, te hoor en oor te dra.

Gelykheid as grondwetlike waarde word in artikel 9(1) en (2) van die Grondwet (1996) uiteengesit en verder deur die Wet op die Bevordering van Gelykheid en Voorkoming van Onbillike Diskriminasie (Wet 4 van 2000) uitgewei. Dié wetgewing poog om te verseker dat daar gelyke geleenthede vir en behandeling van werknemers is. Substantiewe gelykheid speel 'n belangrike rol om te verseker dat die menswaardigheid van 'n persoon nie aangetas word nie. Gelykheid

verseker dat onderwysers die reg het om op 'n billike manier hulle oortuiging in die skoolomgewing uit te druk.

Die goue draad van menswaardigheid kan deurgaans in die Grondwet gesien word. Volgens Currie en De Waal (2013:272) is menswaardigheid as voorganger vir menseregte die rede daarvoor. Barak (2015:244) stel duidelike beperkings waarbinne menswaardigheid verstaan en toegepas kan word:

Waardigheid as 'n relatiewe reg,

Die reg kan herskryf word

Waardigheid kan as EEN van die hoekstene van menseregte beskryf word

Oorvleuelende toepassing van waardigheid

Waardigheid hou verband met wêreldbeskouing en oortuiging en daarom is opregtheid 'n belangrike aspek in religieuse uitdrukking. Wanneer 'n kernelement van geloofsoortuiging of -uitdrukking in die spervuur is, is dit noodsaaklik om te bewys dat die oortuiging opreg is en dat al die aspekte van die geloofsoortuiging onderhou word.

In die skoolomgewing moet die dinamiese aard van waardigheid in ag geneem word en 'n balans moet tussen die belange van uiteenlopende wêreldbeskouinge, 'n diverse werksmag en kommersiële belange geskep word.

Reëls wat tussen die werknemers onderskei moet tot gelykheid lei in die omstandighede waarin dit toegepas word. Reëls moet ook gereeld hersien word om te verseker dat dit met veranderende persepsies, wetgewing en norme binne die gemeenskap strook.

Die plig om 'n verteenwoordiger van die staat te wees wat die gees van die Grondwet uitbeeld en onderhou, berus op die onderwyser. Dié verantwoordelikheid plaas groter druk op onderwysers om hul eie oortuigings binne die voorgestelde beperkings uit te druk. Onderwysers moet daarom hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beoefen met die wete dat hulle as voorbeeld in die skoolomgewing dien en hul optrede gegrond moet wees op vryheid, gelykheid en waardigheid ongeag of hulle uiteenlopende oortuigings het. Die verantwoordelikheid van onderwysers om hulle rol te vervul word in die SARO-wet (2000) vervat.

HOOFSTUK 4: NAVORSINGSONTWERP, -METODOLOGIE EN -METODES

4.1 Inleiding

Navorsing is volgens Olivier (aangehaal deur Van Aswegen, 2014:6) 'n ondersoek wat hoofsaaklik ten doel het om nuwe inligting te ontdek en sodoende die kennispoel te verbreed. In dié studie is 'n kwantitatiewe benadering gevolg met kritiese realisme as onderliggende vertrekpunt. Ten einde die doel van dié studie te bereik is 'n empiriese studie uitgevoer. Die fokus van die studie was op die onderwyser se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging, beide as 'n unieke persoon en as verteenwoordiger van die skool as staatsorgaan. 'n Gelyktydige gemengde studie met 'n vraelys wat beide kwantitatiewe en kwalitatiewe data inwin sou daarom 'n gebalanseerde en algemene resultaat kan lewer wat 'n wyer verskeidenheid omgewings en onderwysers verteenwoordig.

'n Navorsingsontwerp word benodig om die doel van 'n studie te bereik. Die navorsingsontwerp is 'n bloudruk om die studie te rig en beheer uit te oefen oor faktore wat 'n invloed kan hê op die geldigheid van die bevindings (Burns & Grove, 2003:195). Die navorsingsontwerp fokus op die eindproduk deur 'n plan daar te stel vir die tipe studie wat uitgevoer word en die resultate wat voorsien word (Mouton, 2001:56). Dit behels onderliggende filosofiese aannames, hoe deelnemers gekies word, data-insamelingstegnieke asook hoe die data verwerk en geanaliseer word (Nieuwenhuizen, 2013:70) en regverdig die onderskeie keuses (Fouché, Delport & De Vos, 2011:142).

As deel van die ontwerp is alle navorsing gebaseer op 'n onderliggende filosofiese paradigma (Van Aswegen, 2014:8). Twee welbekende navorsingsbenaderings, volgens Fouché en Delport (2011:73), is die kwantitatiewe en kwalitatiewe benaderings. Die kwantitatiewe benadering poog om verskynsels te veralgemeen en die kwalitatiewe benadering poog om verskynsels te interpreteer (Fouché & Schurink, 2011:308). In hierdie studie is 'n gelyktydige gemengde benadering gevolg soos deur kritiese realisme ingelig. Figuur 4.1 illustreer die elemente van die navorsingstrategie wat daarna verduidelik word.

Figuur 4.1: Strategie vir die empiriese navorsing

4.2 Gelyktydige gemengde metode: kwantitatiewe opname met kwalitatiewe elemente

In dié studie is die gelyktydige gemengde metode gebruik (Gray, 2014:202). 'n Nie-eksperimentele kwantitatiewe benadering is hoofsaaklik gevolg (Meadows soos aangehaal deur Quick & Hall, 2015:192). In so 'n geval maak die navorser gebruik van reeds bestaande sosiale groepe (byvoorbeeld 'n skool) wat hom of haar toelaat om die stand van sake binne die groep vas te stel – in die geval van dié studie, onderwysers se belewenisse van en menings oor vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging en -vryheid. 'n Opname (Maree & Pietersen, 2007:158) is gebruik om gepaste data in lewenswerklike situasies, en nie 'n gereguleerde omgewing nie, in te samel (Delport & Roestenburg, 2011:181). Die kwantitatiewe en kwalitatiewe data is tegelyk ingesamel. Die data is tydens die data-analiseproses byeengebring (Creswell & Plano-Clark, 2006:83). Die gebruik van 'n gemengde metode dra

daartoe by om van die sterkpunte voordeel te trek en die tekortkominge te probeer vermy van beide kwalitatiewe en kwantitatiewe navorsing (Creswell, 2014:218). Gemengde ontwerpe laat komplementêre kombinasie toe van kwalitatiewe en kwantitatiewe data-insameling wat gelyktydig uitgevoer word, en die voordeel inhou dat die twee vorme van data mekaar aanvul om verskeie aspekte van die fenomeen te ontbloot (Gray, 2014:197; Potter, 2012:162).

Kwantitatiewe navorsing het ten doel om elemente te klassifiseer, te tel en statistiese modelle op te stel, en numeriese data soos getalle en statistieke word ingesamel (Quick & Hall, 2015:192). Alhoewel daar beperkte data in die onderwys is wat natuurlik numeries voorkom, word die navorsingsinstrumente só ontwerp om inligting as kwantitatiewe data te weerspieël.

Die kwantitatiewe data is voorts met kwalitatiewe data (oopeind-vrae) aangevul. Volgens Pope en Mays (1995:42) is die doel van kwalitatiewe navorsing om konsepte te ontwikkel en verskynsels te verstaan in 'n natuurlike sosiale situasie waar die klem op die ondervinding van die deelnemers is. Die kwalitatiewe data is gebruik om 'n meer volledige prentjie te vorm van die deelnemers se ervaring in die skoolomgewing ten opsigte van religieuse en nie-religieuse uitdrukking. Daar word ook ryker data verkry om sekere kwantitatiewe verskynsels in die studie te verhelder. Die gemengde metode lei tot dieper en meer betekenisvolle data wat onder andere die analise van die data verryk (Gray, 2014:197). Die kwalitatiewe data kan ook moontlik invloede weerspieël wat inspeel op die deelnemers se ervaring van hul reg op uitdrukking van religieuse en nie-religieuse oortuigings. Die resultate van die kwantitatiewe data kan met in agneming van die kwalitatiewe data geanaliseer word en so doende aangevul en verdiep word deur die kwalitatiewe data. Die kwalitatiewe data gee ook vir die deelnemers 'n stem om kwessies te lig oor die uitdrukking van religieuse en nie-religieuse oortuigings wat die vraelys nie noodwendig aanspreek nie.

4.3 Kritiese realisme

'n Paradigma is 'n model of patroon wat 'n stel aannames en ontwerpe bevat vir die versameling en interpretasie van data (De Vos & Strydom, 2011:40). In hierdie studie is 'n kwantitatiewe perspektief met kritiese realisme asook postpositivisme as paradigmas en metodologie, soos deur Fouché et al. (2011:155) ondersteun, toegepas.

Mihailescu, Mihailescu en Carlsson (2013:222) sê dat kritiese realisme die werklikheid ag as drie verskillende sferes wat onderling verbind is: die daadwerklike (*the real*), die werklike (*the actual*) en die empiriese sfeer. Volgens Marsh en Smith (soos aangehaal deur Bhaskar, 2008:3) sinspeel dit op die idee dat daar onderliggende strukture in die daadwerklike (*real*) sfeer bestaan wat gebeur in die werklike (*actual*) sfeer inwerking stel. Die gebeure word dan ervaar en in die empiriese sfeer waargeneem. Daar moet dus gekyk word na die onderliggende strukture soos

die sosiale, ekonomiese, politieke, en religieuse strukture en nie net na die gebeure soos deur die mens ervaar en waargeneem word nie.

Realisme en postpositivisme stel dat die werklikheid buite die persoon bestaan en waargeneem kan word. Postpositivisme huldig die standpunt dat die menslike intellek nie in staat is om die volle werklikheid waar te neem of te weet nie (Ponterotto, 2010:129). Met ander woorde, in postpositivisme word waarneembare gebeure tesame met onderliggende strukture bestudeer. Onderliggende strukture ter sprake in hierdie studie was die regstelsel, die onderwysstelsel, religieuse affiliasies en die invloed daarvan op die vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van onderwysers en onderwysers se belewenisse daarvan.

Volgens Bhaskar (2010:3) het (post)positivisme beperkings in die sosiale wetenskappe wat dan deur kritiese realisme aangevul word. Kritiese realisme fokus op die sosiale struktuur en waardes wat deur positivisme misken word. Dié benadering neem die invloed van die strukture op menslike gedrag in ag, en ook andersom, die sosiale strukture wat vanuit individuele gedrag ontwikkel (Cruickshank, 2004:574; Cruickshank, 2011:73). Die invloed van die verskillende strukture is in dié studie ondersoek om te bepaal hoe dit die interpretasie van regte in die skoolomgewing beïnvloed, met die klem op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en -uitdrukking.

Die werklikheid is volgens Gergen (209:41) 'n kritiese punt in die kritiese realisme-paradigma. Daar word met dié paradigma gepoog om die werklikheid te identifiseer. Iets word slegs as werklik beskou as dit 'n kousale effek het – met ander woorde, as gedrag 'n invloed het op die omliggende omgewing en gemeenskap en 'n verskil maak aan die werklikheid soos deur die persoon ervaar word.

Realiteit bestaan nie net uit materiële voorwerpe nie, maar ook uit idees en diskoerse. Gergen (2009:41) noem drie realiteite: materieel, idealisties en sosiaal. Die kritiese realis onderstreep die kompleksiteit van verhoudings en verskillende kousale verbande wat tussen die daadwerklike, die werklike en die empiriese sfeer bestaan. In dié studie is die verhouding tussen verskillende rolspelers ondersoek: die verhouding tussen die onderwyser en leerders; die onderwyser en die gemeenskap; en die onderwyser en kollegas. Verder is die verhouding tussen vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en -uitdrukking van die onderwyser en die regte van leerders, ouers en kollegas binne 'n diverse skoolomgewing ondersoek. Die ingesamelde data is in die lig van dié verhoudings ondersoek ten einde verskillende verbande en die invloed daarvan op die onderwyser se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging uit te lig.

4.4 Teikenpopulasie

'n Steekproef is 'n gedeelte van 'n groter gemeenskap of populasie. 'n Steekproef word getrek omdat dit selde moontlik is om al die lede van 'n populasie te bereik (Strydom, 2011:224). Verder is tyd en koste in hierdie opsig hindernisse vir die navorser. Onderwysers in openbare skole was die teikenpopulasie vir dié studie. Tros-waarskynlikheidsteekproefneming (Strydom, 2011:228) is gebruik omdat daar nie 'n naamlys van onderwysers beskikbaar was nie, maar slegs 'n lys van skole in die betrokke munisipale distrik. Die skole was die trosse (*clusters*) omdat elk die betrokke populasie verteenwoordig het. Die steekproef het bestaan uit 'n eksterne homogene tog interne heterogene tros (Strydom, 2011:230).

Die teikenpopulasie was onderwysers in die Lejweleputswa-distrik. Aanvanklik sou ongeveer 10 skole ewekansig gekies word, maar weens eksterne faktore (skoolstakings in 2018) is 10 skole doelgerig en om gerieflikheidsomthale gekies. Die teikengroepgrootte is bereken met behulp van riglyne en berekening vir opnames (<https://www.checkmarket.com/blog/how-to-estimate-your-population-and-survey-sample-size/>) en is gebaseer op 5% tot 10% marge van foute, 95% vertrouevlak en tussen 50% en 70% responskoers.

Die populasie is bereken as $N = 9\,149$, en die voorkeurstekproefgrootte was ongeveer 100 onderwysers. Skole is deur middel van stelselmatige ewekansige steekproefneming gekies met 'n interval van 27 en 'n beginpunt van 17 (dié getal is ewekansig deur Numbergenerator.org gekies). Die keuring is voortgesit totdat 20 skole gekies is, wat tussen 100 en 200 onderwysers verteenwoordig het, maar ongelukkig het die eksterne faktore veroorsaak dat slegs twee van die ewekansig gekose skole genader kon word en die oorblywende agt skole is as doelgerigte- en gerieflikheid teikenpopulasie gekies.

Die betrokke munisipale distrik (Lejweleputswa) is gekies omdat hierdie distrik 'n verskeidenheid van gemeenskappe verteenwoordig. Dié munisipale gebied sluit ook groter en kleiner munisipale gebiede in. Daar is gepoog om ten minste 100 onderwysers te nader.

4.5 Data-insamelingsinstrument

'n Vraelys word geag as gepas vir die doel van beide 'n kwantitatiewe en kwalitatiewe opname om data in te samel vanuit 'n gemeenskap wat te groot is om direk waar te neem (Delpont & Roestenburg, 2011:171) (4.2). Vraelyste is ook uitstekend om gesindhede en oriëntasies ten opsigte van vraagstukke te bepaal (Delpont & Roestenburg, 2011:172). Vir die doel van hierdie studie is 'n vraelys opgestel wat die doel gehad het om onderwysers in openbare skole se belewenisse en hul mening oor hul vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging vas te stel, asook om hulle begrip van konsepte wat met die regte soos deur artikels 15 en 16 van die Grondwet (1996) verband hou te bepaal.

'n Vraelys kan geslote en oop vrae sowel as stellings insluit. Geslote vrae is gewilder in vraelyste omdat hulle eenvormigheid voorsien, waar oopeind-vrae gekodeer moet word en die moontlikheid skep vir foutiewe interpretasie en navorser vooroordeel. Geslote vrae moet gestruktureer word om volledige keuse-antwoorde te voorsien sodat die data akkuraat die oriëntasies van die deelnemer weerspieël. Die vrae moet verder duidelik wees, ondubbelsinnig en die deelnemers moet bevoeg wees om die vrae te kan beantwoord (Babbie, 2013:227). Oopeind-vrae hou die voordeel in dat deelnemers eerlike, uitvoerige antwoorde kan gee. Komplekse vrae kan dus beantwoord word en deelnemers se denkproses is waarneembaar in die ryker data. Tematiese analise van oopeind-vrae kan ook interessante inligting en kategorieë uitlig (Maree & Pietersen, 2007:160).

Onderwysers by elk van die skole is genooi om aan die studie deel te neem deur 'n selfontwikkelde vraelys (Addendum A) in te vul wat onder meer hulle gevoel teenoor "the other" bepaal het en hoe vertrouwd hulle met wetgewing was. Die vraelys is ontwikkel na aanleiding van 'n indiepte-literatuurstudie, die temas wat daaruit gespruit het en in samewerking met 'n statistikus van die Noordwes-Universiteit (NWU) se Statistiese Konsultasiedienste. Vóór implementering van die vraelys is dit deur kenners in die veld van Religie studies en Religieuse Onderwys geëvalueer om inhouds- en gesigsgeldigheid te verseker (Addendum B). Ten einde die doelwit van dié studie te bereik, het die vraelys vrae bevat rakende die ervaring van die onderwyser met betrekking tot religieuse diversiteit, geborgenheid in die skoolomgewing, inklusiwiteit in die skool en klaskamer, onderwysers se begrip van die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en vryheid van uitdrukking, en hulle persoonlike belewenisse van en opinies oor vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en -uitdrukking.

Die vraelys het uit beide oop- en geslote vrae bestaan: multikeusevrae met 'n vierpunt-Likertskaal. Dit het die navorser gehelp om gesindheid te bepaal teenoor stellings wat gemaak is. Oopeind-vrae is gevra om bykomende inligting in te samel wat response op geslote vrae kon verhelder. Dit het verseker dat tersaaklike inligting wat kon bydra tot 'n algehele interpretasie van die deelnemers se houding nie verlore kon gaan nie.

'n Loodsvraelys is aan onderwysers uitgegee wat nie deel van die populasie was nie (n=6). Hulle is gevra om kommentaar op die vraelys te lewer. Die doel hiervan was om vas te stel hoe lank dit sou neem om die vraelys te voltooi en ander probleme en tekortkominge daarin te identifiseer. Ná die loodsstudie is aanpassings gemaak: vrae is verkort en duideliker gestel. Die veranderinge is in samewerking met 'n statistikus van die NWU se Statistiese Konsultasiedienste gedoen.

4.6 Data-analise

Aangesien die data beide kwantitatief en kwalitatief van aard was, is statistiese sowel as inhoudsanalise gebruik.

Beskrywende statistiek is gebruik om die kwantitatiewe data te analiseer. Beskrywende statistiek behels verskeie statistiese metodes om data op 'n betekenisvolle manier weer te gee (Pietersen & Maree, 2007:183). Frekwensies, gemiddeldes en standaardafwykings word gebruik. Die statistiek word in hoofstuk 5 in tabelle voorgestel sodat die kenmerke van die data makliker waargeneem kan word.

Buiten frekwensies, gemiddeldes en standaardafwykings het die kwantitatiewe data ook meningsverskille van verskeie onderwysers (deelnemers) verken: deelnemers van groter en kleiner skole, meer en minder ervare of opgeleide onderwysers, en ouer en jonger onderwysers. Hierdie verskille is ondersoek deur die verskillende groepe se antwoorde te vergelyk en te tabuleer.

Aangesien daar van doelgerigte gerieflikheidsteekproefneming gebruik gemaak is, is die vergelyking van die groepe deur middel van Cohen (1988) se effekgroottes geïnterpreteer. Effekgroottes dui op praktiese waarneembare verskille – verskille wat met die “blote oog” in die praktyk waargeneem kan word (Steyn, 2009). Wat die d-waardes aanbetref is die volgende riglyne gevolg: klein effek: $d = |0.2|$; medium effek (waarneembaar met die blote oog): $d = |0.5|$; groot effek (prakties beduidend): $d \geq |0.8|$.

Oopeind-vrae is ook gebruik om ryker data en meer unieke en spesifieke gedagtes van die deelnemers te bekom. Die data wat vanuit die oopeind-vrae gespruit het, was nie numeries nie en die verbatim antwoorde van deelnemers moes eers getranskribeer word alvorens dit geanaliseer kon word. Tematiese analise (Pietersen & Maree, 2007:161) is gebruik. Die kwalitatiewe data is eers gekodeer. Die oop vrae is per tematiese kodering asook quasi-statistieke geanaliseer. Die kwalitatiewe data is gebruik om die kwantitatiewe data te verklaar of te verhelder ten einde 'n dieper begrip van die verskynsel teweeg te bring (Pietersen & Maree, 2007:161).

4.7 Geldigheid, betroubaarheid en vertrouenswaardigheid

Geldigheid word met kwantitatiewe navorsing geassosieer. Geldigheid word soos volg omskryf: “the strength of a research design in terms of adherence to procedures, accuracy and consistency” (Gerrish & Lacey, 2010). In alle kwantitatiewe studies is dit noodsaaklik dat die navorser data versamel en weergee wat geldig, betekenisvol en sonder vooroordeel is (Gerrish & Lacey, 2010).

In dié studie is geldigheid deur middel van inhoudsgeldigheid, gesigsgeldigheid en konstruktorgeldigheid verhoog.

4.7.1 Inhoudsgeldigheid en gesigsgeldigheid

Inhoudsgeldigheid beteken die vraelysitems meet wat die navorser wil meet (Strauss & Smith, 2009:108). Gesigsgeldigheid beteken dat die vraelysdimensies en -items tersaaklik is (Strauss & Smith, 2009:108).

Ten einde inhoudsgeldigheid van die vraelys te verseker is die vraelys saamgestel deur die literatuur in ag te neem. Die vrae in afdeling 3 is as volg uit literatuur opgestel:

- Hoofstuk 1 –“Spanning tussen persone of groepe wat verskil ten opsigte van gewete, religie, denke, oortuiging en mening en die toepassing daarvan in terme van wetgewing binne die onderwys.” Hofsake soos in hoofstuk 1 en 3 bespreek, en veral die kwessies wat daarin na ore gekom het, is ook in ag geneem by die opstel van vrae.
- Verder is die elemente soos in hoofstuk 2 bespreek gebruik in onder andere Vraag 1 “Wanneer ek die woorde “religieuse diversiteit” hoor, dink ek aan:”. Menseregtegeletterdheid (2.3.1) religieuse geletterdheid (2.3.2) en regsgeletterdheid (2.3.3) is deurlopende gebruik om die vrae in afdeling 3 saam te stel. Onderwerpe soos “othering”, verdraagsaamheid en viering van diversiteit was onder andere ondersoek in die vraelys. Verder is inklusiwiteit ondersoek soos die onderwysers ervaar as ook hoe hulle dit bevorder in hul skoolomgewing.
- Hoofstuk 3 is gebruik om vrae saam te stel ten opsigte van religieuse en nie-religieuse uitdrukking asook die ervaring wat onderwysers het ten opsigte van hul reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke , oortuiging en mening in die skoolomgewing.

Gesigsgeldigheid en inhoudsgeldigheid is verder bevestig deur twee kenners in die veld van Religie studies en Religieuse Onderwys geëvalueer (Pietersen & Maree, 2007:216). Dr Ferguson en prof Roux is tydens die ontwikkeling van die vraelys genader vir hulle insette en om die inhouds- en gesigsgeldigheid van die vraelys te evalueer voordat dit implementeer is (Addendum B – briewe ter bevestiging van geldigheid). Die aanbevelings van dié kenners is bygewerk voordat die studie uitgevoer is om te verseker dat die vraelys oor inhouds- en gesigsgeldigheid beskik.

4.7.2 Konstruktorgeldigheid

Konstruktorgeldigheid behels of die vraelys meet wat dit veronderstel is om te meet (Strauss & Smith, 2009:109). Die instrument moet geldig voorkom; anders gestel – lyk dit of die instrument meet wat dit moet meet? (Pietersen & Maree, 2007:216). 'n Bevestigende faktoranalise is gedoen,

waarna eksploratiewe faktoranalise uitgevoer is (Fraenkel, Waller & Hyun, 2015:338). Die vraelys is deur die navorser ontwikkel en is op temas vanuit die literatuurstudie gebaseer.

Die konstrugeldigheid van die instrument is getoets deur middel van statistiese tegnieke soos itemanalise, waar items wat té maklik of té moeilik was, of swak woordkeuses bevat het, uitgeskakel is. Faktoranalise is verder uitgevoer: items of veranderlikes wat met mekaar gekorreleer het, is gegroepeer. Ten einde die konstrugeldigheid van gedeeltes van die vraelys te bevestig, is verkennende faktoranalise uitgevoer (Leedy & Ormrod 2016). Daar is bepaal of 'n faktor tot die data bydra; Kaiser se MSA (*Measure of Sample Adequacy*) is gebruik. MSA gee 'n aanduiding van interkorrelasie tussen die verskillende groepe (Tabachnick & Fidell, 2007). Met ander woorde, daar is bepaal watter vrae soortgelyke elemente bevat het. Die verkennende faktoranalise het agt faktore opgelewer, wat soos volg benoem is:

- Religieuse of spirituele ingesteldheid (vrae 3.13 en 3.21)
- Aktiewe bevordering van eie geloof (vrae 3.18, 3.26, 3.2)
- Gemak met simboliese uitdrukking van religie (vrae 3.16 en 3.17)
- Religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk (vrae 3.6, 3.1, 3.7, 3.4, 3.8)
- Interaksie met persone met ander oortuigings (vrae 3.12 en 3.10)
- Verdraagsaamheid by ouers en leerders (vrae 3.29 en 3.27)
- Akkommodering van religieuse diversiteit deur die skool (vrae 3.19, 3.22 en 3.9)
- Vermydning van interaksie met "the other" (vrae 3.25 en 3.28)

4.7.3 Betroubaarheid

Betroubaarheid behels dat die bevindings eenders moet wees wanneer dieselfde instrument op verskillende tye toegepas of aan ander gemeenskapslede voorsien word (Pietersen & Maree, 2007:215). Die instrument moet herhaalbare resultate lewer. In dié studie is daar van interne betroubaarheid gebruik gemaak, wat beteken dat daar 'n hoë mate van eendersheid voorkom wanneer 'n aantal items geformuleer word. Sodanige eendersheid dui interne konsekwentheid aan, met ander woorde betroubaarheid. Betroubaarheid word gesien as die sukses van die instrument om te meet wat dit moet meet soos bepaal deur Cronbach se alfakoëffisiënt (Pietersen & Maree, 2007:216). In hierdie studie is betroubaarheid verseker deur faktore te gebruik met Cronbach-alfawaardes van hoër as 0.5. Dié inligting word hieronder getabuleer:

Tabel 4.1: Alfawaardes van faktore

Faktore (8)	Aantal vrae	Cronbach α-waarde
<i>Religieuse of spirituele ingesteldheid</i>	2	0.61
<i>Aktiewe bevordering van eie religieuse oortuigings</i>	3	0.73
<i>Gemak met simboliese uitdrukking van religie</i>	2	0.78
<i>Religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk</i>	5	0.76
<i>Interaksie met ander oortuigings</i>	2	0.69
<i>Verdraagsaamheid by ouers en leerders</i>	2	0.67
<i>Akkommodering van religieuse diversiteit deur die skool</i>	3	0.62
<i>Vermyding van interaksie met "the other"</i>	2	0.57
Totaal	21*	

Die Cronbach alfakoëffisiënt was 0.61 vir faktor 1 (Religieuse of spirituele ingesteldheid). Faktor 1 het ondersoek tot watter mate die deelnemers hulleself as religieus of spiritueel beskou en volgens die reëls en waardes van hulle oortuiging geleef het. Die faktor bevat vrae 3.13 en 3.21.

Die Cronbach alfakoëffisiënt vir faktor 2 (Aktiewe bevordering van eie religieuse oortuiging) was 0.73. Dié faktor het die mate ondersoek waartoe die deelnemers die oordrag van hulle geloof as 'n plig beskou het. Faktor 2 sluit in vrae 3.18, 3.26 en 3.2.

Die Cronbach alfakoëffisiënt was 0.78 vir faktor 3 (Gemak met simboliese uitdrukking van religie). Hier is die mate ondersoek waartoe die deelnemers daarmee gemaklik was as leerders/kollegas hulle eie oortuiging deur middel van uitrustings, bybehore, haarstyle of juwele uitgedruk het. Dié faktor bevat vrae 3.16 en 3.17.

Die Cronbach alfakoëffisiënt vir faktor 4 (Religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk) was 0.76. Dié faktor het die mate ondersoek waartoe die deelnemers religieuse praktyke soos voorbidding, verootmoediging en besprekings van eie geloof in die klaskamer toegepas het. Faktor 4 sluit in vrae 3.6, 3.1, 3.7, 3.4 en 3.8.

Die Cronbach alfakoëffisiënt was 0.69 vir faktor 5 (Interaksie met persone met ander oortuigings). Faktor 5 het die gevoel van die deelnemers oor interaksie met mense van ander oortuigings ondersoek. Die faktor bevat vrae 3.12 en 3.10.

Die Cronbach alfakoëffisiënt vir faktor 6 (Verdraagsaamheid by ouers en leerders) was 0.67. Dié faktor het die ervarings van onderwysers rakende ouers en leerders se verdraagsaamheid teenoor ander oortuigings ondersoek. Faktor 6 sluit in vrae 3.29 en 3.27.

Die Cronbach alfakoëffisiënt was 0.62 vir faktor 7 (Akkommodering van religieuse diversiteit deur die skool). Faktor 7 het ondersoek tot watter mate deelnemers die skool beskou het as 'n plek wat religieuse diversiteit behoort te akkommodeer en voel dat hulle skool in dié opsig akkommoderend was. Dié faktor bevat vrae 3.19, 3.22 en 3.9.

Die Cronbach alfakoëffisiënt vir faktor 8 (Vermyding van interaksie met “the other”) was 0.57. Dié faktor het die interaksie met mense met ander oortuigings asook die skoolomgewing waarin die deelnemers verkies het om te werk, ondersoek. Faktor 8 sluit in vrae 3.25 en 3.28.

4.7.4 Vertrouenswaardigheid

Die konsep *geldigheid* word oor die algemeen met kwantitatiewe studies geassosieer; daarteenoor hou die konsep *vertrouenswaardigheid* verband met kwalitatiewe studies. Aangesien hierdie studie kwalitatiewe elemente bevat het, is die volgende metodes aangewend om die vertrouenswaardigheid van die kwalitatiewe data en data-analise in hierdie opsig te verseker: deelnemers is ewekansig gekies; triangulasie; vrywillige deelname en anonimiteit (Shenton, 2004:65).

4.8 Etiese oorwegings

Dié studie het oor 'n potensieel sensitiewe onderwerp gehandel en verskeie etiese oorwegings moes daarom in gedagte gehou word om te verseker dat die deelnemers beskerm word en nie benadeel word nie.

4.8.1 Toestemming

Toestemming om die studie uit te voer is vanaf verskeie departemente asook die skole verkry.

4.8.1.2 Goedkeuring deur wetenskaplike en etiekkomitees

Alvorens die navorsing uitgevoer is, is dit deur die navorsingskomitee van die Fakulteit Opvoedkunde van die NWU (Addendum C) goedgekeur. Ná voorgenoemde goedkeuring is die etiekkomitee vir hulle goedkeuring (Addendum D) genader. Die doel van die etiese evaluasie was om te verseker dat die deelnemers aan die navorsing nie in gevaar gestel of benadeel sou word nie – met ander woorde, om die waardigheid, veiligheid, regte en belange van die deelnemers te beskerm.

4.8.1.3 Toestemming deur onderwysdepartement en skole

Toestemming is vanaf die Departement van Onderwys (Vrystaat en Noordwes) verkry om navorsing by skole te doen alvorens die skole genader kon word (Addendum E). Toestemming is voorts vanaf die skoolhoofde van die deelnemende skole verkry voordat deelnemers genader is (Addendum F).

Toestemming is ook vanaf die beheerliggaamvoorsitter verkry voordat deelnemers genader is (Addendum G).

4.8.1.4 Ingeligte toestemming van deelnemers

Israel en Hay (2006) onderstreep dat dit van uiterste belang is dat die deelnemers ten volle ingelig is oor wat die studie behels. Die inligting ten opsigte van die studie moet eers aan die deelnemers voorsien word vóór hulle oor hulle deelname kan besluit. Toestemming wat nie vrylik gegee word nie, of oningeligte toestemming, is nie geldig nie. Die navorser het toestemming soos volg verkry: elke deelnemer het 'n ingeligte toestemmingsbrief onderteken voordat die data ingesamel is (Addendum H).

4.8.2 Privaatheid en vertroulikheid

Privaatheid en vertroulikheid van die deelnemers is soos volg beskerm:

- skuilname en nommers is gebruik om bevindings te rapporteer en data word in 'n veilige omgewing gestoor;
- 'n wagwoord is vir elektronies gestoorde data geskep;
- harde kopieë van vraelyste word in 'n geslote kas by die navorser gestoor;
- ná die data-insameling is die vraelyste in 'n geseëde boks deur die navorser vervoer;
- deelname aan die studie was anoniem;
- die lys van skole wat deelgeneem het, is aan die DBO in die aansoekbrief bekendgemaak en die skole is nie andersins geïdentifiseer nie.

Deelname was anoniem en onderwysers kon deur middel van een van twee opsies aan die studie deelneem:

- **Deelnameproses: Opsie 1**

Die eerste opsie vir deelname aan dié studie was 'n vergadering tussen die navorser en die onderwysers van die betrokke skool. Tydens die vergadering het die navorser die doel van die studie aan die onderwysers verduidelik en die deelnemerinligtingsvorm met die deelnemers bespreek. Die navorser was beskikbaar om vrae te beantwoord. 'n Geseëde boks was beskikbaar vir deponering van ondertekende toestemmingsvorme en ingevulde vraelyste. Deelnemers het 'n gedrukte vraelys asook 'n leë koevert ontvang wanneer hulle hul toestemmingsvorm in die boks

gedeponeer het. Die navorser en die skoolhoof was nie teenwoordig toe die vraelys ingevul is nie. Die navorser was wel buite die vertrek beskikbaar om vrae te beantwoord wat moontlik tydens die sessie kon ontstaan. Ten einde te verseker dat die identiteite van die onderwysers beskerm is, het die deelnemers nie die vraelys direk aan die navorser of skoolhoof oorhandig nie, maar dit in die oop koevert geplaas, verseël en in die geseëld boks gedeponeer. Die boks is slegs oopgemaak nadat die navorser die skool verlaat het en in 'n veilige omgewing was. Nadat die deelnemers die vraelys ingevul het, is daar verversings voorsien om hulle vir hulle deelname aan die studie te bedank.

- **Deelnameproses: Opsie 2**

Die tweede opsie vir deelname was in die geval waar daar nie 'n gesamentlike vergadering tussen die onderwysers en die navorser gereël kon word nie. 'n Kopie van die deelnemerinligtingsvorm (Addendum H), toestemmingsvorm (Addendum E) en vraelys (Addendum A) is in hierdie geval in 'n koevert vir elke onderwyser in die skool beskikbaar gemaak. Onderwysers kon die koeverte met die vorms en vraelyste by die sekretaresse of administratiewe assistent afhaal, of dit is deur die administratiewe persoon tydens 'n personeelvergadering uitgedeel. 'n Geseëld boks met 'n gleuf vir die pos van vraelyste was by die administratiewe persoon saam met die koeverte gelaat. Onderwysers wat wou deelneem is versoek om die vraelyste in hulle eie tyd in te vul. Hulle het dan hul ingevulde vraelys in die koevert verseël en deur die gleuf in die boks geplaas. Die toestemmingsvorm is apart van die vraelys in die boks geplaas. Sodoende was die vraelyste totaal anoniem. Die onderwysers kon die navorser telefonies of per e-pos kontak indien hulle vrae oor die navorsing gehad het voordat hulle besluit het om deel te neem.

Daar is in beide bogenoemde opsies nie van deelnemers verwag om hulle identiteit op die vraelys aan te bring nie, en deelname was daarom anoniem.

Privaatheid en anonimiteit is verder beskerm deurdat biografiese en demografiese data as statistiek weergegee is en nie op wyses wat deelnemers se identiteit onthul nie. Hoewel skole se vraelyste in bondels gehou en ingelees is ten einde 'n hiërargiese liniêre model-analise moontlik te maak, is die bondels nie aan skoolname gekoppel nie, maar eerder genommer. Daar is te alle tye gepoog om die integriteit van die deelnemers te beskerm.

4.8.3 Voorkoming van skade aan deelnemers

Die welstand van navorsingsdeelnemers is van uiterste belang (Israel & Hay, 2006). In dié studie is ondersoek ingestel na die persoonlike opinies van onderwysers en voorsorg is getref sodat die onderwysers gemaklik en veilig gevoel het om hulle opinies met die navorser te deel. Daar is verseker dat die identiteite van die onderwysers anoniem bly.

Tabel 4.2: Risiko's en voorsorgmaatreëls

Risiko's	Voorsorgmaatreëls
Minimale of lae risiko: In die meeste gevalle, en beslis by die voltooiing van die vraelyste, is die waarskynlikheid of erns van moontlike skade of ongemak weglaatbaar en nie groter as normaalweg in die daaglikse lewe nie. Deelnemers kon nietemin deur die volgende risiko's beïnvloed word: Moontlike fisieke skade, soos moegheid, hoofpyn of fisieke ongemak. Moontlike sielkundige skade soos emosionele ongemak, verveling, ongerief, selfopenbaarmaking, verleentheid of vrees weens die sosiale druk wat soms met religieuse diversiteit gepaardgaan.	Maatreëls is getref om die risiko's te verminder, naamlik: Anonieme deelname (vertroulike en vrywillige deelname) Anonieme deelname kan moontlike emosionele ongemak, selfopenbaarmaking, verleentheid en vrees beperk. Om te verseker dat die identiteit van die onderwysers beskerm is, het die onderwyser die vraelys nie direk aan die navorser of skoolhoof oorhandig nie, maar in 'n geseëde boks geplaas. Die boks is slegs oopgemaak nadat die navorser die skool verlaat het en in 'n veilige omgewing was (tuis of in die studieleier se kantoor). Ingeligte toestemming Daar is verseker dat die deelnemers bewus was van die prosedures, wat van hul verwag is, asook die moontlike risiko's van deelname aan hierdie studie. Verkorte vraelys Die vraelys is verkort om moontlike fisieke skade soos moegheid, hoofpyn en verveling te voorkom. Variasie van vraagsoorte het moontlik verveling verminder. Onttrekking

	As die deelnemers ongewone ongemak ervaar het, kon hulle onmiddellik aan die studie onttrek. Die kontakbesonderhede van die opvoedkundige sielkundige in die betrokke distrik was op die vraelys voorsien.
--	--

4.9 Sinopsis

Die hoofdoel van dié studie was om ondersoek in te stel na onderwysers se ervaring van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole. Dié doel is bereik deur van 'n gelyktydige gemengde metode gebruik te maak; 'n nie-eksperimentele kwalitatiewe benadering is hoofsaaklik gevolg. Dié benadering het ten doel gehad om kwantitatiewe data deur middel van 'n vraelys in te samel en duidelikheid deur analyse van kwalitatiewe data te verkry. Die teikenpopulasie het uit onderwysers in die Lejweleputswa-distrik bestaan. Daar is aanvanklik beplan om ongeveer 10 skole ewekansig te kies, maar weens eksterne faktore (skoolstaking) is 10 skole doelgerig en om gerieflikheidsomthale gekies.

Die vraelys het beide oop- en geslote vrae bevat. Oopvrae is gebruik om bykomende inligting in te samel wat response op geslote vrae kon verhelder. Dit het verseker dat tersaaklike inligting wat bydra tot 'n algehele interpretasie van elke deelnemer se houding nie verlore kon gaan nie.

Ten einde tekortkominge in die vraelys te identifiseer is 'n loodsvraelys aan onderwysers wat nie deel van die populasie was nie, voorsien. Die gekose onderwysers het kommentaar op die vraelys gelever en moontlike probleme en tekortkominge is geïdentifiseer. Vrae is verkort en duideliker gestel.

Beskrywende statistieke, soos frekwensies, gemiddeldes en standaardafwykings, is gebruik. Die data is getabuleer om die waarneming van kenmerke te vergemaklik. Die kwalitatiewe data is deur tematiese kodering geanaliseer en verbatim gerapporteer om sekere konsepte of gedagtes van die deelnemers te verhelder.

Die geldigheid, betroubaarheid en vertrouenswaarde van die studie is verbeter deur te fokus op inhoudsgeldigheid, gesigsgeldigheid en konstruksiegeldigheid. Die betroubaarheid van die instrument is deur middel van Cronbach se alfakoëffisiënt gemeet. Verskeie faktore, soos deur middel van faktoranalise geïdentifiseer, het waardes van tussen 0.5 en 0.8 gehad. Die vertrouenswaarde van die kwalitatiewe data is deur triangulasie, vrywillige deelname en anonimiteit verbeter.

Toestemming is vanaf die Departement van Onderwys asook die skoolbeheerliggaam van elke skool verkry, waarna die deelnemers (onderwysers) ingeligte toestemming gegee het om aan die studie deel te neem. Nommers is aan die deelnemers toegeken om anonimiteit te verseker.

HOOFSTUK 5: EMPIRIESE ONDERSOEK: INTERPRETASIE VAN DIE DATA

5.1 Inleiding

'n Empiriese ondersoek is uitgevoer om te bepaal hoe onderwysers in openbare skole hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging en -vryheid beskou en ervaar. In dié hoofstuk word die data aangaande die ervaring van onderwysers in openbare skole bespreek. Daar word gefokus op onderwysers se belewenisse van en menings oor vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging asook hulle begrip van konsepte wat met die regte soos deur artikels 15 en 16 van die Grondwet (1996) verband hou. Die bevindings in hierdie hoofstuk word gebruik om die navorsing in hoofstukke 2 en 3 aan te vul ten einde die oorhoofse navorsingsvraag te beantwoord.

Statistieke rondom die demografiese inligting van die deelnemende skole en onderwysers word eerste bespreek. Die demografiese inligting skets die agtergrond van die deelnemers en gee 'n unieke beeld van dié onderwysers. Dit toon ook neigings en dui verskille en ooreenkomste aan wat onder die deelnemers voorkom. Dit was belangrik om die agtergrond van die deelnemers aan hierdie studie te verstaan en oor die moontlike invloed daarvan op hulle ervarings en menings in die skoolomgewing te besin.

Ná die deelnemers se demografiese en biografiese data bespreek is, word die bevindings wat verband hou met deelnemers se verdraagsaamheid en respek teenoor individue met verskillende oortuigings bespreek. Hulle begrip en ervaring van die konsepte *vryheid van gewete, godsdienst, denke, oortuiging en mening* en *vryheid van uitdrukking* word bespreek aan die hand van begrippe wat hulle met elk van dié konsepte geassosieer het. Laastens word daar gefokus op wat die deelnemers beskou het as die aard en strekking van hulle reg op vryheid van uitdrukking en hoe hulle die rol van wetgewing gesien het in die beskerming van hul regte.

5.2 Demografiese inligting oor deelnemers en deelnemende skole

Onderwysers in die Lejweleputswa-distrik (Vrystaatprovinsie, Suid-Afrika) het aan die studie deelgeneem. Die steekproef het onderwysers van laerskole, hoërskole en gekombineerde skole ingesluit. Daar is 288 skole in die Lejweleputswa-distrik met 'n totaal van $N = 9\,149$ onderwysers (gemiddeld 25–30 per skool). Al die onderwysers van die skole is as die populasie beskou. Die steekproefgrootte is bereken met behulp van riglyne en berekeninge vir opnames (sien <https://www.checkmarket.com/blog/how-to-estimate-your-population-and-survey-sample-size/>) en is gebaseer op 5% tot 10% marge van foute, 95% vertrouevlak en tussen 50 en 70% responskoers. Uit die 288 skole is 30 skole ewekansig gekies, maar weens eksterne faktore

(stakings by skole) was slegs twee van die aanvanklik gekose skole beskikbaar om aan die studie deel te neem. Doelbewuste gerieflikheidsmetode is daarna gebruik om 'n verdere agt skole te nader. Die seleksiekriteria was skole in omliggende dorpe met meer as 30 onderwysers. 10 skole in die omliggende omgewing het gereageer. Die vraelys is aan al die onderwysers in 10 skole (186 onderwysers in totaal) versprei. Eenhonderd-en-ses (n=106) ingevulde vraelyste is terug ontvang.

In afdeling 2 van die vraelys (Addendum A) is daar gepoog om demografiese inligting te bekom oor deelnemende skole en die deelnemers. Inligting is bekom oor die tipe skool, hoeveelheid leerders en die aantal personeellede. Verder is daar ook inligting ingesamel oor die aantal jare wat die onderwyser ten tyde van die navorsing skoolgehou het, of die onderwyser 'n bestuurspos beklee of voorheen so 'n pos beklee het, asook die ouderdom van die onderwyser. Laastens is inligting ingesamel oor die deelnemer se eerste taal, oortuigings en geslag. Die onderstaande tabelle gee die gegewens van hierdie afdeling weer.

Demografiese inligting is eerstens belangrik om te verseker dat die deelnemers wel 'n steekproef is van die populasie wat die navorser wil ondersoek; verder is dit belangrik vir navorsers om hul steekproef te beskryf sodat die lesers die verskille en ooreenkomste duideliker kan sien (Hughes, Camden & Yangchen, 2016:138). Uit dié inligting word 'n prentjie geskets van die deelnemers in die konteks van hul alledaagse lewe en die pad wat hul geloop het tot en met hierdie studie uitgevoer is – soos Hughes et al. (2016:138) dit stel: “[i]dentity can explain why people behave in certain ways”.

5.2.1 Demografiese inligting omtrent die deelnemende skole

Die eerste afdeling van die vraelys (Addendum A) het begin met vraag A wat die aard van deelnemende skole ondersoek het. Die vraag is soos volg gestel: "Is die skool waarby u skool gee 'n: ... ?"

Die deelnemers kon uit drie opsies kies, naamlik: primêre skool (oftewel laerskool), hoërskool of gekombineerde skool. Die response op vraag A word in tabel 5.1 weergegee.

Tabel 5.1: Afdeling 2, vraag A – Tipe skool

<i>Respons</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Primêre skool</i>	41	39.05
<i>Hoërskool</i>	48	45.71
<i>Gekombineerde skool</i>	16	15.24
<i>Totaal</i>	*105	100.00

*Een deelnemer het nie die vraag beantwoord nie, dus is die totaal 105/106.

Die deelnemers het hoofsaaklik laerskole (39.05%) en hoërskole (45.71%) verteenwoordig. Gekombineerde skole (15.24%) het 'n klein persentasie van die deelnemende skole uitgemaak.

Vraag B (Addendum A) het die grootte van deelnemende skole vasgestel: "Hoeveel leerders is daar in die skool waar u tans skoolhou?" Deelnemers is van ses opsies voorsien. Response op vraag B word in tabel 5.2 weergegee.

Tabel 5.2: Afdeling 2, vraag B – Hoeveelheid leerders

<i>Respons</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Minder as 50</i>	3	2.94
<i>Tussen 50 en 199</i>	20	19.61
<i>Tussen 200 en 399</i>	17	16.67
<i>Tussen 400 en 599</i>	46	48.04
<i>Tussen 600 en 800</i>	5	4.90
<i>Tussen 800 en 1 000</i>	8	7.84
<i>Totaal</i>	*102	100.00

*Vier deelnemers het nie die vraag beantwoord nie, dus is die totaal 102/106.

Uit die inligting blyk dit dat die meeste skole tussen 400 en 599 leerders gehad het (48.04%). Slegs 2.94% van die skole het minder as 50 leerders gehad; 4.9% van die skole het tussen 600 en 800 leerders gehad; en 7.84% van die skole het tussen 800 en 1 000 leerders gehad. Geeneen van die skole het meer as 1 000 leerders gehad nie.

Vraag C (Addendum A) het die aantal personeel van deelnemende skole vasgestel deur te vra: "Wat is die aantal personeellede in die skool?" Sewe opsies is hier voorsien. Response op vraag C word in tabel 5.3 getabuleer.

Tabel 5.3: Afdeling 2, vraag C – Aantal personeellede

Respons	Frekwensie	Persentasie
<i>Minder as 20</i>	16	15.38
<i>Tussen 20 en 25</i>	8	7.69
<i>Tussen 26 en 30</i>	18	17.31
<i>Tussen 31 en 35</i>	28	26.92
<i>Tussen 36 en 40</i>	24	23.08
<i>Tussen 41 en 45</i>	7	6.73
<i>Tussen 46 en 50</i>	3	2.88
Totaal	*104	100.00

*Twee deelnemers het nie die vraag beantwoord nie, dus is die totaal 104/106.

Die aantal personeellede wissel van minder as 20 (15.38%) en tussen 46 en 50 (2.88%) met die grootste persentasie personeellede tussen 31 en 35 (26.92%).

In die lig van die data kan die deelnemende skole beskryf word as hoofsaaklik mediumgrootte laerskole en hoërskole met tussen 400 en 599 leerders en tussen 29 en 40 onderwysers per skool.

5.2.2 Demografiese inligting oor die deelnemers

Die bostaande inligting beskryf die aard van die deelnemende skole. Daar is egter ook ander aspekte van die omgewing waarin die deelnemers hulself bevind het. Die demografie en biografie van onderwysers speel ook 'n groot rol in hoe hulle hul regte betreffende vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beleef. Ten einde die deelnemers se agtergrond beter te verstaan, het die vraelys vrae bevat om inligting oor onderwysers se demografie te bekom.

Vraag D (Addendum A) het die jare van ondervinding van deelnemers vasgestel deur te vra: "Hoeveelheid jare hou u al skool?"

Sewe opsies is hier voorsien. Response op vraag D word in tabel 5.4 weergegee.

Tabel 5.4: Afdeling 2, vraag D – Ervaring

<i>Respons</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Minder as een jaar</i>	5	4.81%
<i>Tussen een en vyf jaar</i>	25	24.04%
<i>Ses tot tien jaar</i>	15	14.42%
<i>Tussen elf en vyftien jaar</i>	14	13.46%
<i>Tussen sestien en twintig jaar</i>	7	6.73%
<i>Tussen een-en-twintig en dertig jaar</i>	26	25.00%
<i>Meer as dertig jaar</i>	12	11.54%
Totaal	*104	100.00%

*Twee deelnemers het nie die vraag beantwoord nie, dus is die totaal 104/106.

Meeste van die deelnemers (25%) het tussen 21 en 30 jaar skoolgehou, maar die deelnemers wat tussen een en vyf jaar skoolgehou het, was met 24.04% kort op hul hakke. Die deelnemers het oor die algemeen gemiddelde ervaring in die skoolstelsel gehad. Daar was wel 43.27% van die deelnemers wat ervaring van 10 jaar of minder gehad het, waaronder 28.58% van die deelnemers minder as ses jaar ervaring gehad het.

Inligting rakende deelnemers se kwalifikasies is in vraag E (Addendum A) ingesamel: "Watter kwalifikasies het u?"

Dertien opsies is voorsien. Die deelnemers kon meer as een opsie kies. Response op vraag E word in tabel 5.5 weergegee.

Tabel 5.5: Afdeling 2, vraag E – Kwalifikasies

<i>Respons</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>%</i>
<i>Nasionale Professionele Diploma in Onderwys (NPDO)</i>	3	2.83
<i>Diploma van 'n onderwyskollege</i>	19	17.92
<i>Diploma van 'n universiteit, insluitend 'n Graad R-diploma</i>	11	10.38
<i>Gevorderde Sertifikaat in Onderwys (GSO)</i>	11	10.38
<i>Baccalaureus-onderwysgraad (BEd)</i>	37	34.91
<i>Ander eerste graad (nie BEd) nie</i>	14	13.21
<i>Nagraadse Onderwyssertifikaat (NGOS) of Hoër onderwysdiploma (Nagraads)</i> <i>(HDE PG)</i>	16	15.09
<i>Honneurs in Opvoedkunde of Nagraadse Diploma (NGDip) op NKR-vlak 8</i>	12	11.32
<i>Ander honneurs (nie onderwys nie)</i>	8	7.55
<i>Meestersgraad in Opvoedkunde (MEd)</i>	0	0
<i>Ander Meestersgraad</i>	0	0
<i>Doktorsgraad in opvoedkunde</i>	0	0
<i>Ander doktorsgraad</i>	0	0

Meer as 'n derde (34.91%) van die deelnemers het oor ten minste 'n BEd-graad of 'n ander B-graad (13.21%) beskik. Daar is ook heelwat deelnemers wat nagraadse kwalifikasies gehad het (NGOS – 15.09%; BEdHons – 11.32%; 'n ander honneursgraad – 7.55%), hoewel niemand hoër as NKR-vlak 8 was nie.

Die minimum vereiste om by SARO te registreer is 'n NKR-vlak 6 (drie jaar nagraadse opleiding), alhoewel NKR-vlak 5 geakkommodeer word deur elke derde jaar te herregistreer. Die NPDO word as NKR-vlak 5 geklassifiseer. 'n Graad R-diploma tesame met 'n gevorderde sertifikaat in onderwys is NKR-vlak 6. Al die onderwysers het dus oor kwalifikasies beskik wat hul toegelaat het om by SARO as 'n onderwyser te registreer.

Vraag F (Addendum A) was: “Het u al of beklee u tans 'n bestuurspos by die skool?”

Die deelnemers kon hier óf “ja” óf “nee” antwoord. In Suid-Afrikaanse skole is vakhoofde en departementshoofde tipiese bestuursposte. Response op vraag F word in tabel 5.6 opgesom.

Tabel 5.6: Afdeling 2, vraag F – Bestuurspos

<i>Respons</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Nee</i>	73	73.74
<i>Ja</i>	26	26.26
<i>Totaal</i>	*99	100.00

*Sewe deelnemers het nie die vraag beantwoord nie, dus is die totaal 99/106.

Dit blyk dat 73.74% van die deelnemers nie ervaring gehad het van 'n bestuurspos nie en slegs 26.26% deel was van besluitneming al het 43.54% van die deelnemers tussen 16 en 30 jaar ervaring gehad.

Vraag G (Addendum A) het die ouderdom van deelnemers vasgestel: "Wat is u ouderdom?"

Nege opsies is voorsien. Response op vraag G word in tabel 5.7 aangedui.

Tabel 5.7: Afdeling 2, vraag G – Ouderdom van deelnemers

<i>Respons</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Tussen 20 en 24</i>	7	6.73
<i>Tussen 25 en 30</i>	23	22.12
<i>Tussen 31 en 35</i>	13	12.5
<i>Tussen 36 en 40</i>	5	4.81
<i>Tussen 41 en 45</i>	4	3.85
<i>Tussen 46 en 50</i>	10	9.62
<i>Tussen 51 en 60</i>	33	31.73
<i>Tussen 61 en 65</i>	7	6.73
<i>Ouer as 65</i>	2	1.92
<i>Totaal</i>	*104	100.00

*Twee deelnemers het nie die vraag beantwoord nie, dus is die totaal 104/106.

Die meerderheid deelnemers was onderskeidelik tussen 25 en 30 jaar (22.12%) en 51 en 60 jaar (31.73%) oud. Dié inligting beklemtoon dat onderwysers tussen die ouderdom van 31 en 50 jaar nie aan die studie deelgeneem het nie. Die inligting kan ook moontlik daarop dui dat deelnemers in hierdie ouderdomsgroep nie daarin belanggestel het om die vrae te voltooi nie, hulle in bestuur was, of nie meer in die openbare onderwys was nie.

Volgens Riddell et al. (2005) het werksbevreëding moontlik 'n impak op die werwing en bedanking van onderwysers. Ontevredenheid in die werksomgewing wat moontlik tot bedanking kan lei, kan

ook toegeskryf word aan 'n bepaalde kultuurgroep in die klaskamer en die onderwyser wat nie in die klaskamer oor die weg kom nie weens vooropgestelde en stereotipiese idees. Dit lei tot frustrasie by sowel leerders as die onderwyser.

Onderwysers hoef nie noodwendig met die onderwysberoep in die geheel ontevrede te wees nie, maar sekere aspekte in die onderwysstelsel kan tot bedankings lei. Die ouderdomsverskil kan moontlik toegeskryf word aan die veranderende status, werkslading en werksomstandighede in die huidige onderwysomgewing. Vergoeding speel ook 'n rol in werwing en bedankings en sluit nie net monetêre vergoeding in nie, maar ook bonusse, pensioen, versekering en behuising. Dit is dus moontlik dat onderwysers weens ekonomiese redes die beroep verlaat. Afstandsleer in die onderwys is 'n trekpleister vir jong onderwysers omdat hulle 'n minimale salaris verdien en ervaring opdoen terwyl hulle studeer. In die studie van Riddell et al. (2005) is daar bevind dat salarisse 'n bepalende faktor in werksbevreëdiging is en 'n groot rede vir bedanking uit die onderwys.

Vraag H (Addendum A) het die eerste taal van deelnemers vasgestel: "Wat is u eerste taal?"

Dertien opsies is voorsien. Response op vraag H word in tabel 5.8 weergegee.

Tabel 5.8: Afdeling 2, vraag H – Taal van deelnemers

<i>Respons</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Afrikaans</i>	84	80
<i>Engels</i>	5	4.76
<i>isiXhosa</i>	1	0.95
<i>Sesotho</i>	14	13.33
<i>Setswana</i>	1	0.95
<i>isiNdebele</i>	0	0.00
<i>Sepedi</i>	0	0.00
<i>Gebare taal</i>	0	0.00
<i>Siswati</i>	0	0.00
<i>Tshivenda</i>	0	0.00
<i>Xitsonga</i>	0	0.00
<i>Totaal</i>	*105	100.00

*Een deelnemer het nie die vraag beantwoord nie, dus is die totaal 105/106.

Die deelnemergroep het bestaan uit Afrikaans-, Engels-, isiXhosa-, Sesotho- en Setswanasprekendes. Meeste deelnemers was Afrikaanssprekend (80%). Verder was 13.33% Sesothosprekend. Volgens die 2011-sensus word Sotho deur die meeste mense gepraat (64.20%), gevolg deur Afrikaans (12.70%). Die deelnemers se eerste taal was dus onderskeidelik

Afrikaans en Sesotho. Enkele deelnemers het Engels, isiXhosa en/of Setswana gepraat. Die verspreiding wys weereens op 'n redelike homogene gemeenskap onder die onderwysers in die deelnemende skole.

Vraag I (Addendum A) het die religieuse oortuigings van deelnemers vasgestel: "Wat is u (godsdienslike) oortuigings?"

Dertien opsies is hier voorsien. Die deelnemers het egter slegs drie van hierdie opsies gekies, soos hieronder in tabel 5.9 aangetoon:

Tabel 5.9: Afdeling 2, vraag I – religieuse oortuigings van deelnemers

<i>Respons</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Afrikareligie</i>	2	1.94
<i>Agnostisisme</i>	0	0.00
<i>Ateïsme</i>	0	0.00
<i>Bahá'í</i>	0	0.00
<i>Boeddhisme</i>	0	0.00
<i>Christendom</i>	100	97.09
<i>Hindoeïsme</i>	0	0.00
<i>Islam</i>	0	0.00
<i>Judaïsme</i>	0	0.00
<i>Ander</i>	1	0.95
<i>Totaal</i>	*103	100.00

*Drie deelnemers het nie die vraag beantwoord nie, dus is die totaal 103/106.

Die deelnemers het hoofsaaklik die Christendom (97.09%) aangehang, en twee deelnemers (1.94%) het Afrikareligie aangehang. Een deelnemer het "ander" gekies, maar geen verdere inligting oor die oortuiging voorsien nie. Die afleiding kan dus gemaak word dat daar nie groot religieuse diversiteit onder die onderwysers van die deelnemende skole in die Lejweleputswa-distrik was nie. Dié inligting strook met die nasionale opname wat in 2011 gedoen is. Volgens die sensus (2011) identifiseer 81.04% van die Suid-Afrikaanse populasie hulself as Christene.

In 'n 2013-opname (Schoeman, 2017:4) is daar bevind dat 95.50% van die mense in die Vrystaat hulself as Christene identifiseer. Dié syfer het gegroei tot 2015, waar die algemene huishoudelike opname in die Vrystaat toon dat 97.70% as Christene identifiseer. Die persentasie van Christene in die Vrystaat was in 2016 die tweede hoogste onder die nege provinsies in Suid-Afrika en het tussen 2013 en 2015 met 2.20% gestyg.

Die deelnemers se persentasie was hoër as die Suid-Afrikaanse 2011-sensusyfers en 0.61% hoër as die 2016 algemene huishoudelike opname in die Vrystaat. Dit beteken dat Christene in die steekproef proporsioneel meer verteenwoordig is as die hoeveelheid Christene in die land, maar net 0.61% hoër was as die provinsiale steekproef van die Vrystaat. Die implikasie van die homogene wêreldbeskouing soos bevind onder die deelnemers dra by tot die tekortkoming van die studie in die sin dat die interaksie tussen verskillende wêreldbeskouings nie duidelik na vore kom en dus ondersoek kan word nie. Die enkele gevalle waar 'n onderwyser 'n opinie gehad het wat verskil het van dié van die oorgrote meerderheid is van groot waarde vir dié studie en dra by tot verdere kennis van diversiteit en die behandeling van minderheidsgroepe in 'n grootliks homogene gemeenskap.

Die deelnemers se religieuse en/of spirituele ingesteldheid kan onder meer toegeskryf word aan die feit dat die deelnemende skole in landelike omgewings geleë was. Volgens Dutcher (2008:4) is lede in landelike gemeenskappe meer geneig om aan die religieuse praktyke binne die gemeenskap deel te neem. Die rol van religieuse gemeenskappe word verder in landelike gebiede versterk omdat die sosio-ekonomiese welstand van die mense in sodanige gebiede laer is as in stede (Dutcher, 2008:5). Dit is waar die religieuse instansies intree en hulp verleen aan mense in die gemeenskap. Blootstelling aan religie is dus meer en blootstelling aan idees of oortuigings van “buite” is beperk. Minder as 3% (n=3/106) het enige ander oortuiging buiten Christendom aangedui.

Vraag J (Addendum A) het die geslag van deelnemers vasgestel: “As watter geslag identifiseer u?”

Deelnemers is van vier opsies voorsien. Response op vraag J word in tabel 5.10 opgesom.

Tabel 5.10: Afdeling 2, vraag J – Geslag

<i>Respons</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Vrou</i>	83	79.81
<i>Man</i>	21	20.19
<i>Nie konformerend nie ten opsigte van geslag</i>	0	0.00
<i>Nie op die lys nie</i>	0	0.00
<i>Totaal</i>	*104	100.00

*Twee deelnemers het nie die vraag beantwoord nie, dus is die totaal 104/106.

Die meerderheid van onderwysers was vroue. Onder die 106 deelnemers het 83, oftewel 79.81%, as 'n vrou geïdentifiseer en 21, oftewel 20.19%, het as 'n man geïdentifiseer.

Volgens die literatuur kan die klein hoeveelheid mans wat aan die studie deelgeneem het toegeskryf word aan die feit dat daar minder mans as dames in die onderwys is. Moontlike redes hiervoor is soos volg:

- Moontlike stigmatisering van mans in die onderwys wat molestering en geweld aanbetref (Petersen 2014; Reddell, et al., 2005; Sak, Sak & Betul, 2012).
- Die oorwegend vroulike beeld van die onderwys korreleer met 'n afname in die status van opvoedkunde (Riddell et al., 2005:5) en word as 'n onaantreklike professie vir mans beskou (Drury, 2008:314).
- Opvoeding word as 'n "vroulike werk" gesien en word tradisioneel met "vroulike" eienskappe geassosieer (Drury, 2008:314). Volgens Petersen (2014:2) is daar in Suid-Afrikaanse kulture sterk gevestigde geslagsrolle wat van geslag tot geslag hervestig word. Dié geslagsrolle behels onder meer die opvoeding van kinders as 'n vroulike rol.
- Laastens word opvoedkunde geag as 'n loopbaan met swak betaling en beperkte geleenthede vir bevordering (Clyde, 1994). Mans wat onder meer wetenskap, ingenieurswese en tegnologie studeer word voorts weg van die opvoedkunde gelok na die privaat sektor wat beter betaling, voordele en bevorderingsgeleenthede bied (Reddell et al., 2005:5).

5.3 Aanbieding en bespreking van die bevindinge

Die deelnemers aan die studie se posisie, mening, gevoel, optrede of situasies ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging word vervolgens bespreek. Die bespreking begin met die agt faktore soos bepaal deur middel van die faktoranalise van 31 vrae uit die vraelys. Die faktore word getabuleer, waarna elke faktor geanaliseer en 'n verklaring voorsien word. Die faktore word verder ontleed deur sekere demografiese en biografiese groepe met mekaar te vergelyk en verklarings vir die verskille tussen hierdie groepe te voorsien. Die kwalitatiewe data word aangewend om duidelikheid te kry oor onderwysers se gevoelens, menings, optredes of situasie ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole.

5.3.1 Onderwysers se posisie, mening, gevoelens, optrede of situasie met betrekking tot uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging

Vraag 3 (Addendum F) het die posisie, mening, gevoelens, optrede of situasie van die deelnemers ten opsigte van uitdrukking van oortuiging en religie bepaal deur 31 stellings te voorsien: "Reageer asseblief op die volgende vrae deur op 'n skaal van 1–4 aan te dui in watter mate die stelling ooreenstem met u posisie, mening, gevoelens, optrede of situasie." 'n Vierpunt-Likertskaal is gebruik: 1 = "amper glad nie"; en 4 = "in 'n hoë mate". In vraag 3 is daar gepoog om die onderwysers se posisie, mening, gevoelens, optrede of situasie ten opsigte van uitdrukking van oortuiging en religie vas te stel. Die resultate van die vrae is deur middel van faktoranalise verwerk.

By sommige van die items in vraag 3 – naamlik 1, 2, 3.8, 3.14, 3.22, 3.23, 3.27, 3.30 en 3.31 – is oopeind-vrae gevra of ruimte gelaat vir kwalitatiewe antwoorde van deelnemers ten einde die data wat deur die kwantitatiewe vrae verkry is, te verhelder om daaroor uit te wei (Addendum F).

Die kwalitatiewe vrae was soos volg:

Vraag 1: *"Wanneer ek die woorde 'godsdienslike diversiteit' hoor, dink ek aan:"*

Vraag 2: *"Wat beteken die reg op uitdrukking van godsdiens en/of oortuiging vir u as onderwyser in 'n openbare skool?"*

Vraag 3.8: *"Vertel ons van enige konflikte, indien enige, tussen die kurrikulum en die verwagtinge wat aan u as onderwyser gestel word t.o.v. u eie (godsdienslike) oortuiging."*

Vraag 3.14: *"Beskryf hoe u konflik tussen uself en kollegas weens verskillende (godsdienslike) oortuiging hanteer het of sal hanteer?"*

Vraag 3.22: *“Beskryf op watter wyse die skool verskillende godsdienste of oortuiging akkommodeer of nie akkommodeer nie.”*

Vraag 3.23: *“My skool se etos is op die volgende wyse deur godsdiens en/of (godsdienstige) oortuiging beïnvloed”*

Vraag 3.27: *“Beskryf hoe u konflik tussen u self en leerders weens verskillende (godsdienstige) oortuiging hanteer het of sal hanteer.”*

Vraag 3.30: *“Beskryf die tradisies in en van u skool waaroor u gemaklik of ongemaklik voel weens u eie oortuiging.”*

Vraag 3.3: *Beskryf hoe u konflik tussen uself en ouers van leerders weens verskillende (godsdienstige) oortuiging sal hanteer of reeds hanteer het?”*

Na aanleiding van 'n eksploratiewe faktoranalise is agt faktore in vraag 3 (31 items, sien Addendum A) geïdentifiseer:

- Faktor 1 dui die mate aan waartoe onderwysers spiritueel ingestel was (vrae 3.13 en 3.21).
- Faktor 2 dui aan tot watter mate onderwysers hul eie oortuigings, geloof of religie aktief bevorder het (vrae 3.18, 3.26 en 3.2).
- Faktor 3 toon die mate aan waartoe onderwysers gemaklik was met simboliese uitdrukking van oortuigings, geloof of religie (vrae 3.16 en 3.17).
- Faktor 4 toon die mate aan van religieuse uitdrukking deur die onderwyser self in hulle klaskamerpraktiek (vrae 3.6, 3.1, 3.7, 3.4 en 3.8).
- Faktor 5 dui aan tot watter mate deelnemers gemaklik was met of tydens interaksie met persone met ander oortuigings (vrae 3.12 en 3.10)
- Faktor 6 toon die mate aan waartoe ouers en leerders verdraagsaam was ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van die onderwyser (vrae 3.29 en 3.27)
- Faktor 7 dui die mate aan waartoe die deelnemers se skole akkommodierend was ten opsigte van religieuse diversiteit (vrae 3.19, 3.22 en 3.9).
- Laastens dui faktor 8 aan tot watter mate deelnemers interaksie vermy het met diegene wat hulle as “the other” beskou het (§ 2.1.6) (vrae 3.25 en 3.28).

Hoewel daar 31 items in die eksploratiewe faktoranalise verken is, is slegs 21 onder die agt faktore ingesluit. Die items wat ingesluit is, is deur Cronbach se alfakoëffisiënt (Pietersen & Maree, 2007:216) as die betroubaarste geïdentifiseer. Die res is weggelaat.

Elke faktor verteenwoordig 'n konstruk wat verband hou met hoe onderwysers hul (godsdienstige of religieuse) uitdrukking in die skoolomgewing ervaar. Individuele items is saamgevoeg om die konstrunkte (faktore) af te lei, en in die bespreking van die faktore word gemiddelde per konstruk eerder as individuele frekwensies aangedui. Die gemiddeld vir elke faktor stel 'n punt voor tussen 1 en 4 op die Likertskaal, waar 1 "amper glad nie" voorstel en 4 "in 'n hoë mate" (Addendum A). Die gemiddeldes per faktor word in tabel 5.11 weergegee.

Tabel 5.11: Afdeling 3 – Gemiddelde antwoorde vir vraag 3

<i>Faktore</i>	<i>Gemiddeld tussen 1 en 4</i>
<i>Religieuse of spirituele ingesteldheid</i>	3.53
<i>Aktiewe bevordering van eie religieuse oortuigings</i>	2.68
<i>Gemak met simboliese uitdrukking van religie</i>	2.74
<i>Religieuse uitdrukking deur klaskamer-praktyk</i>	2.50
<i>Interaksie met ander oortuigings</i>	2.54
<i>Verdraagsaamheid in ouers en leerders</i>	3.44
<i>Akkommodering van religieuse diversiteit deur die skool</i>	3.18
<i>Vermydning van interaksie met "the other"</i>	2.86

In die volgende afdelings (§§ 5.3.1.2–5.3.1.8) word die resultate van elk van die faktore bespreek. Soms word verbatim response op oopeind-vrae aangehaal om die kwantitatiewe resultate aan te vul.

5.3.1.2 Faktor 1 – Religieuse of spirituele ingesteldheid

Faktor 1 verwys na die religieuse of spirituele ingesteldheid van die deelnemers. Dit toon aan tot watter mate onderwysers spiritueel ingesteld is en het 'n gemiddeld van 3.53, waar die laagste moontlike gemiddeld 1 en die hoogste moontlike telling 4 is (sien tabel 5.11). Dit bestaan uit die volgende items soos in tabel 5.11 aangedui:

Ek leef volgens die reëls, waardes en *religieuse* oortuigings wat ek onderskryf; en

Ek beskou myself as 'n spirituele en/of godsdienstige persoon.

Faktor 1 dui aan hoe die deelnemers hulle individuele oortuigings beskou het. Faktor 1 behels ook die kernwaardes van 'n oortuiging en die reaksie van die deelnemers op die behoud of nakoming van die kernwaardes of reëls. Soos aangedui in § 3.2.2 kan dit onder meer reëls ten opsigte van haarstyl, baarde (Dlamini-hofsaak), juwele (Pillay-hofsaak) en dissiplinering van kinders (Christian School-hofsaak) insluit.

Die gemiddeld van 3.53 vir faktor 1 kan moontlik daarop dui dat deelnemers hulself grotendeels as religieus of spiritueel beskou het. Volgens Feldmeier (2015:9) kan spiritualiteit breedvoerig verstaan word as 'n persoon wat nie noodwendig deel is van 'n religie nie, maar hom- of haarself nie as ateïsties beskou nie. Verder kan spiritualiteit ook beteken dat 'n persoon aanklank vind by spesifieke spirituele praktyke van religieuse tradisies, maar nie formeel lid is van 'n spesifieke religie nie (Feldmeier, 2015:9). Hirsh, Walberk en Peterson (2013:14) assosieer religieuse ingesteldheid met formele instellings en geloofstelsels teenoor spiritualiteit as 'n individu se subjektiewe ervaring van heiligheid. Spiritualiteit word verder soos volg beskryf: "the experience of self-transcendence described in mystical traditions, where the boundaries between the self and the world become less rigidly defined" (Hirsh et al., 2013:14)

Uit die response in afdeling 2, vraag I (tabel 5.9), blyk dit dat feitlik al die deelnemers as Christene geïdentifiseer het (97.09% van die deelnemers het Christendom op vraag I gekies, tabel 5.9). Daar kan dus afgelei word dat die meerderheid van deelnemers hulself as religieus en/of spiritueel beskou het en in die besonder in 'n opperwese geglo het. Aangesien byna al die deelnemers as Christene geïdentifiseer het, moet daar by die interpretasie van bevindinge in gedagte gehou word dat God in die Christendom as die opperwese geïdentifiseer word.

Die hoë mate van spiritualiteit en/of religieuse ingesteldheid kan moontlik toegeskryf word aan die CNO-beleid wat in staatskole vanaf 1948 tot 1993 geïmplementeer is (§ 2.2). Die CNO-beleid het ook 'n impak op die kultuur van Afrikaanssprekende Suid-Afrikaners gehad en het die volgende doel gehad: "Schools are to have a 'Christian character' and the education provided is to have a broad 'national character' ..." (§ 2.2)

Dit blyk dat 97 uit 104 onderwysers gedeeltelik of ten volle hulle skoolopleiding ontvang het tydens die werking van die CNO-beleid (tabel 5.7). Helfte (50%) van die onderwysers was reeds gekwalifiseer in 1993 en het dus opleiding ontvang in die toepassing van die CNO-beleid. Verder beskou hedendaagse Christelike opvoeders steeds 'n religieuse of spirituele ingesteldheid as sentraal tot hulle werk. Sodanige ingesteldheid word vasgevang in die boek *Christelike Onderwys in Praktyk: Handleiding vir Onderwysers* (Bisschof & Van der Kooy, 2019) en die volgende stelling word gemaak: "[die] Christen-onderwyser tree as beeldraer van die Here vir sy of haar leerlinge op". Die volgende verbatim aanhaling is 'n goeie opsomming van die tema "[l]uister en respek ten

opsigte van diversiteit" (n=27/106), opinie van verskeie deelnemers in terme van hulle religieuse of spirituele ingesteldheid:

Ek sal die ouers se opvoeding vir hulle kind respekteer. Ek sal so leef dat die kind my voorbeeld begin volg al praat ek nie met die leerder oor my geloof nie. (Deelnemer 49, vraag 3.31)

In 'n kulturele konteks blyk dit dat daar 'n nou verband is tussen die mate waartoe mense hulleself as spiritueel beskou en die kultuur en geloof van Afrikane. In Afrika religie speel spiritualisme 'n groot rol en word dit gesien as 'n integrale deel van die alledaagse lewe. Nieteenstaande kolonialisasie is godsdienstebeoefening nooit werklik in Afrika bedreig nie; inmenging is nie deur Afrikaleiers toegelaat nie (Van Zyl, 2010:100). Meeste van die deelnemers aan hierdie studie was Tswana- en Sesothosprekendes (tabel 5.8) wat moontlik 'n aanduiding was dat hulle sosiokultureel beïnvloed is deur die groot rol wat spiritualisme in die Afrikakultuur speel. Deelnemer 20 het verder 'n oorsleueling van Afrika religie en die Christendom uitgelig:

We are all christians and african (sic) religious we serve one god. If you have to do something about religion. You do it at your own time and alone (Deelnemer 20, vraag 3.23)

'n Verdere historiese verklaring vir die religieuse en/of spirituele ingesteldheid van die deelnemers kan moontlik gebied word. Soos uitgelig deur Van Zyl (2010) het die Tswana- en Sotho-hoofmanne (wat grootliks in die area van die Vaalrivier tot Botswana gebly het, wat later onderskeidelik die Vrystaat en Noordwes geword het) meer belangstelling getoon in die Christendom as onder andere die Zoeloes en Xhosas. Dit het die verspreiding van die Christendom onder die Tswana's en Sotho's wat in hierdie distrik gevestig was, vergemaklik. Daar kan afgelei word dat meer mense met die religie begin identifiseer het. Dele van die Bybel was ook vroeër in Sotho en Tswana vertaal as in ander Suid-Afrikaanse tale.

Onafhanklike kerke wend wel 'n poging aan om die Christendom met tradisionele Afrika religie te identifiseer en sodoende 'n Christendom met 'n Afrika-identiteit te ontwikkel (Van Zyl, 2010:106). Sodanige ontwikkeling word gesien in kerke soos Zion Christian Church, St Engenas Zion Christian Church, iBandla lamaNazareth, African Apostolic Churches en African Independent Church en het bygedra tot die identifisering met die religieuse, godsdienstige en spirituele interaksies met tradisionele Afrika religie en spiritualiteit (Chidester, 1992). Die hoë mate van spiritualiteit en homogeniteit wat in die Lejweleputswa-gemeenskap voorkom kon moontlik bydra tot 'n gemeenskap waar 'n religieuse ingesteldheid en spesifiek ook 'n Christelike godsdienstigheid as die norm gesien word en deel vorm van elke aspek binne die skoolgemeenskap. Dit laat ook 'n mate van godsdienstebeoefening in skole toe waar die skoolgemeenskap 'n sekere tipe religieuse

ingesteldheid aanmoedig. Die implikasie is dat onderwysers wat dieselfde religieuse oortuigings as die skoolgemeenskap het, tuis sal voel en moontlik sal deelneem aan die religieuse aktiwiteite. Daarteenoor staan 'n onderwyser wat nie dieselfde religieuse oortuigings deel as die meerderheidsgroep nie. So 'n onderwyser kan moontlik ongemak ervaar en nie noodwendig deel van skoolgemeenskap word nie, omdat hy of sy nie aan die religieuse aktiwiteite deelneem nie. Sodanige uitsluiting is dus nie doelbewus aan skoolgemeenskap se kant nie, maar ook nie inklusief of verwelkomend vir diversiteit nie. Ferguson (2018:220) beskryf die moontlike uitsluiting en ongemak wat die bogenoemde onderwysers kan ervaar as volg: "In developing policies that help citizens to strive towards diversity-positive education, we should be aware of how Christian hegemony prevails in schools whereas religious minorities face marginalisation and exclusion from democratic decision-making in policy formulation.

Die invloed op onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging kan moontlik gesien word as 'n huiwering en 'n gevoel van ongeborgenheid om hulle opinies uit te druk. Wanneer inklusiwiteit verwelkomend is (§ 2.3.7) bevorder dit die natuurlike vloeï van inligting (art. 16(1)(b) van die Grondwet, 1996) tussen die rolspelers en word diversiteit bevorder en gevier (§ 2.3.6).

5.3.1.3 *Faktor 2 – Aktiewe bevordering van eie religieuse oortuigings*

Faktor 2 verteenwoordig die aktiewe bevordering van eie geloof en bestaan uit die volgende items:

Ek beskou dit as my plig om my oortuigings aan my leerders oor te dra,

Ek beskou dit as my plig om my oortuigings oor te dra aan my kollegas en

Ek probeer leerders tot my eie religie/godsdiens oorhaal of van my eie oortuigings oorreed.

Aktiewe bevordering van eie geloof, oortuiging of religie word deur Lynch en Schwarz (2016:636) beskryf as die bevordering van/of pogings tot oorhaling van andere na 'n spesifieke oortuiging of wanneer 'n persoon onder druk geplaas word om sekere norme en praktyke van 'n spesifieke oortuiging na te kom. In *OGOD v Randhart and others (2017)* is die kwessie van oorhaling tot eie religie tydens skool ure aangewys as een van die religieuse aktiwiteite wat nie by openbare skole mag plaasvind nie (Smit 2019:147) .

Faktor 2 dui aan tot watter mate onderwysers hulle eie oortuigings, geloof of religie aktief bevorder. Die resultate vir faktor 2 was gemiddeld 2.68, wat 'n gemiddeld tussen 1 en 4 verteenwoordig (sien tabel 5.11). Daaruit kan afgelei word dat die deelnemers tot 'n mate

gemotiveerd was om hulle eie oortuiging, geloof of religie aktief te bevorder deur hulle oortuigings aan hul leerders en/of kollegas oor te dra en/of leerders te probeer oorhaal tot hul eie oortuigings.

Die gemak wat die deelnemers ervaar om hulle eie geloof aktief te bevorder kan toegeskryf word aan hul gevoel van sekuriteit/veiligheid in die skoolomgewing. Die rede daarvoor kan die hoë persentasie Christene in hulle skoolomgewing wees (97.09%, tabel 5.9). By die interpretasie van hierdie resultate is daar in gedagte gehou dat meer as 95% van die deelnemers as Christelik geïdentifiseer het (sien tabel 5.9). Die Christendom (97.09% van die deelnemers) sluit denominasies in soos onder meer die Rooms-Katolieke, Protestante en Anglikanisme. Die beskouing van om die "waarheid oor te dra" word bevestig deur resultate wat uit vraag 3.13 gespruit het: "Ek leef volgens die reëls, waardes en *religieuse* oortuigings wat ek onderskryf" (Addendum I). Die gemiddelde antwoord vir hierdie item was 3.65 uit 1 tot 4, wat aandui dat 'n groot meerderheid van die deelnemers met dié stelling saamgestem het. Meeste van die deelnemers (83.5%) het aangedui dat hulle "[o]m oor u *religieuse* oortuigings met u kollegas en leerders in gesprek te tree" deel ag van hul reg op vryheid van uitdrukking.

Evangelisasie kom sleg in die Christendom voor en word onder andere verbied in Baha'i (Demmrich, 2020:3) en ontmoedig in Boeddhisme (Falvey, 2002:46). Hindoeïsme beskou nie evangelisasie as deel van hulle religie nie (Sharma, 2002:425) en evangelisasie kom ook nie voor onder Judaïsme en Afrika religie nie. Dit blyk dus dat veral onderwysers wie die Christendom se roeping tot evangelisasie navolg dit problematies kan vind in openbare skool waar hierdie vorm van godsdienstige uitdrukking nie toegelaat word nie (Maganyane 2020:9; Smit, 2019:145).

Die resultate vir faktor 2 dui daarop dat die onderwysers moontlik die religieuse verantwoordelikheid van die gemeenskap waarin hulle skool geleë is opneem. Alhoewel 97.09% van die deelnemende onderwysers as Christelik geïdentifiseer het, is missionêre werk steeds aangemoedig. Vir meeste deelnemers aan dié studie was die impak van evangelisasie persoonlik en dit was beskou as deel van hul pligte as Christene. Verder verhoog evangelisasie die skool se openbare beeld as die omliggende gemeenskap redelik homogene Christelike beskouings handhaaf. Dit impliseer dat onderwysers wat nie deel van die meerderheids religie (of in hierdie steekproef meerderheidsgodsdiens) vorm nie druk kan beleef om óf aan godsdiensbeoefening deel te neem óf moontlike evangelisasie te ondervind.

5.3.1.4 Faktor 3 – Gemak met simboliese uitdrukking van religie

Faktor 3 verteenwoordig die deelnemers se aanvaarding met simboliese uitdrukking van kollegas en leerders se religie en bestaan uit die items soos in tabel 5.11 aangedui:

Ek is gemaklik daarmee as kollegas godsdienstige uitrustings, bybehore, haarstyle of simboliese juwele skool toe dra wat hulle religie identifiseer en

Ek is gemaklik daarmee as leerders hulle eie godsdienstige uitrustings, bybehore, haarstyle of juwele skool toe dra.

Religieuse en kulturele uitrustings, bybehore, haarstyle en simboliese juwele sluit onder meer in 'n Bahá'í-ring; die Bindi; mangalsutra en neusring in Hindoeïsme; die kippah in Judaïsme; en die hijab in Islam (Ferguson, 2018:220). Die genoemde klere en juwele is items wat as 'n kerndeel in die onderskeie religieë en kulture beskou word. 'n Voorbeeld daarvan kan gesien word in die hofsake van *Pillay v KwaZulu-Natal MEC of Education* (2006) en *Antonie v Governing Body Settlers High School* (2002) soos uiteengesit in § 0. Daar word onder meer verwys na die belangrikheid wat kernwaardes/simboliese uitdrukking vir die onderskeie persone inhou. Dit hou die implikasie in vir skole, ongeag die meerderheidsoortuiging, om voorsiening te maak vir oortuigings waar die navolgers sekere simbole of kledingstukke dra.

Faktor 3 toon die mate aan waartoe onderwysers gemaklik is met simboliese uitdrukking van oortuigings, geloof of religie, en die resultaat was 'n gemiddeld van 2.74 (tabel 5.11) wat aandui dat deelnemers tot 'n gemiddelde mate gemaklik gevoel het met sodanige uitdrukkings. Uit faktor 3 blyk dit dat die deelnemers neutraal gevoel het teenoor simboliese uitdrukking van religie wanneer hulle kollegas of leerders byvoorbeeld klere of juwele gedra het wat simbolies was van hulle oortuiging nie.

Dit moet egter in gedagte gehou word dat die religieuse diversiteit van die steekproef nie werklik die diversiteit van oortuigings en religie in Suid-Afrika weerspieël het nie (tabel 5.9). Hierdie demografie kan moontlik 'n invloed hê op hoe onderwysers reageer of voel wanneer kollegas en leerders religieuse uitrustings, bybehore, haarstyle of simboliese juwele skool toe dra. Aangesien soveel van die deelnemers as Christene geïdentifiseer het, is dit moontlik dat hul min gekonfronteer word met ander oortuigings se simboliese uitdrukking. Hoewel dié studie nie statistieke bekom het oor die hoeveelheid leerders en personeel van elke skool wat verskillende religieuse oortuigings het nie, kan daar uit die demografie van die provinsie (sien § 5.2.2) afgelei word dat skole redelik homogeen kan wees. Dit beteken dat wanneer kollegas en leerders religieuse uitrustings, bybehore, haarstyle of simboliese juwele skool toe gedra het, dit waarskynlik oorwegend Christelik van aard was en selde 'n Bahá'í-ring, die Bindi, mangalsutra en neusring, kippah, of hijab ingesluit het. Die resultaat by faktor 3 kan dus nie beskou word as noodwendig die deelnemers se aanvaarding van simboliese religieuse uitdrukking nie, maar wel as gemaklik met oorwegend simboliese uitdrukking van hul eie religie, geloof of oortuiging.

Die afleiding dat deelnemers nie noodwendig gemaklik sal wees met diverse religieuse uitdrukking in skole nie, word deur bevindinge in tabel 5.11 ondersteun. Tabel 5.18 handel oor onderwysers in 'n openbare skool se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdienst. Dit sluit by die bogenoemde aan en daar word gesien dat “*uitrustings*,

bybehore, haarstyle of simboliese juwele te dra wat u religieuse oortuigings uitbeeld" slegs deur 40.2% van die deelnemers beskou is as deel van onderwysers in 'n openbare skool se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdienst. Verder is *religieuse* simbole (tabel 5.19) deur slegs 5.66% deelnemers met vryheid van uitdrukking geassosieer.

Die gemak wat die deelnemers volgens faktor 3 oënskynlik ervaar het betreffende uitrustings, bybehore, haarstyle of simboliese juwele wat *religieuse* oortuigings uitbeeld, kan bevraagteken word omdat deelnemers (onderwysers wat met die Christendom geïdentifiseer het) nie noodwendig die dra of uitbeelding van Christelike simbole as noodsaaklik of as 'n kerndeel van hul geloof beskou het nie. Onderwysers mag dalk daarmee gemaklik wees as kollegas en leerders van dieselfde oortuigings uitrustings, bybehore, haarstyle of simboliese juwele dra wat hulle *religieuse* oortuigings uitbeeld, maar hulle mag dalk anders voel indien dit die draer van 'n ander *religieuse* oortuiging is. By implikasie behoort onderwysers dus spesiaal opgelei te word om simboliese uitdrukking van verskillende *religieuse* oortuigings nie net te verstaan nie, maar ook te waardeer as 'n viering van diversiteit (§ 2.3.6).

Verder word skole meer divers en in die toekoms en sal die diversiteit van onderwysers in die deelnemende skole ook uitbrei (Bakhtiari, 2011:95). Ten einde diverse skole as inklusiewe omgewings aan te moedig, is dit noodsaaklik dat onderwysers daadwerklik religieus geletterd (§ **Error! Reference source not found.**, 3.2.2) moet wees. Verder sal onderwysers ook voldoende regsgeletterdheid (§ 2.3.3) en menseregtegeletterdheid (§ 2.3.1) moet bekom ten einde hulle in staat te stel om in die huidige skoolomgewing te verseker dat 'n kultuur van aanvaarding en viering van diversiteit geskep word. Wanneer die bogenoemde vorme van geletterdheid deel uitmaak van onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging-raamwerk sal hulle siening moontlik verander rondom wat hulle as religieuse uitdrukking beskou. Simboliese uitdrukking is 'n voorbeeld hiervan. In tabel 5.19 is daar waargeneem dat simboliese uitdrukking in die deelnemende onderwysers se raamwerk 'n leemte was. Deur sodanige leemte te vul kan die skoolomgewing omskep word in 'n omgewing wat diversiteit vier en verwelkom (§ 2.3.6).

5.3.1.5 Faktor 4 – Religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk

Faktor 4 verteenwoordig religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk. In hierdie opsig is die volgende stellings gemaak:

Ek bied aan om vir leerders te bid wanneer ek hul beraad of bemoedig

Ek keur boeke wat ek aan my leerders voorskryf op grond van my *religieuse* oortuiginge

Ek open klasse met verootmoediging (godsdienstige beoefening soos voorlesings, gebed, meditering) wat met my persoonlike oortuigings ooreenstem

Ek probeer in my klas om oor religie of geloof te praat

Ek is, as gevolg van my *religieuse* oortuiging ongemaklik met sommige aspekte van die kurrikulum (CAPS).

Hierdie faktor toon die mate aan van religieuse uitdrukking deur opvoeders self in hulle klaskamerpraktyk. 'n Gemiddeld van 2.50 (tabel 5.11) is 'n aanduiding dat die meeste deelnemers hul religie, godsdiens of geloof uitgedruk het deur middel van onderrigpraktyke en godsdiensbeoefening wat op hulle eie oortuiging en geloof gegrond was of daarop gerig was om hulle oortuiging te bevorder. Deelnemers het vir leerders gebed; klasse met gebed en/of skriflesing geopen; met leerders oor religie of geloof gesels; en het probeer om hulle eie oortuigings met die kurrikulum te versoen.

In faktor 4 skiet die element uit wat te make het met opening in klasse deur verootmoediging (godsdienstige beoefening soos voorlesings, gebed, meditasie) – wat met die onderwysers se persoonlike oortuigings ooreengestem het – met 'n gemiddeld van 3.17 uit 4. Die ander elemente van dié faktor was almal onder 'n gemiddeld van 3 uit 4. Dit blyk dus dat die onderwysers grotendeels godsdiensbeoefening soos verootmoediging in hulle klasse toegepas het, soos verduidelik deur deelnemer 105 wat onder meer die tema “Christelike tradisies” (n=47/106) geïdentifiseer het:

Saalopening – open in klas en einde van die dag is baie belangrik. (Deelnemer 105, vraag 3.30)

Dit skep 'n probleem omdat dié onderwyser dit as deel van sy of haar vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening gesien het en nie as die skending van 'n persoon se regte wat 'n ander oortuiging aanhang nie. Die probleem word duidelik in die resultate (tabel 5.19) uitgelig. Tabel 5.17 toon die resultate van vraag 7 wat aandui watter konsepte deelnemers met vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging geassosieer het. Die resultate toon dat die meeste deelnemers aanbidding met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening (56.6%) geïdentifiseer het. Verder het 85.71% van die deelnemers in vraag 8 (sien tabel 5.20) meegedeel dat hulle klasopening met 'n toepaslike teks/leesgedeelte van hul *religieuse* oortuigings as deel van hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdiens beskou het.

Hieruit blyk dit dat opening met verootmoediging moontlik kan aansluit by die “Christelike plig van verkondiging” (§ 5.3.1.3) en onderwysers kan dit ervaar as hulle manier om die “waarheid” aan leerders oor te dra (§ 5.3.1.3). Verder word religieuse norme en waardes sterk verbind met morele opvoeding en dissipline. Bisschoff en Van der Kooy (2019:67) is byvoorbeeld van mening dat onderwysers deur godsdienste ’n mate van orde kan skep. Dit word ook duidelik uitgedruk dat leerders slegs *God* gehoorsaam kan dien as hulle die bevels, beloftes en waardes in die Skrif ken (§ 5.3.1.5). ’n Gelowige onderwyser word die plig opgelê om leerders aan geskryfte bloot te stel. Die verwantskap tussen godsdienste en dissipline is as tema (n=106) geïdentifiseer en is soos volg deur sommige deelnemers beskou:

Religious education has been phased out in our curriculum, so it is very difficult to make learners aware about some religious beliefs and actions. On the very same note it is so difficult for educators to discipline learners in our school. (Deelnemer 22, vraag 3.8)

Deelnemer 24 het dit soos volg gestel:

By taking out religion that was offered to learners every morning during school days brought a huge misunderstanding between the curriculum and the teaching and learning. The learners do anything the way they feel without fear who will say what to them. (Deelnemer 24, vraag 3.8)

Onderwysers kan konflik beleef tussen hulle religieuse plig enersyds en ’n meer sekulêre verstaan van inklusiwiteit andersyds. Dit kan hulle met die gevoel laat dat hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging tot voordeel van sekuriteit prysgegee word. (Smit 2019:155). Onderwysers blyk te voel dat die weglating van religieuse instruksie in die skool tot nadeel van (morele) opvoeding is. Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging is ’n belangrike deel van ’n individu se identiteit (§ 2.3.4), maar moet gebalanseer word om die grondwetlike waardes van vryheid, gelykheid en waardigheid te beskerm en te bevorder (§§ 2.3.3 en 3.2.3) Uit die bogenoemde kan afgelei word dat die klaskamerpraktyke van die deelnemende onderwysers sterk deur hulle eie religieuse oortuigings beïnvloed en gerig is. Verder is daar ook waargeneem dat die deelnemers godsdienstebeoefening nie werklik van klaskamerpraktyke onderskei het nie, soos opening met toepaslike teksgedeeltes vanuit hul eie oortuigings.

5.3.1.6 Faktor 5 – Interaksie met persone met ander oortuigings

Faktor 5 verteenwoordig die deelnemers se mate van gemak tydens interaksies met individue met ander oortuigings. Dié faktor sluit die volgende items in:

Ek voel veilig wanneer ek mense ontmoet wat 'n ander geloofsoortuiging as ek het

Ek geniet dit om met mense te gesels wat ander *religieuse* oortuigings as ek het.

Die gemiddeld was 2.54 uit 4 vir faktor 5, wat die mate aantoon waartoe deelnemers gemaklik was met of tydens interaksie met persone met ander oortuigings. Faktor 5 dui daarop dat die deelnemers tot 'n gemiddelde mate gemaklik was tydens kontak of interaksie met individue met ander oortuigings. Meeste van die deelnemers was daarmee gemaklik om interaktief te verkeer met persone wat dieselfde oortuigings as hulself aangehang het.

Alhoewel dit voorkom asof die deelnemers tot 'n mate gemaklik was met kontak of interaksie met individue met ander oortuigings, moet daar in ag geneem word dat die skoolomgewing waarin die deelnemers hulself bevind het grootliks as Christene geïdentifiseer het. Die implikasie daarvan – soos gesien met faktor 1 (Religieuse en/of spirituele ingesteldheid) – is dat die deelnemers moontlik nie veel interaksie gehad het met persone met ander oortuigings nie. Hierdie respons kan dus nie noodwendig beskou word as die deelnemers se gemak betreffende interaksie met persone met ander oortuigings nie.

Die volgende stelling onderstreep die moontlikheid dat die deelnemers onveilig sou voel en eerder interaksie sou vermy sou hulle wel in kontak kom met individue met ander oortuigings. Deelnemer 25 stel sodanige ongemak tydens interaksie met ander oortuigings soos volg onder die tema “Christelike tradisies” (n=47/106):

I feel comfortable with the priests are invited to our school and share the word of god with us, but I wil (sic) not feel safe if a traditional doctor may come to our school and do his rituals.” (Deelnemer 25, vraag 3.30)

As die resultate in faktore 5 en 8 (§ 5.3.1.9) (Vermyding van interaksie met “the other”) vergelyk word, kan die aanname gemaak word dat die onderwysers moontlik ongemakliker sou wees wanneer daar wel interaksie met ander oortuigings was en hulle in kontak sou kom met die simboliese uitdrukking van religieë wat van hul eie verskil.

Volgens Bakhtiari (2011:95) is die skoolomgewing 'n konstante veranderende omgewing wat komplekser, onsekerder en meer uitdagend word weens globalisering wat onder andere insluit: “growth of global networking (e.g. internet, world wide e-communication, and transportation), global transfer and interflow in technological, economic, social, political, cultural, and learning areas, international alliances and competitions, international collaboration and exchange, global village, multi-cultural integration, and use of international standards and benchmarks.” (Bakhtiari 2011:95). Die veranderende omgewing beklemtoon dat onderwysers

lewenslange leerders in terme van religieuse geletterdheid moet wees om betekenisvolle gespreksvoering en samewerking te bevorder asook die gesindheid van aanvaarding aan leerders oor te dra ten einde 'n kultuur van aanvaarding en viering van diversiteit te skep.

Die afleiding kan gemaak word dat sou dié onderwysers wel aan diverse oortuigings blootgestel word en interaksie onvermydelik was, sou hulle waarskynlik nie oor die nodige kennis en vaardighede beskik het om gemaklik aan gespreksvoering deel te neem of saam te werk nie. Deelnemer 18 het hierdie ongemak met sekere oortuigings duidelik gestel:

Gemaklik – enige geleentheid word geopen met skriflesing en gebed. Ongemaklik – Afrika kulture en aanbidding van voorvadergeeste, dra van simboliese krale, ens.
(Deelnemer 18, vraag 3.30)

'n Verdere oorsaak van die onsekerheid wat die deelnemende onderwysers ervaar het, kan toegeskryf word aan die stigma wat aan sekere oortuigings kleef. Deelnemer 82 het onder andere oortuigings uit die Ooste soos volg beskryf (tema: “Ander wêreldbeskouings”, n=23/106):

Gr. 11 voorgeskrewe drama “... Japan” bevat 'n groot gedeelte oosterse gode en bese geeste – radikaal teen my beginsels en ek skroom nie om dit vir die leerders te sê nie.
(Deelnemer 82, vraag 3.30)

Verdere stigmasering van Afrika religie kan in die antwoord van Deelnemer 13 gesien word:

Kinders wat glo in “sangomas” en glo hulle word geroep om dit te wees. Hulle brand kerse en dra wit kopdoeke en bid heeltyd tot die voorvaders. (Deelnemer 13, vraag 30)

Die deelnemende onderwysers was nie noodwendig op 'n praktiese manier blootgestel aan of voorberei om diverse omgewing(s) vanuit die waardes van die Grondwet te benader nie.

5.3.1.7 Faktor 6 – Verdraagsaamheid by ouers en leerders

Faktor 6 verteenwoordig die verdraagsaamheid wat die deelnemers by ouers en leerders ervaar het ten opsigte van onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging. Faktor 6 sluit die volgende items in:

Die skool behoort persone van verskillende religieë dieselfde te behandel

Ek beskou myself as 'n spirituele en/of godsdienstige persoon

'n Skool behoort minderheidsgroepe ten opsigte van religie/godsdiens of *religieuse* oortuiging te akkommodeer.

Verdraagsaamheid kan gesien word as 'n onverskrokke toewyding om mense te verwelkom as deel van die gemeenskap (in die geval van dié studie, die skoolgemeenskap). Faktor 6 se gemiddeld dui dus aan tot watter mate deelnemers beleef het dat ouers en leerders onderwysers se religieuse uitdrukking verdra het.

Die gemiddelde antwoord vir faktor 6 was 3.44 uit 4. Uit die statistieke kan daar gesien word dat die deelnemers ervaar het dat ouers en leerders grotendeels verdraagsaam was teenoor die onderwyser se religieuse uitdrukking. Die gemiddeld van faktor 6 strook ook met die demografie van 97.09% (sien tabel 5.9, Oortuigings van deelnemers) van die onderwysers wat as Christene geïdentifiseer het en 97.7% (§ 5.2.2) in die omgewing wat as Christene geïdentifiseer het. Faktor 6 weerspieël dus die moontlike eendersheid van oortuigings in die gemeenskap waarbinne die deelnemers hulle bevind het.

Die verdraagsaamheid wat deelnemers vanaf ouers en leerders geniet het, kon moontlik 'n invloed hê op deelnemers se klaskamerpraktyke (sien faktor 4, religieuse uitdrukking deur middel van klaskamerpraktyk, § 5.3.1.5). Deelnemer 49 het die bostaande soos volg gestel (tema: “Christelike etos of waardes”, n=34/106):

Ons is skool wat in God glo. Die leerders wat hier skool gaan is grootliks Christen leerders. Ons dwing nie een leerder om by 'n byeenkoms betrokke te wees waar sy geloof nie is nie. Ons dwing nie ons geloof af nie, die leerders moet self die keuse maak.
(Deelnemer 49, vraag 3.23)

Deelnemer 12 het die betrokkenheid van die gemeenskap by Christelike aktiwiteite binne die gemeenskap asook Christelike aktiwiteite wat die skool aanbied, onderstreep. Die deelnemer het verder klem gelê op die verwagting van die gemeenskap van die skool ten opsigte van religie (tema: “Christelike etos of waardes”, n=34/106):

Christelike lewens- en wêreldbeskouing word in gemeenskap beoefen en deur skool verder versterk en uitgeleef. (Deelnemer 73, vraag 3.23)

Die verdraagsaamheid wat die deelnemers vanaf ouers en leerders ervaar het tesame met die oorwegend Christelike deelnemers kan moontlik dui op 'n ongelyke magsdinamika in die klaskamer betreffende leerders of onderwysers met ander oortuigings. Dié ongelyke magsdinamika kan tot gevolg hê dat leerders of onderwysers wat 'n ander oortuiging het nie oor die vrymoedigheid of gemak (§ 5.3.1.4, 5.3.1.7) beskik om hulle oortuiging uit te druk nie. Dit

beteken die verdraagsaamheid wat gesien word vanaf ouers en leerders nie noodwendig is soos dié studie vertolk nie – “‘n onverskrokke toewyding om mense te verwelkom as deel van die gemeenskap”. Die verdraagsaamheid tussen die deelnemers en ouers en leerders kan eerder gesien word as ‘n samesnoering van eenderse oortuigings om ‘n “veilige” gemeenskap te skep wat die belange van ‘n spesifieke oortuiging dra. Dié waarneming word ondersteun deur faktor 8 (Vermyding van “the other”) (§ 5.3.1.9).

5.3.1.8 Faktor 7 – Akkommodering van religieuse diversiteit deur skool

Faktor 7 verteenwoordig deelnemers se opinies oor en ervarings van die wyse waarop skole diversiteit akkommodeer of behoort te akkommodeer. Die items onder dié faktor is:

Die skool behoort persone van verskillende religieë dieselfde te behandel

‘n Skool behoort minderheidsgroepe ten opsigte van religie/godsdiens of *religieuse* oortuiging te akkommodeer

My skool se godsdienstige beleid/godsdiensbeleid maak voorsiening om uiteenlopende *religieuse* oortuigings te akkommodeer.

Faktor 7 lei tot die mening dat die deelnemers grotendeels die skool beskou het as ‘n ruimte wat religieuse diversiteit *behoort* te akkommodeer en was van mening dat hul skool in hierdie opsig akkommoderend was. Faktor 7 hou weereens die implikasie in dat die deelnemers en die skoolgemeenskap dalk grootliks dieselfde oortuiging aangehang het. Faktor 7 is nie noodwendig ‘n weerspieëling van die skool se akkommodering van diverse religieë in die deelnemers se skool nie; die deelnemers het moontlik akkommodering van hul eie oortuiging binne die skoolomgewing ervaar en dus die mening gevorm dat hul skool akkommoderend was ten opsigte van diverse oortuigings.

Uit die bogenoemde kan die gevolgtrekking gemaak word dat die deelnemers hulle eie ervaring van akkommodering in dié opsig binne die skoolomgewing projekteer en veralgemeen het. Die vraag is of die skool werklik akkommoderend was ten opsigte van diverse oortuigings en of die skool nog nie werklik genoodsaak was om daadwerklike veranderinge te maak om diverse oortuigings te akkommodeer nie. Die implikasie is dat dié skole slegs veranderinge gemaak het om te verseker hulle kom die statutêre verpligtinge ten opsigte van religieuse uitdrukking na (§ 5.3.1.6) en nie noodwendig om te verseker dat diverse oortuigings akkommodeer word nie. Hierdie afleiding word versterk deur die opmerkings van onder andere deelnemers 17, 20 en spesifiek 29:

So far, what I have realised is that the school only accommodates Christians.

5.3.1.9 Faktor 8 – Vermydning van interaksie met “the other”

Faktor 8 fokus op vermyding van interaksie met “the other”. Die volgende stellings is in dié opsig gemaak:

Ek fokus op my eie *religieuse* oortuiging en bemoei my so min moontlik met mense wat ander oortuiging as ek het.

My leerders is gemaklik daarmee as ek my *religieuse* oortuiging uitdruk.

“The other” word (§ 2.3.6) gesien as ’n proses waar verskille, werklik of denkbeeldig, deel vorm van ’n negatiewe stigma wat aan ’n groep toegeken word wat nie deel van die “dominante” groep is nie. Soos gesien in § 2.3.6 is die gevolg van “othering” ’n “ons”-teen-“hulle”-mentaliteit wat interpersoonlike verhoudings in die skoolomgewing skaad. Verder verhoed “othering” ook religieuse geletterdheid omdat dit die inligting, kennis en begrip filtreer deur ’n stereotipiese beeld wat opgebou word (§ 2.3.6).

Faktor 8 meet die mate waartoe deelnemers interaksie met die religieuse “other” vermy het al dan nie. Die gemiddeld vir faktor 8 was 2.86 uit 4, wat impliseer dat die deelnemers tot ’n meerdere mate verkies het om “the other” te vermy en in ’n skoolomgewing te werk:

... waar alle mense hul lewensuitkyk (wêreldbeskouing) volgens dieselfde oortuigings as ek benader.

As antwoord op die vraag “[b]eskryf die tradisies in en van u skool waarom u gemaklik of ongemaklik voel weens u eie oortuiging” (vraag 3.30, tema: “Christelike tradisies”, n=47/106) het Deelnemer 29 dit soos volg gestel:

None. That I feel uncomfortable with. I feel comfortable with the Christian religion practiced in the school. (Deelnemer 29, vraag 3.30).

Deelnemer 13 het ’n voorbeeld van ’n stereotipiese beeld voorsien:

Kinders wat glo in “sangomas” en glo hulle word geroep om dit te wees. Hulle brand kerse en dra wil kopdoeke en bid heeldyd tot die voorvaders. (Deelnemer 29, vraag 3.30)

Deelnemer 25 het verder uitgewei oor die ongemak wat tydens interaksie met “the other” ervaar is:

I feel comfortable with the priests that are invited to our school and share the word of God with us but I will not feel safe if a traditional doctor may come to our school and do

his rituals. (Deelnemer 25, vraag 3.30) Die oorsaak kan moontlik wees dat die deelnemers min praktiese ondervinding met ander oortuigings gehad het en dus die onbekende vermy het (§ 5.3.1.6). Dit mag ook wees dat die deelnemers weens die ontbreking van kennis vasgeklou het aan stereotipiese beelde of stigmas van persone met ander oortuigings (§ 5.3.1.6). Die bekende “omgewing” wat eenderse oortuigings ondersteun as ook die religieuse identiteit, vergroot die teenstelling met die onbekende en kan moontlik ander oortuigings as ’n bedreiging vir tradisie as ook religieuse identiteit ervaar (Jarvis 2021).

5.3.2 Verbande tussen faktore en biografiese en demografiese gegewens

Die volgende verbande tussen die respondente se menings en sekere biografiese en demografiese gegewens is ondersoek:

- Onderwysers by hoërskole teenoor onderwysers by laerskole (vraag A);
- Geslag (vraag J);
- Onderwysers tussen die ouderdom van 25 tot 35 teenoor onderwysers tussen 51 en 65 jaar (vraag G);
- Die verskil tussen personeel wat voorheen of ten tyde van dié studie bestuursposisies beklee het en diegene wat nog nie so ’n pos beklee het nie (vraag F).

Dié verbande word vervolgens bespreek.

5.3.2.2 Hoërskole en laerskole (vraag A)

Die moontlikheid is ondersoek dat onderwysers in laerskole en hoërskole moontlik anders kan voel oor vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in skole. Daar is verder ondersoek of onderwysers uit die twee groepe waarneembare verskillende opinies oor onder andere klaskamerpraktyke gehad het. Die redes vir dié ondersoek was die tyd wat die onderwysers met die leerders bestee (Grondslagfase-leerders het slegs een onderwyser) en die verskillende leerareas wat hoërskool-onderwysers aanbied.

Beskrywende statistieke en effekgroottes van hoërskool- teenoor laerskoolonderwysers met betrekking tot die bovermelde faktore, word in tabel 5.12 voorsien.

Tabel 5.12: Die verband tussen hoërskole en laerskole (vraag A)

<i>Faktore</i>	<i>Groep</i>	<i>n</i>	<i>Gem</i>	<i>Std</i>	<i>p-waarde</i>	<i>d-waarde</i>
<i>Religieuse of spirituele ingesteldheid</i>	1	41	3.56	0.71	0.02*	0.03
	2	48	3.58	0.50		
<i>Aktiewe bevordering van eie religieuse oortuigings</i>	1	41	2.52	0.82	0.69	0.26
	2	48	2.73	0.77		
<i>Gemak met simboliese uitdrukking van religie</i>	1	40	2.54	0.97	0.28	-0.16
	2	48	2.35	1.15		
<i>Religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk</i>	1	41	2.75	0.79	0.86	-0.69 ^Δ
	2	47	2.20	0.77		
<i>Interaksie met ander oortuigings</i>	1	41	2.61	0.74	0.39	-0.22
	2	48	2.42	0.84		
<i>Verdraagsaamheid by ouers en leerders</i>	1	41	3.34	0.84	0.02*	0.20
	2	47	3.51	0.59		
<i>Akkommodering van religieuse diversiteit deur die skool</i>	1	41	3.30	0.62	0.08	-0.27
	2	48	3.08	0.82		
<i>Vermydning van interaksie met “the other”</i>	1	41	2.94	0.97	0.62	0.01
	2	48	2.95	0.90		

1 = laerskole; 2 = hoërskole

Verskil van totale teikenpopulasie, naamlik 89 eerder as 106, omrede gekombineerde skole nie ingereken is nie.

* Statisties betekenisvol by 0.05 vlak volgens t-toetsresultate vir onafhanklike groepe.

** Statisties betekenisvol by 0.01 vlak volgens t-toetsresultate vir onafhanklike groepe.

^Δ Medium effek in praktyk

Uit die data blyk dit dat daar slegs 'n beduidende waarneembare verskil was tussen hoërskool- en laerskoolonderwysers se opinies oor religieuse praktyke in skole. Laerskoolonderwysers sou moontlik eerder vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging deur klaskamerpraktyk toepas as hoërskoolonderwysers.

'n Moontlike verklaring hiervoor kan wees dat laerskoolonderwysers meer insae het in die morele opvoeding van leerders en hulle eie oortuigings sien as 'n middel om die gewenste waardes aan leerders oor te dra. Dit is ook moontlik dat laerskoolleerders minder blootgestel word aan en/of belangstelling toon in ander oortuigings en dus meer ontvanklik is en minder vrae vra oor die oortuiging wat deur die onderwyser aan hulle oorgedra word.

5.3.2.3 *Jonger en ouer deelnemers (vraag G)*

Die verband tussen die ouderdomsgroepe is ondersoek omdat daar 'n moontlikheid is dat die opleiding wat onderwysers van verskillende ouderdomsgroepe ontvang het, 'n impak kan hê op hulle opinies oor vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging. Dit kan hulle klaskamerpraktyk asook hulle bevordering van die grondwetlike waardes beïnvloed.

Die beskrywende statistieke (tabel 5.13) toon die verband tussen onderwysers van tussen 25 en 35 jaar oud teenoor onderwysers van tussen 51 en 65 jaar oud. Dié tabel poog om die verskil in opinies aan te dui soos waargeneem tussen die verskillende ouderdomsgroepe.

Tabel 5.13: Die verband tussen jonger en ouer deelnemers (vraag G)

<i>Faktore</i>	<i>Groep</i>	<i>n</i>	<i>Gem</i>	<i>Std</i>	<i>p-waarde</i>	<i>d-waarde</i>
<i>Religieuse of spirituele ingesteldheid</i>	1	45	3.44	0.64	0.63	0.29
	2	42	3.63	0.60		
<i>Aktiewe bevordering van eie geloof</i>	1	45	2.60	0.69	0.07	0.16
	2	42	2.75	0.91		
<i>Gemak met simboliese uitdrukking van religie</i>	1	45	2.98	0.94	0.60	0.88 ^Δ
	2	41	2.09	1.01		
<i>Religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk</i>	1	44	2.22	0.66	0.15	0.66 ^Δ
	2	41	2.22	0.66		
<i>Interaksie met ander oortuigings</i>	1	45	2.61	0.79	0.17	-0.16
	2	42	2.46	0.90		
<i>Verdraagsaamheid by ouers en leerders</i>	1	45	3.42	0.67	0.35	0.05
	2	41	3.46	0.78		
<i>Akkommodering van religieuse diversiteit deur die skool</i>	1	45	3.16	0.70	0.27	0.01
	2	42	3.16	0.83		
<i>Vermyding van interaksie met “the other”</i>	1	45	2.60	0.99	0.92	0.42
	2	42	3.01	0.97		

1 = Bo 40; 2 = Onder 40

Verskil van totale teikenpopulasie, naamlik 89 eerder as 106, omrede gekombineerde skole nie ingereken is nie.

* Statisties betekenisvol by 0.05 vlak volgens t-toetsresultate vir onafhanklike groepe.

** Statisties betekenisvol by 0.01 vlak volgens t-toetsresultate vir onafhanklike groepe.

^Δ Medium effek in praktyk

Die verskillende opinies tussen ouderdomsgroepe is mees beduidend wat gemak met simboliese uitdrukking in openbare skole aanbetref. Die d-waarde was 0.88, wat dui op 'n beduidende waarneembare verskil in openbare skole. Die volgende verskil in opinies word gesien met religieuse praktyke in openbare skole. Dié verskil is nie so beduidend nie, maar is wel waarneembaar in die praktyk met 'n d-waarde van 0.66.

5.3.2.4 Manlike en vroulike deelnemers (vraag J)

Die verband tussen geslag en die faktore is ondersoek om te bepaal of daar 'n moontlike verskil was tussen die aanslag van manlike deelnemers en vroulike deelnemers. Die rede hiervoor was kulturele en stereotipiese verwagtinge van die onderskeie groepe. Tabel 5.14 toon die resultate

van die ondersoek betreffende of daar 'n merkbare verskil was tussen die opinies van manlike teenoor vroulike deelnemers.

Tabel 5.14: Die verband tussen manlike en vroulike deelnemers (vraag J)

<i>Faktore</i>	<i>Groep</i>	<i>n</i>	<i>Gem</i>	<i>Std</i>	<i>p-waarde</i>	<i>d-waarde</i>
<i>Religieuse of spirituele ingesteldheid</i>	1	83	3.58	0.54	0.00**	-0.19
	2	21	3.40	0.92		
<i>Aktiewe bevordering van eie geloof</i>	1	83	2.67	0.79	0.81	0.04
	2	21	2.70	0.81		
<i>Gemak met simboliese uitdrukking van religie</i>	1	82	2.54	1.07	0.60	-0.35
	2	21	2.17	0.97		
<i>Religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk</i>	1	82	2.50	0.83	0.75	0.03
	2	21	2.53	0.77		
<i>Interaksie met ander oortuigings</i>	1	83	2.53	0.82	0.36	0.05
	2	21	2.57	0.68		
<i>Verdraagsaamheid by ouers en leerders</i>	1	83	3.41	0.72	0.18	0.26
	2	20	3.60	0.55		
<i>Akkommodering van religieuse diversiteit deur die skool</i>	1	83	3.19	0.76	0.21	-0.13
	2	21	3.10	0.60		
<i>Vermydning van interaksie met "the other"</i>	1	83	2.77	0.98	0.36	0.50 ^Δ
	2	21	3.26	0.82		

1 = Vrouens; 2 = Mans

* Statisties betekenisvol by 0.05 vlak volgens t-toetsresultate vir onafhanklike groepe.

** Statisties betekenisvol by 0.01 vlak volgens t-toetsresultate vir onafhanklike groepe.

^Δ Medium effek in praktyk

'n Verskil tussen gemiddeldes per faktor tussen vrouens en mans word slegs gesien in vermyding van interaksie met "the other". Dit blyk dat mans meer geneig was as vrouens om interaksie met religieuse "ander" te vermy. Dié verskil is waarneembaar in die praktyk en het 'n d-waarde van 0.50.

5.3.2.5 Deelnemers met en sonder bestuurservaring (vraag F)

In dié studie is die moontlikheid oorweeg dat die bestuurservaring van onderwysers 'n invloed gehad het op hul ervaring van en opinie oor vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en

nie-religieuse oortuiging in die skoolomgewing. Dit is moontlik dat onderwysers met bestuurservaring met groter religieuse diversiteit in aanraking kom en dus gemaklik mag wees met toekomstige interaksie met persone met ander oortuigings. Tabel 5.15 bepaal of daar 'n waarneembare verskil was tussen die opinies van persone in die onderwys wat voorheen of ten tyde van die studie bestuursposte beklee het en persone wat nog nie bestuursposte beklee het nie.

Tabel 5.15: Verband tussen deelnemers met en sonder bestuurservaring (vraag F)

<i>Faktore</i>	<i>Groep</i>	<i>n</i>	<i>Gem</i>	<i>Std</i>	<i>p-waarde</i>	<i>d-waarde</i>
<i>Religieuse of spirituele ingesteldheid</i>	1	73	3.45	0.68	0.00**	0.55 ^Δ
	2	26	3.83	0.37		
<i>Aktiewe bevordering van eie geloof</i>	1	73	2.61	0.75	0.65	0.43
	2	26	2.96	0.80		
<i>Gemak met simboliese uitdrukking van religie</i>	1	73	3.45	0.68	0.64	-0.70 ^Δ
	2	26	3.83	0.37		
<i>Religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk</i>	1	73	2.37	0.80	0.28	0.61 ^Δ
	2	25	2.85	0.66		
<i>Interaksie met ander oortuigings</i>	1	73	2.57	0.80	0.71	-0.12
	2	26	2.47	0.74		
<i>Verdraagsaamheid by ouers en leerders</i>	1	72	3.37	0.70	0.03*	0.49
	2	26	3.71	0.47		
<i>Akkommodering van religieuse diversiteit deur die skool</i>	1	73	3.24	0.66	0.08	-0.25
	2	26	3.03	0.87		
<i>Vermyding van interaksie met “the other”</i>	1	73	2.77	0.94	0.90	0.44
	2	26	3.19	0.95		

1 = Bestuurspos; 2 = NIE bestuurspos nie.

* Statisties betekenisvol by 0.05 vlak volgens t-toetsresultate vir onafhanklike groepe.

** Statisties betekenisvol by 0.01 vlak volgens t-toetsresultate vir onafhanklike groepe.

^Δ Medium effek in praktyk

Drie faktore – religieuse ingesteldheid (0.55); gemak met simboliese uitdrukking van religie (0.70); en religieuse uitdrukking deur klaskamerpraktyk (0.61) – is dié met die mees waarneembare verskille in opinies tussen persone wat al voorheen of ten tyde van die navorsing 'n bestuurspos beklee het en persone wat nog nooit 'n bestuurspos beklee het nie. In die tabel word daar gesien dat deelnemers wat bestuurservaring gehad het hulself as meer religieus ingesteld geag het as

deelnemers wat nie bestuursposisies beklee het nie. Dit kan toegeskryf word aan die skoolkultuur wat Christelik was en religieuse ingesteldheid as gunstig beskou het. Verder word daar gesien dat die deelnemers wat nie bestuursposisies beklee het nie meer gemaklik was met simboliese vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging – dié syfer kan moontlik verband hou met die religieuse ingesteldheid van die deelnemers asook die moontlikheid dat meeste as Christene geïdentifiseer het. Dit is duidelik in tabel 5.19 en § 5.3.1.4 dat die deelnemers wat as Christene geïdentifiseer het, nie noodwendig op simboliese uitdrukking ingestel was nie.

Die implikasie vir onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging is dat die skoolkultuur en -omgewing moontlik beïnvloed kan word deur die opinie van onderwysers in bestuursposisies. Daar kan óf 'n kultuur en omgewing van aanvaarding en viering van diversiteit geskep word óf 'n omgewing waarbinne onderwysers nie veilig voel om hulle oortuigings uit te druk nie.

5.3.3 Onderwysers se verdraagsaamheid teenoor individue met diverse religieuse en nie-religieuse oortuigings

Soos gesien in hoofstuk 2 (§ 2.3.6) is die insluiting van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging as 'n aspek van diversiteit en demokrasie in die skoolomgewing belangrik. Avery (2002:113) omskryf verdraagsaamheid as "the willingness to extend basic rights and civil liberties to those with whom one disagrees".

Vraag 4 (Addendum A) het gepoog om die mate van verdraagsaamheid van deelnemers teenoor individue met verskillende oortuigings vas te stel. Die vraag is opgestel met in agneming van "Othering" soos in die literatuur gevind is (2.3.6) Die response kan verder lig werp op die resultate vir vraag 3, in die besonder faktore 3 (§ 0), 5 (§ 5.3.1.6) en 8 (§ 5.3.1.9). Vraag 4 was soos volg: "Reageer asseblief op die volgende deur op 'n skaal van 1–4 aan te dui in watter mate u **verdraagsaam** is teenoor individue van elk van die volgende *religieuse* oortuiginge waar 1 aandui dat u amper glad nie verdraagsaam voel nie, en 4 dat u in 'n groot mate verdraagsaam voel teenoor so 'n persoon."

Nege verskillende religieuse en nie-religieuse oortuigings is onder dié vraag gelys, en uit die response op die vraag kan daar bepaal word tot watter mate die deelnemers na hulle mening verdraagsaam was teenoor mense met diverse religieuse en nie-religieuse oortuigings. Response op vraag 4 word in tabel 5.16 weergegee.

Tabel 5.16: Afdeling 3, vraag 4: Verdraagsaamheid teenoor individue

<i>Respons</i>	<i>Glad nie</i> →				<i>In 'n hoë mate</i>			
	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
<i>Afrika religie</i>	18	18.18	18	18.18	18	18.18	45	45.45
<i>Agnostisisme</i>	26	28.57	20	21.98	15	16.48	30	32.97
<i>Ateïsme</i>	42	44.68	15	15.96	12	12.77	25	26.60
<i>Bahá'í</i>	30	33.33	15	16.67	16	17.78	29	32.22
<i>Boeddhisme</i>	27	30.00	13	14.44	15	16.67	35	38.89
<i>Christendom</i>	3	3.00	3	3.00	10	10.00	84	84.00
<i>Hindoeïsme</i>	29	31.87	15	16.48	16	17.58	31	34.07
<i>Islam</i>	29	30.53	17	17.89	15	15.79	34	35.79
<i>Judaïsme</i>	22	23.66	18	19.35	22	23.66	31	33.33

Die resultate toon dat die deelnemers meer verdraagsaam was teenoor individue wat aan dieselfde religieuse of nie-religieuse oortuiging as hulleself behoort het en was die minste verdraagsaam teenoor persone wat ateïsties was.

Die deelnemers het meer verdraagsaamheid teenoor die Christendom (glad nie – 3%; in 'n hoë mate – 84%) gerapporteer. By geeneen van die ander religieuse of nie-religieuse oortuigings is so 'n hoë mate van verdraagsaamheid gerapporteer nie. Die tweede hoogste mate van verdraagsaamheid was teenoor Afrikareligie (45.45%), wat 39.55% laer was as hul verdraagsaamheid teenoor die Christendom. Die hoë mate van verdraagsaamheid teenoor individue in die Christendom kan waarskynlik toegeskryf word daaraan dat dié godsdienste die oorheersende *religieuse* oortuiging van die deelnemers was (verwys na vraag 1, tabel 5.9) (§ 5.2.2). Die Christendom het die grootste aantal denominasies in Suid-Afrika. Volgens Oliver (2008:321) is daar 186 Protestantse kerke en 4 589 onafhanklike kerke. Oliver (2008:311) is van mening dat die goue draad wat deur die geskiedenis van Suid-Afrika loop die siening is dat religie nie op logika of voorbeelde gegrond is nie, maar “dat wat hy is, bepaal word deur wat hy glo”. Oliver voer aan dat die invloed van die Christendom in Suid-Afrika oor die jare heen nie bevraagteken is of as bron vir navorsing beskou is nie, maar bloot as 'n gegewe aanvaar is.

Die deelnemers was die minste verdraagsaam teenoor ateïstiese oortuiging en/of nie-religieuse oortuiging (glad nie – 44.48%; in 'n hoë mate – 26.60%). Die rede hiervoor kan wees dat die meerderheid deelnemers in 'n oppergesag geglo het en gelowe wat ook in 'n oppergesag glo as eenders gesien het. Dit was waarskynlik makliker vir deelnemers om verdraagsaam of selfs empaties te wees teenoor persone wat ook 'n god aanbid of ten minste in 'n bonatuurlike wese glo. Dit blyk uit die response dat dit moeiliker was vir onderwysers om dieselfde empatie en verdraagsaamheid te toon teenoor persone wat die bestaan van die bonatuurlike in twyfel

trek of wat glad nie glo nie. Ter aansluiting hierby het data wat deur Roux en Becker (2016) ingesamel is, getoon dat onderwysstudente verkies om eerder met individue met eenderse oortuigings te meng. Ateïste glo in geen oppergesag of magiese kragte nie en is dus “meer” *anders* as ander oortuigings van die meerderheidsoortuiging.

Indien mens die statistieke van kolom 1 en 2 (onverdraagsaamheid) en kolom 3 en 4 (verdraagsaamheid) van tabel 5.16 saamvoeg, kom daar ’n interessante patroon by vyf van die nege oortuigings te voorskyn: daar word onder meer gesien dat verdraagsaamheid teenoor die individu slegs met ’n klein persentasie verskil in oortuigings soos agnostisisme (glad nie – 50.55%; in ’n hoë mate – 49.45%), Bahá’í (glad nie – 50%; in ’n hoë mate – 50%), Hindoeïsme (glad nie – 48.35%; in ’n hoë mate – 51.65%), Islam (glad nie – 48.42%; in ’n hoë mate – 51.58%) en Judaïsme (glad nie – 43.01%, in ’n hoë mate – 56.99%).

Uit die data blyk dit dat die deelnemers ten opsigte van hulle verdraagsaamheid teenoor die minder prominente *religieuse* oortuigings in twee groepe val. Die minder prominente religieuse of nie-religieuse oortuigings en lewensbeskouings sluit in agnostisisme, Bahá’í, Hindoeïsme, Islam en Judaïsme. Sowat die helfte van die deelnemers het verdraagsaamheid getoon, en die ander helfte het ’n mindere mate van verdraagsaamheid getoon. Die data kan dui op die minimale blootstelling van die deelnemers aan die onderskeie religieuse of nie-religieuse oortuigings. Die deelnemers het dus nie die persone wat deel was van die bogenoemde oortuigings as individue gesien nie, maar as deel van “the other”.

Verdraagsaamheid verhoog wanneer respek vir individue ontwikkel, want “the other” word nie meer as “the other” gesien nie, maar as mede-Suid-Afrikaners. Becker (2017:49) sien morele verantwoordelikheid as ’n keuse wat ’n individu maak ten opsigte van “the other”. Wanneer die keuse *vir* “the other” gemaak word, word ’n ruimte geskep waar ’n individu nie slegs in dieselfde ruimte as “the other” is nie, maar saam en/of vir “the other” staan. Sodoende word samehorigheid geskep. In hoofstuk 2 (§ 2.3.7) word gemeld dat rolspelers hulle eie aannames moet ondersoek en hulle grense moet verskuif en bereid moet wees om mense as individue te leer ken. Sodoende sal hulle verdraagsaamheid teenoor verskillende religieuse of nie-religieuse oortuigings verhoog.

Uit die data kan die gevolgtrekking gemaak word dat onderwysers wat as Christelik geïdentifiseer het moontlik meer verdraagsaamheid vanaf hul kollegas ervaar het en meer verdraagsaam sou wees teenoor kollegas wat as Christene geïdentifiseer het. Daarteenoor kon ateïstiese onderwysers in die Lejweleputswa-distrik moontlik die minste verdraagsaamheid ervaar het.

5.3.4 Onderwysers se respek teenoor individue se diverse religieuse en nie-religieuse oortuigings

Vraag 5 (Addendum A) het die gevoel van die deelnemers teenoor verskillende oortuigings eerder as individue ondersoek. Vraag 5 (respek) het op vraag 4 (verdraagsaamheid) gevolg omdat verdraagsaamheid slegs 'n gedeelte van inklusiwiteit uitmaak en nie noodwendig op respek dui nie. Deelnemers is gevra (vraag 5) om aan te dui tot watter mate hulle *individue respekteer* van elk van die gelyste religieuse of nie-religieuse oortuigings (Addendum A). Respek dui op 'n positiewer ingesteldheid en kan die ervaring van onderwysers met individue met diverse oortuigings tot 'n groter mate positief beïnvloed. Dié vraag het by vraag 4 aangesluit en gepoog om verdere duidelikheid te verkry oor die resultate vir onder meer vraag 3 en faktor 8. Die vraag was soos volg: "Reageer asseblief op die volgende vrae deur op 'n skaal van 1–4 aan te dui in watter mate u individue **respekteer** van elk van die volgende *religieuse* oortuiginge, waar 1 aandui dat u amper glad nie respekvol voel nie, en 4 dat u in 'n groot mate respekvol voel?" (Beklemtoning in die vraelys)

Soos by die voorafgaande vraag is verskillende religieuse of nie-religieuse oortuigings onder vraag 9 gelys, en uit die response op dié vraag kon daar bepaal word tot watter mate die deelnemers na hulle mening verdraagsaam was teenoor mense met diverse *religieuse* oortuigings. Dié response word as frekwensies in tabel 5.17 voorgestel.

Tabel 5.17: Afdeling 3, vraag 5: Respek teenoor verskillende oortuigings

<i>Respons</i>	<i>Glad nie</i> → <i>In 'n hoë mate</i>							
	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
<i>Afrika religie</i>	5	19.39	19	19.39	17	17.35	57	58.16
<i>Agnostisisme</i>	10	24.47	23	24.47	15	15.96	46	48.94
<i>Ateïsme</i>	23	20.00	19	20.00	13	13.68	40	42.11
<i>Bahá'í</i>	15	19.15	18	19.15	16	17.02	45	47.87
<i>Boeddhisme</i>	10	21.51	20	21.51	16	17.20	47	50.54
<i>Christendom</i>	3	3.85	4	3.85	10	9.62	87	83.65
<i>Hindoeïsme</i>	12	20.00	19	20.00	17	17.00	47	49.47
<i>Islam</i>	14	17.71	17	17.71	18	18.75	47	48.96
<i>Judaïsme</i>	8	19.79	19	19.79	20	20.83	49	51.04

Met uitsondering van die Christendom, Afrikareligie en ateïsme, het tussen 48% en 52% van die deelnemers aangedui dat hulle individue met hierdie oortuigings grotendeels respekteer het. Meer as 80% van die deelnemers het 'n hoë mate van respek teenoor Christene (83.65%) en teenoor persone met 'n Afrikareligie (58.16%) getoon. Soortgelyk aan die patroon by die vraag

rakende verdraagsaamheid, is ateïsme ook hier die oortuiging wat deur die minste deelnemers respekteer is.

Soos by die voorafgaande vraag kon resultate hier ook so 'n vorm aangeneem het omdat die deelnemers nie noodwendig kollegas of leerders gehad het wat verskillende religieuse of nie-religieuse oortuigings aangehang het nie (vgl. tabel 5.9). Volgens Bauman (1994) is die besluit om ander oortuigings binne 'n homogene gemeenskap te respekteer nie 'n keuse nie, omdat "many 'I's' make a 'we' if all are identical", soos hy dit stel.

In tabel 5.13 word daar gesien dat ongeveer die helfte van die deelnemers grotendeels respek vir die volgende oortuigings gehad het: Afrikareligie (58.16%), agnostisisme (48.94%), ateïsme (42.94%), Bahá'í (47.87%), Boeddhisme (50.54%), Hindoeïsme (49.47%), Islam (48.96%) en Judaïsme (51.04%). Verder is daar waargeneem dat die deelnemers se respek teenoor verskillende oortuigings hoër was as verdraagsaamheid teenoor individue met oortuigings wat van hul eie verskil het (§ 5.3.3).

Dit is interessant om te sien dat die deelnemers meer respek gehad het vir oortuigings as verdraagsaamheid teenoor individue wat oortuigings aangehang het wat van hul eie verskil het. Verdraagsaamheid beteken dat die magsdinamika in 'n verhouding na 'n spesifieke oortuiging kantel. Volgens Nieto (2000:340) wanneer onderwysers en leerders aan diverse oortuigings blootgestel word om die wêreld te interpreteer, verbreed hulle begrip en respek vir diverse oortuigings. Respek beteken om te bewonder en hoog te ag (Nieto, 2000:340). Dit bevorder verdere gespreksvoering en viering van diversiteit.

Die minimum gedrag ten opsigte van verdraagsaamheid is omstandighede waar die persoon met die mag om te straf of optrede te beperk, doelbewus kies om dit nie te doen nie. Respek daarenteen vereis nie net weerhouding van negatiewe gedagtes of optrede teenoor ander oortuigings nie, maar aktiewe positiewe gedagtes, optrede en inagneming van kritiek om gelykheid te verseker (§ 3.2.4). Dit vereis aktiewe en positiewe gespreksvoering tussen individue met diverse oortuigings (§ 2.3.1).

Met die statistieke in gedagte kan die aanname gemaak word dat onderwysers moontlik met respek sal optree omdat die gevoel van respek dalk kan lei tot respekvolle optrede of minstens meer verdraagsaamheid teenoor individue met diverse oortuigings. Die optrede van onderwysers sal wel moontlik beïnvloed word deur die kultuur wat in die spesifieke skoolomgewing heers (§ 2.3.4). In die woorde van Serequeberhan (2005): "It presents possibilities for post-colonial South Africans to confront 'knowing of one's self' and the Other without the over-emphasis of the ethics of otherness." Dit beteken dat ons daarop moet fokus om die individu te leer ken en nie as deel van 'n "gesiglose" groep te sien nie.

Die hoë persentasie Christene (97.7%) in die deelnemende skole het dit bemoeilik om die werklike gevoel van onderwysers in die deelnemende skole ten opsigte van respek teenoor ander oortuigings te bepaal. Dit is wel moontlik dat 'n kultuur van respek met religieuse, menseregte- en religieuse geletterdheid geskep kan word, en wanneer die samestelling van oortuigings in skole verander, sal onderwysers mekaar moontlik respekteer en diversiteit ten opsigte van oortuigings vier (§ 2.3.6).

5.3.5 Konsepte wat onderwysers met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening assosieer

Die deelnemers se konseptualisering van vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening is ondersoek deur die konsepte uit te lig wat hulle met “godsdiensvryheid” geassosieer het. Vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening dui die strekking van die onderwyser se reg aan, en vraag 6 fokus op die deelnemers se ervaring van en gedagtes rondom die beperkings van hulle reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening.

Vanuit die regsraamwerk (§§ **Error! Reference source not found.** en 3.1) is dit duidelik dat daar beperkings gestel is om te verseker dat die regte van alle individue in Suid-Afrika gelyke beskerming geniet. Dit is ook belangrik om te beklemtoon dat die genieting en uitlewing van 'n reg afhanklik is van begrip van wetgewing. Vraag 6 het verskillende konsepte gelys wat met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening (§ **Error! Reference source not found.**) verband hou, soos uit die literatuur verkry. Deur deelnemers slegs drie keuses toe te laat, het dit hulle gedwing om te prioritiseer watter konsepte hulle die meeste met dié konsep assosieer het. Daaruit kon daar afgelei word watter assosiasies die deelnemers die meeste met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening gemaak het. Die assosiasies met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening is deur middel van die volgende vraag ondersoek: “Merk asb. watter **drie** (3) van die volgende frases assosieer u die meeste met **godsdiensvryheid**.” (Beklemtoning in die vraelys).

Die response op vraag 6 word in tabel 5.18 uiteengesit.

Tabel 5.18: Afdeling 3, vraag 6: Vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening (“godsdiensvryheid”)

<i>Vraag</i>	<i>Rang</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Aanbidding</i>	1	60	56.60
<i>Respek</i>	2	57	53.77
<i>Keuse</i>	3	28	26.42
<i>Diversiteit</i>	4	27	25.47
<i>Menswaardigheid</i>	5	26	24.53
<i>Geestelikheid</i>	6	22	20.75
<i>Gelykheid</i>	7	22	20.75
<i>Vier van spesiale dae</i>	8	13	12.26
<i>Identiteit</i>	9	12	11.32
<i>Openlikheid</i>	10	10	9.43
<i>Privaat</i>	11	9	8.49
<i>Billikheid</i>	12	7	6.60
<i>Gemeenskap</i>	13	6	5.66
<i>Vryheid om nie religieus te wees nie</i>	14	3	2.83
<i>Openbaar</i>	15	2	1.89
<i>Beperking</i>	16	1	0.94
<i>Dwang</i>	17	1	0.94
<i>Diskriminasie</i>	18	0	0.00
<i>Geweld</i>	19	0	0.00
<i>Primitief</i>	20	0	0.00

Die meeste deelnemers het die volgende vyf konsepte met “godsdiensvryheid” geassosieer: aanbidding (1 – 56.6%); respek (2 – 53.77%); keuse (3 – 26.42%); diversiteit (4 – 25.47%); en menswaardigheid (5 – 24.53%). Dit impliseer dat die deelnemers die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening gesien het vanuit die raamwerk van die bostaande konsepte. Hieruit kan moontlik afgelei word dat deelnemers hierdie vyf konsepte as die belangrikste aspekte van vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening beskou het.

Daar is spesifiek gefokus op die belangrikste vyf konsepte wat die deelnemers met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening geassosieer het omdat die eerste twee op die ranglys uitskieters was (#1 56.6% en #2 53.77%). Die volgende drie het slegs met ongeveer 2% verskil (#3 26.42%, #4 25.47% en #5 24.53%).

Geestelikheid en *gelykheid* is beide deur 20.75% van die deelnemers gekies. *Viering van spesiale dae* is deur 12.26% van die deelnemers gekies, en *openlikheid* is deur 9.43% van die deelnemers gekies. *Privaatheid*, *billikheid* en *gemeenskap* is onderskeidelik deur 8.46%, 6.6% en 5.66% van die deelnemers gekies. *Vryheid om nie religieus te wees nie* is slegs deur 2.83% van die deelnemers met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening geassosieer, en *openbaar* slegs deur 1.89%, oftewel twee deelnemers.

Dwang en *beperkings* is beide slegs deur een uit 106 deelnemers gekies. *Diskriminasie*, *geweld* en *primitief* was 0%, wat beteken dat geeneen van die deelnemer vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening met dié terme geassosieer het nie. Die vyf terme wat op die ranglys die laagste lê, is onder 1%.

Aanbidding (56.6%) is deur die deelnemers geïdentifiseer as die belangrikste ten opsigte van vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening. Volgens Vilanculo (2009) word aanbidding as 'n daad van religieuse toewyding aan 'n oppermag beskryf en word dit in die meeste religieuse of nie-religieuse oortuigings gevind en aangemoedig. Aanbidding omvat evangelisasie, gee van offerhande en ander dade van toewyding. Verder kan aanbidding 'n individuele aktiwiteit wees of geskied saam met ander persone wat amper dieselfde oortuigings deel (Tuttle, 1999:12).

Aanbidding is moontlik so hoog op die ranglys omdat die deelnemers dit met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening geassosieer het en dit 'n omvattende term vir religieuse handelinge is. Die deelnemers (97.7% identifiseer as Christelik) kon dus aanbidding sien as 'n voorstelling, soos vereis deur die Christendom, van hulle persoonlike verhouding met die Christelike God. Dit dui op die moontlikheid dat aanbidding hoogs geïndividualiseer was en moontlik deel van hulle identiteit gevorm het (§ 2.3.6).

'n Verdere rede vir die bogenoemde assosiasie kan wees dat deelnemers hul oortuiging grootliks in die vorm van aanbidding uitgedruk het, en aanbidding is onder meer as 'n groepsaktiwiteit gesien. Die deelnemers het moontlik aanvaarding in hulle werksomgewing ervaar omdat hulle as 'n groep aan aanbidding kon deelneem. Aanbidding het moontlik die geleentheid aan die deelnemers gebied om werksverhoudinge tussen personeellede te versterk. Dit het ook die moontlike negatiewe gevolg dat personeellede wat nie noodwendig aan aanbidding deelneem nie, soos beoefen deur die meerderheid, nie dieselfde kanse gegun word om werksverhoudinge te versterk nie.

Volgende op die ranglys is *respek* (53.77%). Bae (2016:15) is van mening dat respek deel vorm van 'n kulturele raamwerk en nie noodwendig gegrond is op waarheidswaarde ("truth value") nie, maar gegrond is op die rasonale en logiese sisteme soos deurgegee in die kulturele raamwerk.

Bae (2016) verduidelik verder dat die bogenoemde oor kulture heen varieer en dat 'n persoon se konsep vanself die waarheidswaarde ten opsigte van respek kan beïnvloed.

Respek op die ranglys kan moontlik dui op die respek wat die deelnemers verwag het ten opsigte van hulle eie vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening, of soos aangedui in vraag 5 (§ 5.3.4), respek teenoor oortuigings wat van hul eie verskil. As daar gekyk word na die statistieke van respek (53.77%) in tabel 5.14, stem dit eerder ooreen met die statistieke in tabel 5.13 betreffende die deelnemers se respek teenoor oortuigings wat van hulle eie verskil, wat wissel tussen 42.11% (ateïsme) en 58.16% (Afrikareligie).

Die bogenoemde belig die implikasie dat 'n persoon se kulturele raamwerk moontlik 'n belangrike rol kan speel in sy of haar gevoel van respek teenoor 'n oortuiging. Persone wat wel van die oortuiging van die deelnemers verskil kan steeds met 'n mate van respek behandel word – nie noodwendig omdat die deelnemers die oortuiging van die persoon respekteer nie, maar omdat daar 'n moontlike kulturele verwagting van die deelnemer is om mense met respek te behandel.

Na my mening is die bostaande nie werklik respek soos omskryf in § 5.3.4 nie, maar vloei moontlik uit die Christelike kultuur wat onder die deelnemers voorgekom het.

Die deelnemers het *keuse* as derde op die ranglys geag (slegs 26.42% van die deelnemers). Keuse is nie in dieselfde mate as aanbidding (56.60%) en respek (53.77%) met “godsdiensvryheid” geassosieer as 'n element in die reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging nie. Keuse kan idealisties gesien word as uitdrukking van individualiteit. Kim en Sherman (2007:2) verduidelik dat persone deur keuses hulle voorkeure en waardes sigbaar kan uitdruk. Hulle wys verder daarop dat vryheid om keuses uit te voer, as 'n element van uitdrukking, vryheid en individualiteit simboliseer.

Wanneer *keuse* in die lig gesien word van uitdrukking van individualiteit is dit interessant om waar te neem dat redelik min deelnemers die woord *identiteit* met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening geassosieer het (slegs 12 deelnemers uit 106), hoewel die teorie daarop wys dat godsdiens of oortuiging 'n integrale deel is van 'n persoon se identiteit en hoogs geïndividualiseer is (§ **Error! Reference source not found.**, 3.2.5) – met ander woorde, elke individu se selfkonsep beïnvloed hulle internalisering van religie. Tog word daar in vraag 7 – wat gehandel het oor wat deelnemers met vryheid van uitdrukking geassosieer het – gesien dat deelnemers individualiteit die sterkste met vryheid van uitdrukking geassosieer het.

Diversiteit is vierde op die ranglys; 25.47% van die deelnemers het dit met “godsdiensvryheid” geassosieer. Diversiteit is verbasend laag op die ranglys in die lig daarvan dat Suid-Afrika as die reënboognasie bekendstaan. Die homogeniteit (97.70% Christene) wat in die Lejweleputswa-

skoolgemeenskap voorgekom het, kan as 'n moontlike verklaring gesien word vir die lae assosiasie van diversiteit met vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening.

Die lae persentasie deelnemers wat diversiteit met “godsdiensvryheid” geassosieer het, kan lig werp op die data in tabel 5.12 en tabel 5.13 wat onderskeidelik handel oor verdraagsaamheid teenoor individue met ander oortuigings en respek van die deelnemers teenoor individue se oortuigings.

Die data in tabel 5.13 beklemtoon dat hoewel die deelnemers in 'n mate respek vir diverse oortuigings gehad het, hulle nie noodwendig 'n hoë mate van verdraagsaamheid gehad het teenoor individue met oortuigings wat van hul eie verskil het nie (tabel 5.12). Dié beskouing kan moontlik lei tot minder verdraagsaamheid teenoor diversiteit betreffende vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging. Sulke data kan wel moontlik verander namate gemeenskappe diversifiseer weens globalisering (Rautenbach, 2014:521).

Die impak van diversiteit op die skoolgemeenskap sal waarneembaar wees namate die gemeenskap toenemend blootgestel word aan die effek van globalisering. Gevolglik sal die regsraamwerk waarvolgens die skool bestuur word aangepas moet word om voorsiening te maak vir diverse religieuse en kulturele gebruike. Onder meer die gedragskode asook beleid oor skooldrag vir sowel die leerders as onderwysers van die skool moet aangepas word. Onderwysers sal ook moontlik die fokus van hul onderrigmateriaal moet aanpas, nie net om leerders in ag te neem nie, maar ook om hulle voor te berei om in 'n diverse samelewing te funksioneer.

Die vyfde woord op die ranglys is *menswaardigheid*. Slegs 24.53% van die deelnemers het dié woord met “godsdiensvryheid” geassosieer. Dit blyk dat die assosiasie tussen menswaardigheid en vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening die interpretasie van menseregte beïnvloed. Die regsraamwerk wys daarop dat gesteldheid op menswaardigheid as voorganger vir menseregte dien (§ 0). Bogenoemde kon ook dui op 'n positiewe ingesteldheid van die deelnemers op toekomstige diversivering in hulle werksomgewing.

5.3.6 Konsepte wat onderwysers met vryheid van uitdrukking assosieer

Vraag 7 (sien Addendum A) het ondersoek ingestel na watter konsepte die deelnemers met vryheid van uitdrukking geassosieer het deur die volgende te vra: “Watter **drie** (3) van die volgende konsepte/frases assosieer u die meeste met **vryheid van uitdrukking**.” (Beklemtoning in die vraelys). Die deelnemers is weereens toegelaat om slegs drie terme te kies wat hulle met vryheid van uitdrukking geassosieer het.

Vryheid van uitdrukking is in hoofstuk 3 (§ 3.2.3) bespreek as 'n noodsaaklike deel van 'n individuele selfvervulling en identiteit. Vanuit 'n regspektief word *vryheid van uitdrukking* gesien as 'n kernkonsep in 'n demokrasie en stel die gemeenskap in staat om nie net aan die bestuur van Suid-Afrika deel te neem nie, maar ook die besluitneming en handeling van die regering te bevraagteken. Artikel 16 van die Grondwet (1996) dui die beperkings op vryheid van uitdrukking aan. Die aard en strekking hiervan, soos deur die deelnemers ervaar is, kon ondersoek word.

Die ervaring is ondersoek deur middel van assosiasies wat die deelnemers in terme van vryheid van uitdrukking gemaak het. Vraag 7 het die deelnemers gedwing om drie terme te prioritiseer ten opsigte van hulle assosiasie met vryheid van uitdrukking (§ **Error! Reference source not found.**) soos uit die literatuur verkry.

Tabel 5.19: Afdeling 3, vraag 7: Assosiasie met vryheid van uitdrukking

<i>Vraag</i>	<i>Rang</i>	<i>Frekwensie</i>	<i>Persentasie</i>
<i>Individualiteit</i>	1	34	32.08
<i>Diversiteit</i>	2	31	29.25
<i>Spraak</i>	3	31	29.25
<i>Tradisie</i>	4	30	28.30
<i>Godsdiens/religie</i>	5	28	26.42
<i>Kultuur</i>	6	26	24.53
<i>Demokrasie</i>	7	25	23.58
<i>Menslikheid</i>	8	21	19.81
<i>Billikheid</i>	9	20	18.87
<i>Denke</i>	10	20	18.87
<i>Media</i>	11	11	10.38
<i>Kreatiwiteit</i>	12	10	9.43
<i>Klere/Haarsstyl</i>	13	7	6.60
<i>Akademie</i>	14	6	5.66
<i>Simbole</i>	15	6	5.66
<i>Ongedissiplineerd</i>	16	2	1.89
<i>Noodsaaklikheid</i>	17	1	0.94
<i>Geweld</i>	18	0	0.00
<i>Juwele</i>	19	0	0.00

Die volgende vyf konsepte het vir die deelnemers met vryheid van uitdrukking gestrook: individualiteit (1 – 32.08%); diversiteit (2/3 – 29.25%); spraak (2/3 – 29.25%); tradisie (4 – 28.3%); godsdiens/religie (5 – 26.42%); kultuur (6 – 24.53%); en demokrasie (7 – 23.58%).

Individualiteit was vir 32.08% van die deelnemers belangrik en verskil met 2.83% van die tweede item op die ranglys. Dié bevinding het ook gespruit uit vraag 2 (afdeling 2) waar die deelnemers kon meedeel wat die reg op uitdrukking van oortuiging en/of religie/godsdiens vir hulle as onderwyser in 'n openbare skool beteken het. Die antwoorde het frases bevat van wat gereeld voorkom soos “jy het die reg...”, “ek het die reg...” en “elkeen het die reg...”. Dié frases wys op die individualiteit wat onderwysers met die reg op vryheid van uitdrukking geassosieer het, met spesifieke verwysing na die reg op uitdrukking van oortuigings (§ 3.2.3). Deelnemers 17, 22, 61 en 105 het onderskeidelik die volgende geopper: “Elke individu moet die reg hê...” (Deelnemer 17); “As an individual I have a right to expression of belief...” (Deelnemer 22); “Elke individu het die reg tot (sic) uitdrukking van geloof”; (Deelnemer 61); “Jy as individu het die reg om jou godsdiens uit te oefen.” (Deelnemer 105)

Op die ranglys met betrekking tot vryheid van uitdrukking word *diversiteit* tweede\derde aangetref tesame met *spraak* (29.25%). Dit wil voorkom asof die deelnemers uitdrukking meestal met spraak geassosieer het – dit wil sê, om in gesprek te tree oor hulle oortuigings. Dit strook met die opinie in vraag 8.1, afdeling 2 (tabel 5.18), waar die stelling gemaak is “[o]m oor u *religieuse* oortuigings met u kollegas en leerders in gesprek te tree” betreffende die onderwyser se reg op vryheid van uitdrukking. Meeste deelnemers (83.50%) het hierop “ja” geantwoord.

Die bogenoemde is in teenstelling met vraag 8.7 wat handel oor blootstelling aan diverse geloofsoortuigings. Alhoewel diversiteit dieselfde persentasie op die ranglys behaal het, het slegs 60.98% van die deelnemers op vraag 8.7 “ja” geantwoord. Dit kan wees dat die deelnemers vryheid van uitdrukking (m.b.t. gespreksvoering) met slegs hulle eie oortuigings in gedagte geassosieer het; diversiteit as verskillende oortuigings, soos in vrae 1 en 6, gesien het; en nie noodwendig gemaklik was om met onderwysers met verskillende oortuigings oor diverse oortuigings in gesprek te tree nie. Vraag 8.5 (afdeling 2) (tabel 5.18) staaf dié stelling omdat slegs 68.27% van die deelnemers “ja” op die volgende stelling geantwoord het: “Om aan u leerders verskillende weergawes van geskiedenis of 'n verskynsel te vertel.”

Volgende is *tradisie* (28.30%), *godsdiens/religie* (26.42%) en *kultuur* (24.53%). Volgens Chipkin en Leatt (2012:40) speel die Christendom 'n beduidende rol in Suid-Afrika se publieke en politieke landskap. Die Christendom as die meerderheidsgeloof voor- en tydens apartheid het 'n ongetwyfelde merk gelaat en deurgesypel na die tradisies en kultuur van Suid-Afrikaanse burgers soos gesien in vraag 7. Daar kan afgelei word dat onderwysers vryheid van uitdrukking as deel van hulle individualiteit gesien het en bewus was van diversiteit, maar nie leerders en/of hulself noodwendig doelbewus daaraan blootgestel het nie. Verder word daar gesien dat vryheid van uitdrukking vir die deelnemende onderwysers sterk met tradisies, kultuur en geloof/religie gepaardgegaan het.

Gespreksvoering oor en tussen diverse oortuigings word gekniehalter deur 'n lens wat getint word deur kulturele tradisies en die voorkeur van die meerderheid in die deelnemende skole. Daar is 'n kognitiewe besef van diversiteit, maar nie 'n viering daarvan nie:

Deelnemer 4: so het ek besef dat "christenskap" afgedwing word of jy word uitgeskuif (vraag 1, Addendum I);

Deelnemer 29: I think of how people have been brain washed towards beliefs and religion" (vraag 1, Addendum I)

So far, what I have realised is that the school only accomodates christians (sic) (vraag 3.22, Addendum I)

5.3.7 Elemente wat onderwysers beskou as deel van hul reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging

Die doel van vraag 8 (Addendum A) was om inligting in te samel oor wat die deelnemers se beskouing was van hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdiens in die skoolomgewing. Die vraag het gefokus op wat die deelnemers sien of veronderstel hulle reg op vryheid van uitdrukking behoort te wees. Die stellings wat aan die deelnemers voorsien is, het betrekking op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging en is soos volg gestel: "Watter van die volgende beskou u as deel van u as onderwyser in 'n openbare skool se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdiens?"

Die deelnemers kon ja of nee op elk van die stellings antwoord.

Vraag 7 wat handel oor terme wat die deelnemers met vryheid van uitdrukking geassosieer het, is met vraag 8 aangevul om inligting in te win oor wat die deelnemers beskou het as deel van hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse of nie-religieuse oortuigings. Gevolgtrekkings kon gemaak word oor die verwagting van die deelnemers betreffende hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse of nie-religieuse oortuiging. Response op vraag 8 word in tabel 5.20 uiteengesit.

Tabel 5.20: Afdeling 3, vraag 8 – Elemente van onderwysers se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdiens

		<i>Ja</i>		<i>nee</i>	
		f	%	f	%
8.1	Om oor u (godsdiensstige) oortuigings met u kollegas en leerders in gesprek te tree	86	83.50	17	16.50
8.2	Om uitrustings, bybehore, haarstyle of simboliese juwele te dra wat u (godsdiensstige) oortuigings uitbeeld	41	40.20	61	59.80
8.3	Om u klas te open met 'n toepaslike teks/leesgedeelte van u (godsdiensstige) oortuigings	90	85.71	15	14.29
8.4	Om saam met u kollegas deel te neem aan godsdiensstige praktyke	86	81.90	19	18.10
8.5	Om aan u leerders verskillende weergawes van geskiedenis of 'n verskynsel te vertel	71	68.27	33	31.73
8.6	Om ondersteuning te bied aan iemand deur gebruik te maak van praktyke in u (godsdiensstige) oortuigings	84	80.00	21	20.00
8.7	Om die leerlinge bloot te stel aan uiteenlopende geloofsoortuigings	64	60.98	41	39.95

Die stelling “[o]m oor u *religieuse* oortuigings met u kollegas en leerders in gesprek te tree” is deur 83.5% van die deelnemers beskou as deel van 'n onderwyser in 'n openbare skool se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdiens. Wanneer gesprekke tussen deelnemers vrywilliglik geskied (Robinson, 2004:202) en daar nie innerlike konflik by een van die deelnemers ontstaan weens moontlike verwagtinge en gevolge van die uitdrukking van hulle oortuigings nie (§ 3.2.3), val dit binne die strekking van wetgewing om oor hulle *religieuse* oortuigings in gesprek te tree.

Meeste (85.71%) van die deelnemers was dit eens dat “[o]m u klas te open met 'n toepaslik teks/leesgedeelte van u *religieuse* oortuigings” deel was van hulle reg op vryheid van uitdrukking. Suid-Afrikaanse wetgewing is duidelik oor die bywoning van godsdiensstige aktiwiteite: dit moet “vry en vrywillig” wees (art. 15(2)(c) van die Grondwet, 1996). Leerders in die klaskamer kan nie gesien word as vry of vrywillige deelnemers nie omdat daar van hulle verwag word om klasse by te woon (Smit, 2014:198). Sommige van die deelnemers het dus die aard en strekking van hulle reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening oortree deur in die klas te open.

Verder het 81.9% van die deelnemers die volgende stelling as hulle reg gesien: "Om saam met u kollegas deel te neem aan godsdienstige praktyke." Dié stelling kan as 'n reg gesien word (art. 31(1) van die Grondwet, 1996):

Kultuur-, godsdienst- en taalgemeenskappe:

31. (1) Persone wat aan 'n kultuur-, godsdienst- of taalgemeenskap behoort, mag nie die reg ontsê word om, saam met ander lede van daardie gemeenskap–

(a) hul kultuur te geniet, hul godsdienst te beoefen en hul taal te gebruik nie; en

(b) kultuur-, godsdienst- en taalverenigings en ander organe van die burgerlike gemeenskap te vorm, in stand te hou en daarby aan te sluit nie.

In artikel 31(1) van die Grondwet (1996) is dit duidelik dat die deelnemers saam met hulle kollegas die reg geniet het om "godsdienst te beoefen" en deel van 'n religieuse gemeenskap te wees. Tog word die probleem geopper dat geloofsgemeenskappe in openbare skole kan lei tot uitsluiting van sekere personeellede, veral as daar 'n magswanbalans is tussen die meerderheidsoortuiging en oortuigings wat daarvan verskil. Ferguson (2018:210) is van mening dat: "that diversity and difference often give rise to exclusion and marginalisation, even though the law and public discourses state a commitment to equality." Openlike kommunikasie kan dus moontlik prysgegee word in 'n omgewing wat geborgenheid bevorder.

Laastens was 80% van die deelnemers dit eens dat "om ondersteuning te bied aan iemand deur gebruik te maak van praktyke in u *religieuse* oortuigings" deel was van hulle reg op vryheid van uitdrukking. Dié stelling sluit aan by die stelling "[o]m oor u *religieuse* oortuigings met u kollegas en leerders in gesprek te tree". Soos met die laasgenoemde stelling behels die eersgenoemde stelling deelnemers se beskouing van die aard en strekking van hulle reg om ondersteuning te bied aan kollegas deur van praktyke in hulle religieuse of nie-religieuse oortuiging gebruik te maak mits die party wat die ondersteuning ontvang vrywillig deelneem en nie onderlinge dwang ervaar soos moontlike verwagtinge van personeel of die gemeenskap met die meerderheidsoortuiging om aan sulke aktiwiteite deel te neem nie.

Die stelling met die minste ondersteuning was "[o]m uitrustings, bybehore, haarstyle of simboliese juwele te dra wat u *religieuse* oortuigings uitbeeld" (40.2%). Dié stelling is 'n reg wat deur die Grondwet beskerm word en vele kere in regsake herbevestig is. Volgens Schunke (2015:112) bied skole dikwels nie bevredigende alternatiewe vir leerders en onderwysers wat 'n oortuiging aanhang wat vereis dat hulle spesifieke kledingstukke en/of juwele dra nie. In die geval van die

deelnemende skole kan dit die gevolg wees van 'n homogene gemeenskap en (opsetlike) onkunde weens minimale blootstelling aan diverse oortuigings (Damons, 2016:112).

In vraag 7, afdeling 2 (tabel 5.17) blyk dit dat die fokus van die deelnemers ten opsigte van hulle reg op vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging op onder meer spraak (derde op die ranglys) geval het vergeleke met klere wat 13de en juwele wat 19de op die ranglys is. Klere en juwele kan moontlik so laag op die ranglys wees omdat religie in die Christelike godsdiens eerder aan aanbidding (§ 5.3.5) gekoppel word, waarmee die meerderheid van deelnemers (97.7%) geïdentifiseer het.

As daar gekyk word na die deelnemers se agtergrond, het 97.09% as Christene geïdentifiseer en 80.00% was Afrikaanssprekend. Wanneer die geskiedenis van Suid-Afrika in ag geneem word, met verwysing na Afrikaanssprekende burgers van Suid-Afrika, kan die gevolgtrekking gemaak word dat “Christenskap” ’n integrale rol in die tradisie en kultuur van Afrikaanssprekendes speel. Die fokus van die Christendom val eerder op verkondiging (spraak, § 5.3.6) en aanbidding (§ 5.3.5) as kleredrag en juwele.

Die afleiding kan gemaak word dat sommige deelnemers stellings ondersteun het wat hulle eie religieuse of nie-religieuse oortuigings bevorder het en nie die leerders noodwendig aan diverse oortuigings blootgestel het nie (slegs 60.98% het “om die leerlinge bloot te stel aan uiteenlopende geloofsoortuigings” ondersteun). Dit kan weereens toegeskryf word aan die feit dat die deelnemende onderwysers hoofsaaklik as Christene geïdentifiseer (97.7%) het en nie noodwendig die diversiteit onder die gemeenskap ten toon gestel het nie. In die groter homogene omgewing (Vrystaat 95.50% – Christelik) kan druk egter vanaf ouers moontlik vermeerder om leerders volgens die oortuigings en tradisies van die meerderheid op te voed (tabel 5.17).

Die response op vrae 8.2 en 8.3 dui daarop dat deelnemers se beskouing van die reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging nie noodwendig ooreengestem het met vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening soos omskryf in wetgewing, beleid en regspraak nie. Byvoorbeeld op die respons op die stelling: “[o]m u klas te open met ’n toepaslike teks/leesgedeelte van u *religieuse* oortuigings” het 85.71% deelnemers “ja” geantwoord. Alhoewel wetgewing duidelik is oor die gebruik van religieuse teks om klasse in openbare skole te open, was die deelnemers steeds van mening dat dit hulle reg was om met teks van hulle eie religieuse of nie-religieuse oortuigings te open. Dit impliseer dat die diversiteit van leerders in die klaskamer nie noodwendig in ag geneem word nie. Die ander moontlikheid is dat sekere deelnemers hulle “Christelike plig” uitgevoer het om die “Woord te verkondig” (§ 5.3.1.3) en sodoende leerders met “ander” oortuigings bloot te stel aan die oortuiging van die deelnemer.

Bostaande kon moontlik 'n probleem in die deelnemende skole wees omdat verdraagsaamheid, aanvaarding en respek vir oortuigings wat van die deelnemers se oortuigings verskil het, dalk daaronder kon lei. Dit belemmer ook die proses om 'n geborge omgewing te skep en wys op die moontlikheid dat menseregte- en religieuse geletterdheid slegs oppervlakkig aangewend word en nie deel van die skoolkultuur vorm nie. Wanneer die resultate soos aangeteken in vraag 4 (verdraagsaamheid teenoor individue met verskillende oortuigings) en vraag 5 (respek vir verskillende oortuigings) in ag geneem word, is die moontlikheid groter dat sekere van die deelnemers, nieteenstaande die plig wat deur die Grondwet (1996) (§ 3.2.1) onderwysers opgelê word, 'n omgewing skep wat slegs hulle eie oortuiging baat.

5.3.8 Wetgewing wat onderwysers beskou as wetgewing wat hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdiens beskerm

Vraag 9 (Addendum F) het ondersoek wat die deelnemers ervaar het ten opsigte van wetgewing en hoe dit hulle regte beskerm het: "Dui asb. aan op 'n skaal van 1 tot 4 tot watter mate voel u beskerm die volgende wetgewing u reg op uitdrukking van oortuiging en/of godsdiens in die skoolomgewing, waar 1 aandui dat u amper glad nie so voel nie, en 4 dat u in 'n hoë mate voel dit doen."

Response op vraag 9 word in tabel 5.21 getabuleer.

Tabel 5.21: Afdeling 3, vraag 9 – Beskerming van die onderwyser se reg op vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging

Respons	Frekwensie					Persentasie				
	Glad nie	→	In 'n hoë mate	Weet nie wat die wet sê nie		Glad nie	→	In 'n hoë mate	Weet nie wat die wet sê nie	
<i>Suid-Afrikaanse Grondwet</i>	9	9	20	50	17	8.57	8.57	19.05	47.62	16.19
<i>Suid-Afrikaanse Skolewet</i>	12	6	24	46	17	11.43	5.71	22.86	43.81	16.19
<i>Wet op Bevordering van Gelykheid en Voorkoming van Onbillike Diskriminasie</i>	8	6	16	40	31	7.92	5.94	15.84	39.60	30.69
<i>Afrikahandves oor die Regte en Welsyn van die Kind</i>	10	9	16	36	29	10.00	9.00	16.00	36.00	29.00
<i>Suid-Afrikaanse Kinderwet</i>	6	10	18	35	29	6.12	10.20	18.37	35.71	29.59
<i>Nasionale Beleid op Religie en Onderwys</i>	9	10	19	36	28	8.82	9.80	18.63	35.29	27.45
<i>Universele Verklaring van Menseregte</i>	9	9	16	32	35	8.91	8.91	15.84	31.68	34.65
<i>Suid-Afrikaanse Menseregtekommissie</i>	9	8	20	32	32	8.91	7.92	19.80	31.68	31.68
<i>Wet op Arbeidsverhoudinge</i>	9	12	18	30	33	8.82	11.76	17.65	29.41	32.35
<i>Suid-Afrikaanse Raad vir Onderwysers</i>	6	9	25	40	25	5.71	8.57	38.10	23.81	23.81
<i>Interpretasiewet</i>	10	12	15	9	41	10.31	12.37	15.46	19.59	42.27
<i>Verbruikerswet</i>	10	13	17	18	41	10.10	13.13	17.17	18.18	41.41

Die resultate hierbo wys daarop dat minder as 50% van die deelnemers ten opsigte van genoemde wetgewing in 'n hoë mate beskerming ervaar het wat hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging aanbetref.

In hoofstuk 3 is die betrokke dokumente geïdentifiseer en is dus nie by die vraelys ingesluit nie. Daar was wel sommige wetgewing wat glad nie deel van die toepaslike raamwerk was nie, maar by die lys ingesluit is om deelnemers te toets.

Die inligting dui op moontlike wantroue van deelnemers ten opsigte van wetgewing of dalk wantroue in die toepassing daarvan om hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging te beskerm. Hulle wantroue kan moontlik toegeskryf word aan die plaaslike regering wat op verskeie plekke in duie gestort het en die dinamiese politieke gebeure wat die konstitusionele struktuur beïnvloed. Malan (2018:396) sê die volgende in hierdie opsig: “Belangrik ten opsigte van al hierdie tendense is dat die daadwerklike konstitusie deurlopend deur politieke kragte verander word sonder dat die teks van die Grondwet by wyse

van wysiging hoegenaamd ter sprake is. Hierdie veranderings van die konstitusionele struktuur is dus die regstreekse gevolg van die dinamika van die politieke gebeure, terwyl die formele wysiging van die teks ooreenkomstig die Grondwet se eie wysigingsbepalings heeltemal uit die prentjie is.”

Slegs 47.62% van die deelnemers het ervaar dat die Suid-Afrikaanse Grondwet hulle reg op vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm het vergeleke met 8.57% wat van mening was dat die Grondwet hulle glad nie beskerm het nie. Die mening dat wetgewing glad nie in hierdie opsig beskerming bied nie, kan verskeie oorsake hê: moontlike wantroue in die huidige konstitusionele struktuur; ervaring van wanbestuur van skoolsisteme.

Dit was kommerwekkend dat 16.19% van die deelnemers aangedui het dat hulle nie geweet het wat die Grondwet behels nie of dat hulle nog nie aan die Grondwet blootgestel is nie. 'n Gaping in die regsgeletterdheid van sommige deelnemers is waargeneem. Daar kan verskeie redes hiervoor wees, onder meer leemtes in die kurrikulum waar hulle skoolgegaan of tersiêre opleiding ontvang het.

Die bogenoemde probleem kring uit in die sin dat alle regsvoorskrifte en optrede onderliggend is aan die Grondwet en mag dus geen teenstrydighede bevat nie (art. 2 van die Grondwet, 1996). Wanneer onderwysers dus in die skoolomgewing werksaam is, kan die moontlikheid bestaan dat hulle optrede vanweë onkunde ongrondwetlik is. Dit plaas nie net die onderwyser nie maar ook die skool en betrokke rolspelers soos skoolpersoneel, leerders en ouers moontlik in onwettige situasies. Sodanige situasies kan onder meer ongrondwetlike optrede soos lyfstraf insluit.

Sommige deelnemers (43.81%) was van mening dat die Suid-Afrikaanse Skolewet hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm het, terwyl 11.43% van die deelnemers van mening was dat die Skolewet hulle glad nie in dié opsig beskerm het nie. Ander deelnemers (16.19%) was nie bewus van wat die wetgewing sê nie. Laasgenoemde deelnemers is kommerwekkend omdat die Skolewet betrekking het op hulle professie. Dit dui weereens op moontlike leemtes in die kurrikulum van die skool en/of tersiêre instansie waar sekere van die deelnemers onderrig of opleiding ontvang het. Die bogenoemde kennisgapings oor wetgewing kan gevul word deur op regsgeletterdheid te fokus – nie net van leerders nie, maar ook van onderwysers.

Verder, 39.60% van die deelnemers was van mening dat die Wet op die Bevordering van Gelykheid en Voorkoming van Onbillike Diskriminasie hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm het, en slegs 7.92% van die deelnemers het geen beskerming ervaar nie. Sommige (30.69%) van die deelnemers het nie

geweet wat dié wet behels nie. Die wetgewing het nie 'n daadwerklike direkte impak op die beskerming van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging nie, maar reguleer onder meer haatspraak (art. 10), teistering (art. 11) en inligting wat moontlik onregverdig diskrimineer (art. 12). Verder sit dit die bewyslas en bepaling van billikheid of onbillikheid uiteen. Dit het nie dieselfde impak of invloed op onderwysers as die Suid-Afrikaanse Grondwet of Suid-Afrikaanse Skolewet nie, daarom was dit moontlik dat 'n groter hoeveelheid van die deelnemers nie sou weet wat dié wetgewing behels nie.

Die Afrikahandves oor die Regte en Welsyn (1990) van die Kind bied volgens 36% van die deelnemers beskerming en volgens 10% glad nie beskerming vir hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging nie. Slegs 29% van die deelnemers het nie geweet wat dié wetgewing behels nie. Die Suid-Afrikaanse Kinderwet sluit aan by die bogenoemde wetgewing. Slegs 35.71% van die deelnemers het ervaar dat hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in die Suid-Afrikaanse Kinderwet beskerm word. Enkele (6.12%) van die deelnemers het glad nie beskerming in dié opsig ervaar nie, en 29.59% van die deelnemers het nie geweet wat die Kinderwet behels nie. Dit is wel belangrik dat onderwysers bewus is van die Kinderwet omdat hulle werk die onderrig van kinders behels. Onderwysers wat nie weet wat die Kinderwet behels nie kan daarby baat as hulle inligting oor dié wet bekom. Die Kinderwet se invloed op die onderwyser se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging is in artikel 12(1) van dié wet duidelik:

Elke kind het die reg om nie onderwerp te word aan sosiale, kulturele en godsdienstige praktyke wat nadelig is vir sy of haar welsyn nie.

Wat die Nasionale Beleid oor Godsdienste en Onderwys aanbetref, het 35.29% van die deelnemers ervaar dat dié beleid hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm het, teenoor 8.91% wat van mening was dat dié beleid glad nie hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm het nie. Sommige (27%) van die deelnemers het nie geweet wat dié beleid behels nie. Die beleid is opgestel om 'n raamwerk daar te stel wat onderwysers help om religie in die onderwys te bestuur. Dié dokument is belangrik in die onderwys omdat leerders in die klaskamer en personeel moontlik uiters divers kan wees. So 'n raamwerk is daarom nodig ten einde te verseker dat rolspelers in die skoolomgewing die konstitusionele waardes in ag neem en bevorder. Hierdie beleid is ook insiggewend by die bepaling van die aard en strekking van onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging.

Die Universele Verklaring van Menseregte (UDHR)(1948) is deur 31.68% van die deelnemers ervaar as beskermend van hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-

religieuse oortuiging. Slegs 8.91% van die deelnemers was van mening dat die UDHR glad nie hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm het nie, en 34.65% van die deelnemers het nie geweet wat die UDHR behels nie. Dié syfers wys weereens op die moontlike ontbreking aan kennis onder sommige van die deelnemers aangaande menseregte asook wetgewing.

Betreffende die Suid-Afrikaanse Menseregtekommissie (MRK) het 31.68% van die deelnemers gevoel dat hulle deur die MRK beskerm is en 8.91% van die deelnemers het glad nie beskerming vanaf die MRK ten opsigte van hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging ervaar nie. 'n Aantal deelnemers (31.68%) het nie kennis gedra van die MRK nie. Die MRK is nie afhanklik van die regering nie, maar funksioneer afsonderlik om te verseker dat respek vir en 'n kultuur van menseregte in Suid-Afrika beskerm en bevorder word. Die doelwit van die MRK stel dit duidelik dat kennis van en samewerking met die MRK voordelig sal wees om die menseregte van deelnemers (onderwysers) te beskerm en te bevorder.

Slegs 29.41% van die deelnemers het ervaar dat die Wet op Arbeidsverhoudinge hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm het. Enkele (8.82%) deelnemers het glad nie beskerming van hul vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging ervaar nie en 32.35% van die deelnemers het nie geweet wat dié wetgewing behels nie. Dié wet is belangrik omdat onderwysers werknemers van die Departement van Onderwys of die SBL is.

Wat die SARO-wet aanbetref het slegs 23.81% van die deelnemers ervaar dat hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm is; 38.10% van die deelnemers het egter aangedui dat hulle tot 'n mate gevoel het dat die bogenoemde wet hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beskerm het; en 5.71% van die deelnemers het glad nie dié ervaring gedeel nie. Van die deelnemers (23.81%) was nie vertrouwd met die SARO-wet nie. Hierdie wet is van toepassing op alle opvoeders wat aangestel is ingevolge die Wet op die Indiensneming van Opvoeders, die Skolewet by onafhanklike skole, die Wet op Verdere Onderwys en Opleiding asook Opleiding vir Volwassenes. Kennis van dié wetgewing is belangrik omdat dit onder meer etiese en professionele standaarde vir opvoeders stel.

Die Interpretasie- en die Verbruikerswette lê laaste op die ranglys. Die deelnemers (19.59% en 18.18% onderskeidelik) het ervaar dat hierdie wetgewings hulle reg op uitdrukking beskerm het. Onderskeidelik 10.31% en 10.10% het glad nie beskerming van die wetgewings in hierdie opsig ervaar nie.

Dit blyk dat beskerming ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging meer ervaar is wanneer die deelnemers vertrouwd was met wetgewing. Die deelnemers het die Suid-Afrikaanse Grondwet en die Suid-Afrikaanse Skolewet uitgelig as wetgewing wat hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging die meeste beskerm het en het ook die meeste kennis dra van hierdie wetgewing.

Aangesien die Grondwet die padkaart vir vryheid, gelykheid en demokrasie in Suid-Afrika is, is dit wel kommerwekkend om te sien dat daar staatsorgane (onderwysers) is wat nie weet wat in dié wet vervat word nie. Dit plaas 'n demper op hulle vermoë om die grondwetlike waardes aan leerders oor te dra en sodoende 'n samelewing te bevorder wat op vryheid, gelykheid en demokrasie gegrond is (§ 2.3.5).

5.4 Sinopsis

Die demografiese inligting het 'n invloed gehad op die lens waarmee die data geïnterpreteer is. Die vrae in die vraelys het op mekaar gevolg om 'n dieper insig te bekom van die deelnemers se ervarings rondom wetgewing en die praktiese toepassing daarvan in die werksomgewing – dit wil sê, hoe die deelnemers die aard en strekking van hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging ervaar het.

Die demografiese data het getoon dat meeste van die deelnemers met Christendom geïdentifiseer het en die analise van verdere vrae het die moontlikheid uitgelig dat die deelnemers weens hul eie oortuiging min blootstelling aan ander oortuigings gehad het.

Vraag 3 in afdeling 2 van die vraelys het die onderwysers se posisie, mening, gevoelens, optrede of situasie ten opsigte van uitdrukking van oortuiging en religie ondersoek. Agt faktore is deur middel van eksploratiewe faktoranalise geïdentifiseer wat verband hou met die onderwyser se ervaring van religieuse of nie-religieuse uitdrukking in die skoolomgewing.

Die deelnemers het aangedui dat hulle hulleself grotendeels as spiritueel beskou het en in 'n opperwese geglo het (faktor 1). Dié bevinding is nie verrassend nie en die beskouing is verwag omdat meeste van die deelnemers as Christene geïdentifiseer het.

Dit het te voorskyn gekom dat die deelnemers tot 'n redelike mate ervaar het dat hulle hul eie geloof aktief moes bevorder (faktor 2). Hierdie ervaring strook weereens met die navolging van die Christendom wat voorgenoemde as 'n belangrike opdrag en verantwoordelikheid beskou.

Ondersoek is ingestel na die gemak wat die deelnemers met simboliese uitdrukking van religie ervaar het (faktor 3). Daar is bevind dat die deelnemers nie uiters gemaklik óf ongemaklik was met simboliese uitdrukking van religie nie. Hier is weereens die invloed van die Christendom

gesien. In die Christendom word daar nie werklik op simbole soos uitrustings, bybehore, haarstyle en juwele klem gelê nie. Dit mag wees dat die deelnemers nie op simboliese uitdrukking gefokus het nie en ook nie werklik daarmee gekonfronteer was nie.

Faktor 4 het interessante resultate opgelewer ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging deur klaskamerpraktyke. Deelnemers het grootliks ervaar dat verootmoediging in klaskamerpraktyke 'n groot rol speel. Hulle het nie verootmoediging ervaar as soortgelyk aan gespreksvoering oor religie in die klaskamer nie.

Die gemak van die deelnemers tydens interaksie met ander oortuigings is ondersoek (faktor 5) en daar is bevind dat die deelnemers tot 'n gemiddelde mate gemak ervaar het tydens kontak of interaksie met individue met ander oortuigings. Die invloed van die meerderheid van deelnemers wat as Christene geïdentifiseer het, word weereens onderstreep en daar kan afgelei word dat die deelnemers moontlik in 'n mindere mate gemak sou ervaar sou diversiteit in hulle skoolomgewing toeneem.

Die skoolomgewing is ondersoek (faktor 6). Die verdraagsaamheid van ouers en leerders teenoor die onderwyser se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging is ondersoek. Die deelnemers het ervaar dat ouers en leerders grotendeels verdraagsaam was teenoor hulle (deelnemende onderwysers) vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging. Dit dui moontlik daarop dat nie net die meerderheid van onderwysers in die skoolgemeenskap nie, maar ook die skoolgemeenskap as geheel as Christene geïdentifiseer het. Dit word ondersteun deur die 2016-sensus-resultate wat die Christen-populasie in die Vrystaat as tweede hoogste landswyd plaas.

Faktor 7 wys daarop dat die deelnemers in 'n hoër mate die skool beskou het as 'n plek wat religieuse diversiteit behoort te akkommodeer en het ervaar dat hulle skool wel in hierdie opsig tegemoetkomend was. Die ondersoek na of die deelnemers "the other" vermy het (vraag 8) het tog getoon dat die deelnemers moontlik hulle eie ervaring as Christene projekteer het en die ervaring van tegemoetkomendheid ten opsigte van oortuigings veralgemeen het.

Vraag 4 het die verdraagsaamheid van die deelnemers teenoor individue met ander oortuigings ondersoek. Die grootse verdraagsaamheid was teenoor die Christendom gerapporteer en die minste verdraagsaamheid teenoor die ateïstiese oortuiging. Weereens is die invloed van die meerderheidsoortuiging (Christelik) van die deelnemers waargeneem. Vraag 5 het by vraag 4 aangesluit en respek van die deelnemers teenoor ander individue se oortuigings ondersoek. Die bevindinge het getoon dat die deelnemers oorwegend individue respekteer het ongeag hulle *religieuse* oortuigings. Dit mag ook wees dat die deelnemers nie noodwendig kollegas gehad het wat verskillende *religieuse* oortuigings aangehang het nie.

Vraag 6 het die belangrikheid van verskillende konsepte ten opsigte van vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening, soos uit die literatuur verkry, ondersoek. Die deelnemers het die volgende vyf konsepte ten opsigte van vryheid van gewete, godsdien, denke, oortuiging en mening as die belangrikste beskou: aanbidding; respek; keuse; diversiteit; en menswaardigheid. Die volgende vyf konsepte in vraag 7 het na die deelnemers se mening die meeste met vryheid van uitdrukking gestrook: individualiteit; diversiteit; spraak; tradisie; godsdien/religie; kultuur; en demokrasie.

Die response op vraag 8 – stellings wat die deelnemers as hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van oortuiging en/of religie/godsdien beskou het – het aangedui dat deelnemers se beskouing van die reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging nie noodwendig ooreengestem het met hoe die reg in wetgewing, beleid en regspraak omskryf word nie. Die afleiding kan gemaak word dat die deelnemers nie noodwendig toegerus was met die nodige kennis van wetgewing nie of dat die algemeen aanvaarde praktyke in die skool toegepas is ongeag die wetlikheid daarvan.

Vraag 9 het ondersoek ingestel na deelnemers se ervaring aangaande of hulle reg op vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging deur verskeie wetgewing beskerm is. Dit data het getoon dat minder as die helfte van die deelnemers sekerheid ervaar het betreffende die beskerming deur wetgewing van hulle reg op uitdrukking. Hierdie vraag sluit aan by die afleiding dat die deelnemers nie noodwendig die nodige kennis van wetgewing gehad het nie.

Dit is duidelik dat die rolspelers in die skoolomgewing van die deelnemers 'n groot invloed gehad het op die toepassing van wetgewing en wat hulle ervaar het as die aard en strekking van hulle regte. Dit blyk uit die data dat die deelnemers nie werklik gekonfronteer was met ander oortuigings nie, en wanneer daar wel kontak was, het hulle verkies om “the other” met hul eie oortuiging te integreer óf te vermy.

Namate die skoolomgewing meer divers word, sal die ervarings van die deelnemers moontlik verander en groei om ander oortuigings te verwelkom. Die aard en strekking van wetgewing soos deur die deelnemers ervaar is, sal ook moontlik 'n gedaanteverwisseling ondergaan namate diversiteit toeneem en hulle sal moet aanpas om as staatsorgane die Grondwet effektief te bevorder.

HOOFSTUK 6: BEVINDINGS EN AANBEVELINGS

6.1 Inleiding

'n Samevatting van die hoofbevindinge van die studie word in hierdie hoofstuk voorsien om aan te dui hoe die navorsingsvrae beantwoord is. Hierdie studie het ten doel gehad om te bepaal wat die aard en strekking is van die onderwyser in die openbare skool se reg op vryheid van uitdrukking soos wat dit verband hou met die vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging, en hoe onderwysers hul uitdrukking in dié verband ervaar. Die spanning wat onderwysers in 'n vrye omgewing met mense met diverse oortuigings ervaar (Smit 2019:145), is ondersoek met die oog op die vind van 'n balans tussen die regte van die onderwyser aan die een kant en die regte van ander lede van die skoolgemeenskap, wat onder andere leerders, ouers en kollegas insluit.. Laastens word aanbevelings gemaak betreffende hoe onderwysers hulle eie regte ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging op so 'n wyse kan uitleef dat hulle terselfdertyd ook die regte van andere respekteer, beskerm en bevorder.

In hoofstuk 1 is die probleemstelling bespreek (§ 1.1), waarna die doel van die studie (§ 1.3) asook die navorsingsmetode (§ 1.6) uiteengesit is. Die studie is aangepak om die moontlike onsekerhede en spanning (Smit 2019:145) wat onderwysers beleef rondom die interpretasie en toepassing van hul reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging teenoor dié van leerders se aan te roer.

In hoofstuk 2 is die impak van die effektiewe toepassing van menseregte op geborgenheid en opvoedersekuriteit bespreek asook hoe kennis en die toepassing van menseregte en menseregtegeletterdheid bydra tot waardering van diversiteit as 'n aanwinst. Daar is gefokus op die bevordering van menseregte en wat die onderwyser as staatsorgaan in die skoolomgewing te doen staan. Daar is voorts bepaal dat die bevordering van menseregte regsekerheid asook 'n begrip van die diverse skoolomgewing benodig. Inklusiwiteit is ondersoek as 'n natuurlike uitkoms van geborgenheid en opvoedersekuriteit, bevordering van menseregte en om diversiteit as 'n aanwinst te sien (§ 2.1).

Hoofstuk 2 begin deur die huidige skoolomgewing te ondersoek en die konteks te skep waarin onderwysers hulleself bevind en waarbinne hulle onsekerhede rondom hul vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beleef. Die agtergrond beskryf die pad wat gestap is na 'n skoolomgewing wat diversiteit vier en verwelkom (§ 2.2). Hoofstuk 2 ondersoek hoofsaaklik die skep van 'n inklusiewe skoolomgewing as noodsaaklik vir vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging. Die teoretiese raamwerk wat uit die literatuurstudie gespruit het, is in figuur 2.1 geïllustreer. Figuur 2.1 beeld die

verhouding uit tussen regsgeletterdheid (§ 2.3.3), menseregtegeletterdheid (§ 2.3.1), religieuse geletterdheid (§ **Error! Reference source not found.**), geborgenheid (§ 2.3.4), opvoedersekuriteit (§ 2.3.4), bevordering van menseregte (§ 2.3.5) en die beskouing van diversiteit as 'n aanwinst (§ 2.3.6). Laasgenoemde drie word beskou as bydraend tot 'n inklusiewe skoolomgewing (§ 2.3.7). Om die beurt voltooi inklusiwiteit die kringloop en word as bydraend gesien tot geborgenheid en opvoedersekuriteit, die bevordering van menseregte en die beskouing van diversiteit as 'n aanwinst. 'n Inklusiewe omgewing word beskou as 'n omgewing waarbinne alle rolspelers in die onderwys vry is om hulle regte ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging op gelyke, regverdigte voet te geniet. Die teoretiese raamwerk het getoon dat regs-, menseregte- en religieuse geletterdheid beskou kan word as fundamentele elemente vir die skep van 'n omgewing wat bevorderlik is vir inklusiwiteit en waarbinne die onderwyser se regte ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging met dié van andere balanseer. Binne 'n inklusiewe skoolomgewing is elke persoon vry om hulle regte op gelyke voet met andere te geniet. Indien die onderwyser asook ander rolspelers in die onderwysomgewing oor voldoende regs-, menseregte- en religieuse geletterdheid beskik, sal dit lei tot 'n gevoel van geborgenheid en sekerheid by die opvoeder weg; menseregte sal in die skoolomgewing respekteer en bevorder word; en rolspelers in die onderwysomgewing sal diversiteit as 'n aanwinst waardeur eerder as om dit as 'n bedreiging te beskou. Laasgenoemde drie aspekte word beskou as bydraend tot 'n inklusiewe skoolomgewing. Daar is egter 'n tweerigtingwisselwerking tussen inklusiwiteit en geborgenheid en opvoedersekuriteit, bevordering van menseregte en die beskouing van diversiteit as 'n aanwinst. Hoe meer inklusief die skoolomgewing is, hoe meer sal onderwysers geborge voel, menseregte bevorder word, en diversiteit waardeur word; hoe meer geborgenheid, bevordering van menseregte en waardering vir diversiteit daar is, hoe meer inklusief sal die omgewing wees.

Die regs-determinante wat bepalend is in vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging was die hoof fokus van hoofstuk 3. Hierdie hoofstuk het gepoog om by te dra tot regsekerheid rakende vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging deur regsteoretiese beginsels en determinante betreffende dié twee regte van in openbare skole te ondersoek. Die fundamentele grondwetlike waardes van gelykheid, vryheid en menswaardigheid het die lens gevorm waardeur die beskerming van diversiteit deur wetgewing ondersoek is. Die Handves van Regte is as grondslag gebruik en daar is in die besonder gefokus op die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening (§ 3.2.2), reg op vryheid van uitdrukking (§ 3.2.3), gelykheid (§ 3.2.4) en menswaardigheid (§ 3.2.5). Daar is ook telkens verwys na internasionale perspektiewe en die balansering van regte in terme van artikel 36 van die Suid-Afrikaanse Grondwet (1996).

Die navorsingsontwerp, -metodologie en -metodes is in hoofstuk 4 bespreek. 'n Gelyktydige gemengde metode (§ 4.2), met kritiese realisme as vertrekpunt (§ 4.3), is toegepas. Die kwantitatiewe data is aangevul met kwalitatiewe data wat uit oopeind-vrae bestaan het. Die data is tegelyk ingesamel en is tydens die data-analiseproses saamgevoeg. Die steekproef (§ 4.4) het bestaan uit skole in die Lejweleputswa distrik. Tien skole is ewekansig gekies en ongeveer 120 onderwysers het aan die studie deelgeneem.

Die literatuur is geraadpleeg ten einde 'n vraelys (§ A) op te stel om ondersoek in te stel na konflik wat moontlik in 'n vrye omgewing kan ontstaan met mense met diverse oortuigings en hoe onderwysers hulle reg op vryheid van godsdienste en -uitdrukking in openbare skole ervaar.

Die doel van hierdie hoofstuk (hoofstuk 6) is om die bevindings te bespreek en aanbevelings te maak met inagneming van die voorafgaande hoofstukke. Die navorser hoop dat die aanbevelings sal bydra tot 'n inklusiewe skoolomgewing wat diversiteit verwelkom en vier.

6.2 Hoofbevindings

Ten einde moontlike antwoorde op die navorsingsvraag te vind, is 'n literatuurstudie, ontleding van wetgewing, en 'n empiriese studie uitgevoer. Die navorsingsvraag was soos volg: Wat is die aard en strekking van die onderwyser in 'n openbare skool se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging?

Die volgende bevindings het uit die data gespruit. Die bevindings word ooreenkomstig die navorsingsvrae uiteengesit ten einde die hoofnavorsingsvraag te beantwoord.

6.2.1 Wat is die regsteoretiese beginsels en determinante met betrekking tot onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole?

Die skoolomgewing is 'n mengelmoes van verskillende aspekte, elk met 'n invloed op die groter prentjie. Elke aspek kan die fyn balans van die skoolomgewing omverwerp en veroorsaak dat die prentjie skeeftrek. Onderwysers en leerders is ongetwyfeld die grootste rolspelers in die skoolomgewing, met die onderwyser wat as fasiliteerder, mentor en rolmodel vir leerders optree.

Die bevindings toon dat die invloed van 'n onderwyser verder strek as die klaskamer. Onderwysers wat hul rol ten volle vervul sal in die proses as fasiliteerder dien om kennis en begrip van menseregte aan hulle kollegas, leerders en die skoolgemeenskap oor te dra (§ 2.4). As onderwysers die fundamentele regte internaliseer, word die geleentheid geskep om menseregte as goue draad in die skoolkultuur en skoolgemeenskap te verweef (§ 2.3.1). Die gevolg is 'n volhoubare omgewing vir menseregte wat kan bydra tot 'n inklusiewe omgewing vir diverse oortuigings onder sowel leerders as die skoolpersoneel (§ 2.3.1).

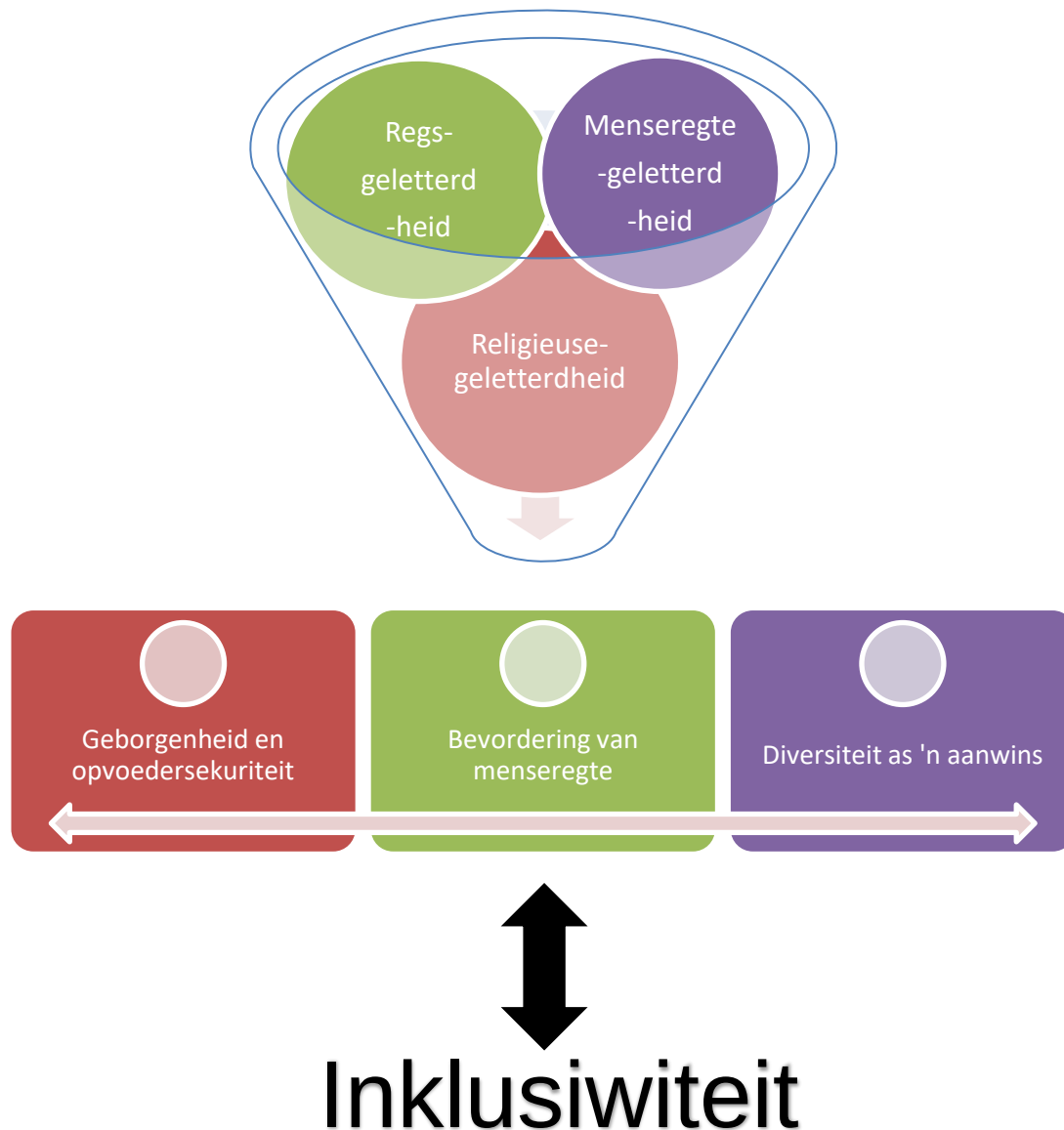
Ten einde die omgewing volhoubaar te maak vir menseregte, is daar sekere boustene wat gereed moet wees. Soos aangedui in die teoretiese raamwerk (sien figuur 2.1) bestaan hierdie boustene uit menseregtegeletterdheid, regsgeletterdheid, religieuse geletterdheid, viering van diversiteit en inklusiwiteit. Menseregtegeletterdheid word gedefinieer as “onder andere die internalisering van menseregte-waardes en implementering van menseregte” (§ 2.3.1). Menseregtegeletterdheid kan gesien word as ’n grondslag om ’n omgewing te skep waarbinne religieuse geletterdheid deur wedersydse kommunikasie, respek en aanvaarding kan ontwikkel. ’n Omgewing wat deur goeie kommunikasie, respek en aanvaarding gekenmerk word, dien as ’n kweekhuis om ’n skoolkultuur te laat blom waarbinne diversiteit nie net aanvaar of verdra word nie, maar ook aangemoedig en gevier word. Dit gun die vryheid vir uitdrukking met diverse wêreldbeskouings en openlike en deurlopende kommunikasie deur alle rolspelers (§ 2.3.1).

Regsgeletterdheid word omskryf as “algemene bewustheid van regte en verpligtinge in ’n spesifieke omgewing en/of land, waarin menseregtegeletterdheid gebaseer is op universele aanvaarde beginsels van menseregte” (§ 2.3.3). Regskennis en begrip van regsreëls en meganismes beskerm onderwysers deur te verseker dat hulle ooreenkomstig die wet optree en onbillike diskriminasie kan identifiseer en deur middel van die korrekte prosedures kan aanroer (§ 3.2). Regsgeletterdheid dra by tot ’n skoolomgewing waarin die korrekte toepassing van grondwetlike beginsels deel van ’n kultuur vorm waarbinne menseregte as beide waardes en wettige eise bevorder word (§ 2.3.3).

Die Handves van Regte is die hoeksteen van Suid-Afrikaanse wetgewing en gee wetlike versekering dat die vryheid en diversiteit van alle persone in Suid-Afrika beskerm word (§ 3.2) en behoort daarom direk en indirek in die onderwysomgewing toegepas te word. Tog kan die wetgewing slegs effektief toegepas word as die betrokke rolspelers kennis dra oor hulle regte en verantwoordelikhede. In praktyk is dit die verantwoordelikheid van onderwysers om menseregte op so ’n wyse te bevorder dat die toepassing daarvan vryheid van elke rolspeler verseker om met ’n wêreldbeskouing te identifiseer en dit sonder dwang, sanksies, teistering of marginalisering uit te druk (§ 3.2.2, 3.2.3).

Religieuse geletterdheid word omskryf as “die vermoë om ’n selfstandige identiteit te ontwikkel en met begrip te kommunikeer met/oor jou eie wêreldbeskouings en die van ander” (§ **Error! Reference source not found.**). Kennis van diverse wêreldbeskouings is voordelig vir onderwysers omdat dit hulle bemagtig om diversiteit te erken, beskerm en te bevorder. Verder is ’n onderwyser wat oor religieuse geletterdheid beskik moontlik sensitief betreffende tradisies, simbole en vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging.

Figuur 6.1 toon die verhouding tussen die elemente wat uit die literatuurstudie gespruit het.

Figuur 6.1: Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van die onderwyser

In die skoolomgewing wat as't ware die pad van grondwetlike transformasie stap, is vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging moontlik en kan tot die viering van diversiteit in 'n inklusiewe skoolomgewing lei (§§ 2.3.1, 2.3.5). Die afleiding word gemaak dat hoewel 'n skoolgemeenskap die belangrikheid van vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en -uitdrukking erken, dit van die internalisering van individuele onderwysers afhang of menseregte in praktyk gaan verwesenlik. Daar is ook bevind dat daar strenger beperkings vir onderwysers is omdat die reg op vryheid van geloof, vryheid van uitdrukking en die kommersiële belange van die werksomgewing en medewerkers gebalanseer word (§§ 2.3.1, 2.3.5).

Die bevordering van fundamentele regte soos gelykheid, waardigheid en vryheid en die verantwoordelikhede wat hulle stel, help om skole te omskep in geborge skoolomgewings wat aanvaarding vir diverse wêreldbeskouings toon. Wanneer onderwysers, leerders, die SBL en skoolhoof menseregte, godsdiens en regte verstaan as beskermers van menswaardigheid, word 'n geborge skoolomgewing vir vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging geskep. 'n Geborge omgewing vir vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging word gekenmerk deur samewerking om die menslike behoefte aan veiligheid en sekuriteit, sosiale aanvaarding, professionele agting en selfaktualisering te bevredig. (§ 2.3.4).

Aanvaarding en viering van diversiteit word aangemoedig deur respek te toon vir uiteenlopende wêreldbeskouings en verder te gaan deur verwelkomend op te tree deur mense te verseker dat hulle deel van "ons" is. Die Handves beklemtoon die belangrikheid vir individue om die "reg om divers te wees" te geniet (§ 2.3.6).

Diversiteit en inklusiwiteit behels nie die groepering van "ek" en "the other" as wedersyds uitsluitlike groepe wat teenoor mekaar staan nie. Die reg om divers te wees, maar steeds gelyk behandel te word, verseker dat alle regte en vryhede ten volle en op gelyke voet geniet kan word. Dit voorkom byvoorbeeld direkte en indirekte diskriminasie teen uiteenlopende wêreldbeskouings. Gelykheid beteken nie om verskille te onderdruk nie, maar om gelyke respek aan alle mense met verskille te betoon. Die beskerming van diversiteit is 'n kenmerk van 'n vry en oop gemeenskap omdat menswaardigheid erken en beskerm word (§ 2.3.6).

Die aard en strekking van die onderwyser in 'n openbare skool se reg op vryheid van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging is volgens teorie gebaseer op menseregte en die beskerming en bevordering daarvan. Onderwysers het immers die reg op vryheid van uitdrukking en die reg op vryheid van godsdiens, oortuiging en mening. Die toepassing van hierdie regte en die strekking daarvan word deur die skoolkultuur bepaal (§ 2.4).

Verder blyk dit uit die teorie dat wanneer daar 'n kultuur heers wat op die grondwetlike waardes gegrond is, is die moontlikheid groter dat 'n omgewing geskep word wat diversiteit vier. Onderwysers wat oor menseregte- en religieuse geletterdheid beskik, kan in gesprek tree oor wêreldbeskouings en leerders rig om religieus geletterd te wees en diversiteit in 'n inklusiewe geborge omgewing te vier (§ 2.3.7).

Ten einde die skoolomgewing met kontrasterende kleure van diverse wêreldbeskouings te "verhelder", is dit belangrik dat onderwysers, ouers, leerders en betrokke rolspelers afstand doen van algemene denkwyses en "othering" oor geloof en wêreldbeskouings en verwelkomend optree deur menseregte- en religieuse geletterdheid te bevorder. Gelykheid verseker dat alle individue

hul reg op vryheid kan uitoefen, en deur rasioneel daarna te kyk, kan onregverdig diskriminasie verhoed word. Gelykheid as 'n waarde deur die toepassing van artikel 9 van die Grondwet dra by tot 'n omgewing wat substansieel gelyk is deur die inagneming van diversiteit en rasionaliteit (§§ 2.3.5, 2.3.6.).

Die onderwyser word die plig opgelê om 'n verteenwoordiger van die staat te wees wat die gees van die Grondwet uitbeeld en onderhou. Sodanige verantwoordelikheid plaas groter druk op onderwysers om hulle eie oortuigings ten opsigte van die voorgestelde beperkings uit te druk. Onderwysers moet hulle vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging beoefen met die wete dat hulle as voorbeeld in die skoolomgewing dien en hoewel hulle diverse oortuigings het, hulle optrede op vryheid, gelykheid en waardigheid gegrond moet wees.

Die hoofbevinding betreffende die aard en strekking van die onderwyser se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging dui daarop dat daar konflik bestaan tussen die vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van die onderwyser en die onderwyser as verteenwoordiger en bevorderaar van die fundamentele waardes van die Grondwet.

6.2.2 Hoe ervaar onderwysers in openbare skole hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging en vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging en mening en die konflik wat daarmee gepaardgaan?

Die meerderheid van die onderwysers het hulle skole as inklusief ervaar, maar uit die data blyk dit dat die omgewing waarin die onderwysers hulself bevind het, redelik homogeen was. Die probleem is dat onderwysers se ervaring van inklusiwiteit nie deur die minderheidsgroep in skole gedeel word nie (§ 5.3.1.8).

Die inklusiwiteit en geborgenheid wat die meerderheidsgroep ervaar kan uiteindelik 'n probleem skep waar die belangrikheid van menseregte- en religieuse geletterdheid nie besef word in die verwesenliking van 'n diverse skoolomgewing nie (§ 2.3.7). Dit kan ook veroorsaak dat die minderheidsoortuigings in die skoolgemeenskap nie dieselfde beskerming as die meerderheidsoortuigings geniet in terme van wetgewing nie. Dit kan op die oog af voorkom dat die skoolgemeenskap voorsiening maak vir diversiteit deur die minimum vereistes te onderhou soos byvoorbeeld in artikel 15 van die Grondwet (1996) vervat word. Die versteekte kurrikulum is ook nie noodwendig ingestel op die bevordering van diversiteit nie. Die invloed word ook gesien in die onderwysers se toepassing en kennis van menseregte in die klaskamer waar dit onwaarskynlik is dat AL die leerders eenderse oortuigings as die onderwyser het. Aangesien die behoefte nie noodwendig ontstaan dat menseregte geïnternaliseer word nie, kom die toepassing

en bevordering van menseregte oppervlakkig voor en kan dit lei tot die skending van die minderheidsgroep se menseregte.

Bevordering, verwelkoming en viering van diversiteit moet 'n goue draad wees wat deur die interpretasie en vasstelling van beleide, die skool-etos asook tradisies en openbare beeld weef (Bezuidenhout, 2009:158). Die onderwysers wat aan die studie deelgeneem het se ervaring was gebou op die onderliggende sekuriteit van die homogene aard van hulle skoolomgewing. Die ingesteldheid en ervaring van dié onderwysers sluit dus nie in voortdurende verandering en hulle verantwoordelikheid as staatsorgane om gelykheid, vryheid en waardigheid te bevorder nie.

Onderwysers ervaar tans 'n redelike mate van geborgenheid wat vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging aanbetref, maar diversivisering van die skoolgemeenskap mag dissonansie veroorsaak. Onderwysers word ook gekonfronteer met die balansering van hulle regte en die beperking wat hulle verantwoordelikheid as verteenwoordiger van die staat stel.

Dit is duidelik dat onderwysers die aard en strekking van hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging duidelik moet ondersoek, nie net deur die vereistes soos deur wetgewing uiteengesit nie, maar ook as beyweraars van menseregte-, religieuse en regsgeletterdheid. Die beperkings om werklik inklusief te wees sal beïnvloed word deur internalisering van menseregte en die bevordering van religieuse geletterdheid in die skoolomgewing.

6.2.3 Tekortkominge van die studie

Die tekortkomings van die studie kan soos volg opgesom word:

- die diversiteit van leerders se oortuigings is nie ondersoek nie;
- die deelnemers was homogeen ten opsigte van wêreldbeskouing aangesien 97.07% aanhangers van die Christendom was. Die bevindinge weerspieël dus nie die belewenisse en persepsies van onderwysers met ander oortuigings nie. Die steekproef kan uitgebrei word om die ervarings van onderwysers in 'n omgewing met diverse oortuigings te ondersoek;
- die steekproef was nie ewekansig nie en daarom is bevindinge nie veralgemeenbaar nie, en gevorderde statistieke soos ANOVA's kon ook nie gedoen word nie;
- die studie het inligting ingesamel oor die mate waartoe onderwysers inklusiwiteit ervaar het, maar inligting ontbreek rakende die wyse waarop inklusiwiteit ten opsigte van diversiteit bevorder is;
- hoe diversiteit akkommodeer word en die uitwerking daarvan op onderwysers se geborgenheid in die skoolomgewing;

- die invloed van onderwysers op leerders se ervaring van diversiteit deur die oordrag van menseregte-, religieuse en regsgeletterdheid.

6.2.4 Aanbevelings

6.2.4.2 Aanbevelings ten opsigte van onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging

Die doel van dié studie was om onderwysers te bemagtig wat die aard en strekking van hulle reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging aanbetref. In die huidige skoolklimaat is dit nie net tot die onderwyser se voordeel om oor die regsstelsel ingelig te wees nie, maar ook in belang van die skool, leerders en ander rolspelers in die skoolomgewing (§ 2.3.5).

Uit die navorsing kan daar sekere aanbevelings gemaak word om te verseker dat onderwysers ten volle ingelig is oor hulle regte en verpligtinge ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging.

Ten eerste word daar aanbeveel dat die fokus tydens onderwyseropleiding op religieuse geletterdheid val (§ 5.3.8). Onderwysers in die Lejweleputswa-distrik is nie noodwendig aan uiteenlopende wêreldbeskouings blootgestel nie (§ 5.2.1). Dus om voorsorg te tref vir 'n toekoms waar skole moontlik meer divers kan wees, moet onderwysers kennis dra van asook waardering ontwikkel vir diverse wêreldbeskouings. Sodanige kennis en waardering sal ook moontlik aan leerders oorgedra word en hulle sodoende voorberei op hulle toekoms as werkende jongmense binne 'n diverse werksomgewing. Religieuse geletterdheid moet dus deel vorm van onderwyseropleiding. Dit kan ook aangebied word as 'n kursus vir reeds gekwalifiseerde onderwysers en/of rolspelers in die skoolomgewing.

Ten tweede is regsgeletterdheid noodsaaklik om geborgenheid in die skoolomgewing te ervaar (§§ 2.3.3, 5.3.1.8, 5.3.1.5, 5.3.7). Daar word aanbeveel dat onderwysers nie net tydens opleiding aan die regsaspekte van onderwys blootgestel word nie, maar deurlopend op hoogte bly van verwickelinge in die regte. Die voordeel is nie slegs toepaslik op religieë in skole nie en sal onderwysers in algemene arbeidsaspekte bevoordeel.

Ten derde moet waardering vir diversiteit gekweek word; dit kan bevorder word deur menseregte en inklusiwiteitsprogramme by skole aan te bied, nie net gemik op die leerder nie, maar ook op die onderwyser, en die gemeenskap kan ook moontlik by sulke programme betrek word (§§ 2.3.4, 2.3.5, 2.3.6, 2.3.7).

Bostaande aanbeveling kan bydra tot 'n gemeenskap waar die rolspelers mekaar ondersteun en saamwerk om waardering vir en viering van diversiteit te bevorder. Die gemeenskap sal ook beter sekuriteit en geborgenheid bied om godsdienste vrylik uit te druk.

6.2.4.3 Aanbevelings vir verdere navorsing

Die volgende aanbevelings vir verdere navorsing word gemaak:

- 'n Ondersoek na die impak van gemeenskapskultuur op onderwysers se wêreldbeskouing;
- 'n Studie wat meer diverse en sekulêre gemeenskappe insluit om te bepaal wat onderwysers se ervaring is van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in Suid-Afrikaanse openbare skole;
- Die invloed van die onderwyser op leerders se ervaring van diversiteit deur die oordra van menseregte-, religieuse en regsgeletterdheid en die impak daarvan op toekomstige onderwysers.

6.3 Sinopsis

Dié studie het gefokus op onderwysers se vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in openbare skole –ondersoek is ingestel na die aard en strekking van die onderwyser in 'n openbare skool se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging asook hulle ervarings in dié verband. Die bydra van regsekerheid tot geborgenheid by onderwysers in die skoolomgewing asook interaksie tussen diverse wêreldbeskouings in die skoolomgewing is ook in die studie uitgelig.

Hoofstuk 1 voorsien 'n agtergrond om die probleem wat onderwysers ten opsigte van vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging kan ervaar binne 'n raamwerk te plaas. Dié hoofstuk bevat 'n inleiding en probleemstelling; navorsingsvrae; doel van die studie; en omskrywings van kernkonsepte. Die teoretiese raamwerk en die navorsingsontwerp, -metodologie en -metodes is bespreek.

Hoofstuk 2 fokus op die agtergrond van religieë in skole en aspekte wat 'n integrale invloed kan hê op die werking van religieuse diversiteit in die huidige skoolklimaat. Die volgende aspekte is bespreek: menseregtegeletterdheid; religieuse geletterdheid; regsgeletterdheid; geborgenheid; en opvoedersekuriteit. Verder is daar gefokus op die bevordering van menseregte, die beskouing van diversiteit en verskille as aanwinst/bate asook inklusiwiteit.

Hoofstuk 3 sit die regsraamwerk uiteen waarvolgens hierdie studie uitgevoer is. Die Handves van Regte is bespreek asook wetgewing met betrekking tot *religieuse* oortuigings, vryheid van uitdrukking, gelykheid en menswaardigheid. Die aard en strekking van die onderwyser se reg op

vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging in die openbare skole is voorts bespreek.

Hoofstuk 4 het die navorsingsontwerp uiteengesit. Kritiese realisme as paradigma is kortliks bespreek. Skole in die Lejweleputswa-distrik was die teikenpopulasie. 'n Vraelys bestaande uit beide kwalitatiewe en kwantitatiewe vrae is as data-insamelingsmetode gebruik. Die kwantitatiewe data is deur middel van beskrywende en inferensiële statistieke analiseer en die kwalitatiewe data is deur middel van tematiese kodering asook quasi-statistieke analiseer. Verder is geldigheid – met die fokus op inhoudsgeldigheid en gesigsgeldigheid asook Kaiser se maatstaf vir steekproeftoereikendheid (MSA) – bespreek. Betroubaarheid is verseker deur Cronbach se alfakoëffisiënt. Laastens is etiese oorwegings bespreek soos privaatheid en vertroulikheid asook die moontlike risiko's wat dié navorsing vir deelnemers kon inhou.

Die empiriese data is in hoofstuk 5 geïnterpreteer en daar is tot die slotsom gekom dat die rolspelers nie daadwerklik aan diverse wêreldbeskouings blootgestel is nie. Verder het die data ook getoon dat onderwysers meer geborgenheid ervaar wanneer rolspelers skoolwetgewing toepas. Die belangrikste opmerking was dat die deelnemers verkies het om “the other” met hulle eie oortuiging te integreer of “the other” te vermy.

Hoofstuk 6 het 'n samevatting van die hoofstukke gegee, waarna die navorsingsvrae beantwoord is. Die hoofbevinding aangaande die aard en strekking van die onderwyser se reg op vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging is dat daar konflik bestaan tussen vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van die onderwyser en die onderwyser as verteenwoordiger en voorstander van die fundamentele waardes van die Grondwet. Tans ervaar onderwysers 'n mate van geborgenheid wat vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging aanbetref. Diversivisering van die skoolgemeenskap kan egter moontlik dissonansie veroorsaak en onderwysers kan gekonfronteer word met die balansering van hulle regte en die beperking wat hulle verantwoordelikheid as verteenwoordiger van die staat stel.

Bronnelys

Albertyn, C. 2018. Contested substantive equality in the South African Constitution: beyond social inclusion towards systemic justice, *South African Journal on Human Rights*, 34:3, 441-468.

Allman. D., 2013. The sociology of social inclusion. *SAGE Open*, 13:1-16.

Attong, M. 2015. *Lead your team to win: achieve optimal performance by providing employees a safe space*. Greenleaf Book Group, Texas: Austin.

Babbie, E.R. 2013. *The basics of social research*. Cengage Learning.

Bae, B. 2016. Believing selves and cognitive dissonance: connecting individual and society via "Belief". *Religions*, 7(7).

Bakhtiari, Sadegh. 2011. Globalization and education: challenges and opportunities. *International Business & Economics Research Journal*.

Barak. A., 2013. Human dignity: the constitutional value and the constitutional right. In: McCrudden, C. red. *Understanding Human Dignity*. Oxford: University Press.

Barter-Godfrey, S. & Taket, A., 2009. Othering, marginalisation and pathways to exclusion in health. *Theorising Social Exclusion*, 166-172.

Bassiouni, M.C., 2018. *Islamic law – the shariah*. <https://www.mei.edu/publications/islamic-law-shariah>. Date of access: 18 Junie 2019

Baxi. U., 1997. Human rights education: The promise of the third millennium? In: Andreopoulos, G.J. & Claude, R.P., reds. *Human Rights Education for the Twenty-First Century*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Becker, A., De Wet, A. & Parker G. 2014. *Moving towards understanding one another*.

Becker, A., De Wet, A. & Van Vollenhoven, W.J. 2015. Human rights literacy: moving towards rights-based education and transformation action through understanding of dignity, equality and freedom. *South African Journal of Education*, 35(20).

Becker, A. 2017. Moral responsibility and speaking to the 'dark side of human rights'. *South African Journal of Higher Education*, 31(6):45-60.

- Becker, A. & Du Preez, P., 2019. Meeting the different other in teaching–learning: Risks, possibilities and guidelines. In De Wet A ed. *Diversity and difference in South African Schools – An education law perspective*. Cape Town, JUTA
- Beckmann, J & Prinsloo, J. 2015. Some aspects of education litigation since 1994: of hope, concern and despair. *South African Journal of Education*, 35(1): 1-11.
- Beckmann, J. 2011. Onderwys in Suid-Afrika van 1961 tot 2011: Tussen twee paradigmas en ontwykende ideale. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 51(4): 507-532
- Bekink, B. 2016. *Principles of South African Constitutional Law*. LexisNexis.
- Bereng, M. & Mutekwe, E., 2021. Examining the manifestations and ramifications of the patriarchal ideology in female-led schools in the North West Province of South Africa. *Perspectives in Education*, 39(2): 191-207.
- Bernard, R.B. 2014. Reasonable accommodation in the workplace: to be or not to be? *Potchefstroomse Elektroniese Regsblad*, 17(6):2870-2891.
- Bhaskar, R. 2008. *A realist theory of science*. Londen: Routledge.
- Bisschoff, P. & Van der Kooy, R. 2019. *Christelike onderwys in praktyk: Handleiding vir onderwysers*. Koers: Pretoria.
- Blignaut, J.H. 2015. *Depictions of diversity in the curriculum studies programme of the BEdHons degree within a higher education*. Potchefstroom: NWU. (Verhandeling – MEd).
- Booth, K. & Dunn, T. 1999. Learning beyond frontier lines. In: Dunn, T. & Wheeler, N.J. eds. *Human rights in global politics*. Cambridge: University Press.
- Bray, E. 2004. Constitutional Values and Human Dignity: Its Value in Education. *Perspectives in Education*, 22(3):1-12.
- Brons, L. 2015. Othering, an analysis. *Transcience*, 6(1):69-90.
- Brown, R. 2000. Social Identity Theory: past achievements, current problems and future challenges. *European Journal of Social Psychology*, 30:745-778.
- Burns, N. & Grove, S.K. 2003. *Understanding Nursing Research*. 3de uitg. Philadelphia: Saunders.
- Cameron, E. 2014. *Justice – A personal account*. Tafelberg: NB Publishers

- Chidester, D. 1992. *Religions of South Africa*. Londen en New York: Routledge.
- Chidester, D. 2003. Religion Education in South Africa: teaching and learning about religion, religions, and religious diversity. *British Journal of Religious Education*, 25(4):261-278.
- Coertzen, P. 2008. Grappling with religious differences in South Africa: A draft for a charter of religious rights. *Brigham Young University Law Review*, 2008(3):779-806.
- Cohen J. 1988. *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*. New York: Routledge Academic.
- Creswell, J.W. & Plano Clark, V.L. 2006. *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Creswell, JW. 2014. Research design fourth edition, SAGE: Los Angeles
- Cruikshank, J. 2004. A tale of two ontologies: an immanent critique of critical realism. *The Sociological Review*, 52(4):567-585.
- Cruikshank, J. 2011. Positioning positivism, critical realism and social constructionism in the health sciences: a philosophical orientation. *Nursing Inquiry*, 19(1):71-82.
- Currie, I. & De Waal, J. 2013. *The bill of rights handbook*. 6de uitg. Wetton: JUTA.
- Damons, E.O., 2016. *Religious education in South African public schools: opportunities and problems*. Pretoria: Universiteit van Pretoria (Verhandeling – MA).
- De Vos, A.S. & Strydom, H. 2011. Scientific theory and professional research. In: De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. reds. *Research at grass roots*. 4de uitg. Pretoria: Van Schaik.
- De Vos, P. 2017. Rejecting the free marketplace of ideas: a value-based conception of the limits of free speech. *South African Journal on Human Rights*, 33(3):359-379
- De Waal, E. & Beckmann, J. 2019. The precarious position of policy implementers in the conundrum of politics, policy-making and implementation in education. In: Rossouw, J.P. & De Waal, E. reds. Human rights in diverse education contexts. NWU Education and Human Rights in Diversity Series Volume 1.
- De Waal, E. & Cambron-McCabe, N. 2013. Learners' religious-cultural rights: a delicate balancing act. *De Jure*, 93-113.

De Waal, E., Menstry, R. & Russo, C.J. 2011. Religious and cultural dress at school: a comparative perspective. *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 14(6):62-95.

De Wet, A. 2002. *Kultuureie-onderwys: 'n onderwysregtelike perspektief*. Potchefstroom: NWU. (Verhandeling – MEd). De Wet A, 2018. Contextualising education law in a diverse South African educational environment. In De Wet A ed. *Diversity and difference in South African Schools – An education law perspective*. Cape Town, JUTA

Delpont, C.S.L. & Roestenburg, W.J.H. 2011. Quantitative data-collection methods: questionnaires, checklists, structured observation and structured interview schedules. In: De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delpont, C.S.L. eds. *Research at grass roots*. 4de uitg. Pretoria: Van Schaik Uitgewers. Demmrich, S. 2020. How to Measure Baha'i Religiosity: The CRSi-20 for Baha'is as a First Reliable and Valid Measurement, *Religions*, 11(29), 1-15.

Departement van Onderwys **kyk** Suid-Afrika. Departement van Onderwys.

Devenish, G.E., 1999. *A commentary on the South African Bill of Rights*. Durban: LexisNexis.

DeWitt, R. 2010. *Worldviews: an introduction to the history and philosophy of science*. 2de uitg. Chichester: Wiley-Blackwell.

Diedericks, M. 2016. *Guidelines for the development of religious tolerance praxis in mono-religious education institutions*. Potchefstroom: NWU. (Tesis – PhD).

Dlamini, C. 1994. Culture, education and religion. In: Van Wyk, D., Dugard, J., De Villiers, B. & Davis, D. eds. *Rights and constitutionalism: the new South African legal order*. Kenwyn: Juta.

Domingo, A.S. 2007. *Die skoolhoof se rol as motiveerder van Kurrikulumvernuwing in die primêre skool*. Cape Peninsula University of Technology. (Verhandeling – MEd).

Donnelly, J. 1982. Human Rights and Human Dignity: An Analytic Critique of Non-Western Conceptions of Human Rights. *The American Political Science Review*, 76(2):303-216.

Donnelly, J. 2007. The relative universality of Human Rights. *Human Rights Quarterly*, 29(2):281-206.

Drury, S. 2008. Gender balance/gender bias: The teaching profession and the impact of feminisation. *Gender and Education*, 20(4):309-323.

Du Plessis, L.M. 1996. The Bill of Rights in the Working Draft of the new Constitution: An Evaluation of Aspects of a Constitutional text sui generis. *Stellenbosch Law Review*, (7):3-24.

Emerson, J. 1963. Social functions of humor in a hospital setting. University of California: Berkeley. (Tesis – PhD).

Evans C. 2012. Religion and freedom of expression. In Witte J & Green, MC. Eds. Religion and human rights: An introduction. Oxford: Oxford university press.

Falvey, L. 2002. The Buddha's Gospel: A Buddhist Interpretation of Jesus' Words. MLA Chicago.

Feldman, D. 1999. Human Dignity as a Legal Value: Part I. *Public Law*, 682-702.

Feldmeier, P. 2016. *Christian Spirituality: Lived Expressions in the Life of the Church*. Winona, MN: Anselm Academic.

Ferguson, R. & Roux, C. 2003. Teacher participation in facilitating beliefs and values in life orientation programmes: reflections on a research project. *South African Journal of Education*, 23(4):272-275.

Forde, G. 2013. A Journey together. Ireland: Cois Tine.

Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2011. Introduction to the research process. In: De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. reds. *Research at grass roots*. 4de uitg. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.

Fouché, C.B. & Schurink, W. Qualitative research design. In: De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. reds. *Research at grass roots*. 4de uitg. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.

Fouché, C.B., Delport, C.S.L. & De Vos, A.S. 2011. Quantitative research designs. In: De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. reds. *Research at grass roots*. 4de uitg. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.

Fraenkel, J.R., Wallen, N.E. & Hyun, H.H. 2015. *How to design and evaluate research in education*. 9de uitg. New York: McGraw-Hill Education.

Ferguson, R. 2018. Responding to diverse religions and beliefs in education. In De Wet, A. Ed. Diversity and difference. JUTA

Gardenswartz, L. & Rowe, A. 2003. *Diverse teams at work: Capitalizing on the power of diversity*. Alexandria, VA: Society of Human Resource Management.

- Gergen, K.J. 2009. *Realities and relationships: Soundings in social construction*. Harvard University Press.
- Gerrish, K. & Lacey, A. 2010. *The research process in nursing*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Goodman, R. & Jinks, D. 2008. Incomplete internalization and compliance with human rights law. *The European Journal of International Law*, 19(4):725-748.
- Gray, DE. 2014. *Doing research in the real world*, third edition. SAGE, Los Angeles.
- Hannam, P. & Bieste, G. 2019. Religious education, a matter of understanding? Reflections on the final report of the Commission on Religious Education. *Journal of Beliefs & Values*, 40(1): 55-63.
- Hanson, E.M. 2003. *Educational administration and organizational behaviour*. Riverside, Calif.: University of California.
- Harries, R. 2014. The Complimentarity between Secular and Religious Perspectives of Human Rights. In: Ghanea-Hercock, N., Stephens, A. & Walden, R. eds. *Does God belief in Human Rights*. The Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers.
- Harvard Dictionary of Music. 2003. 4de uitg. Harvard University: Belknap Press.
- Haslam, A. 2004. *Psychology in Organizations*. Londen: SAGE Publications.
- Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal (HAT). 2009. 6de uitg. Kaapstad: Pearson Education.
- Hayes, D. 2004. *Foundations of primary teaching*. 3de uitg. Londen: Fulton.
- Henrard, K. 2001. The accommodation of religious diversity in South Africa against the background of the centrality of the equality principle in the new constitutional dispensation. *Journal of African Law*, 51-72.
- Henrico, R. 2016. *Religious discrimination in the South African workplace*. Potchefstroom: NWU. (Tesis – PhD).
- Heyns, H. 2020. *Die reg op godsdiensoefening in openbare skole*. Potchefstroom: NWU. (Verhandeling – Magister Legum).
- Hirsh, J.B., Walberg, M.D. & Peterson, J.B. 2013. Spiritual liberals and religious conservatives. *Social Psychological and Personality Science*, 4(1):14-20.

- Hughes, J.L., Camden, A.A. & Yangchen, T. 2016. Rethinking and Updating Demographic Questions: Guidance to Improve Descriptions of Research Samples. *Psi Chi Journal of Psychological Research*, 21(3):138-151.
- Israel, M. & Hay, I. 2006. *Research ethics for social scientists*. Londen: SAGE
- Jananeethi, 2010. Legal Literacy: Social Empowerment for Democracy and Good Governance. *Human Rights Education in Asia-Pacific*, 1: 94-110.
- Jarvis, J. 2008. *The Voice of the Teacher on Religious Freedom: A KwaZulu-Natal Case Study*. Stellenbosch University. (Verhandeling – MEd).
- Jarvis, J. 2009. Teacher identity in a context of religious diversity. *Alternation Special Edition*, 3(1):157-176.
- Jarvis, J. 2013. Paving the way to transformation: student teachers' religious identity and religion education. *Alternation*, 10, 131-147.
- Jarvis, J. 2013. *Female Teachers' Religious and Cultural Identities and Gender Equality*. Potchefstroom: NWU. (Tesis – PhD).
- Jarvis J. 2021. *Teacher identity and Religion Education in Life Orientation*. The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa, 17(1)
- Jurgens, C., Smit, M.H. & Van der Walt, J.L., 2019. Geborgenheid en opvoedende onderrig in Meganiese Tegnologie-werkswinkels by openbareskole. *KOERS — Bulletin for Christian Scholarship*, 84(1).
- Joubert, R. 2009. Education, law and leadership that promotes the best interests of students in South Africa. *International Journal of Law & Education*, 14(2):7-18.
- Kavanagh, K. 2006. *South African Concise Oxford Dictionary*. 6de uitg. Kaapstad: Oxford University Press.
- Kleyn, D.G. & Viljoen, F. 2002. *Beginner's guide for law students*. Wetton: JUTA.
- Langa. P. 2006. *Transformative constitutionalism*. Stell LR: 351-360.
- Lenta, P. 2012. The right of religious associations to discriminate. *South African Journal on Human Rights*, 28(2): 231-257.
- Levinas, E. 1979. *Totality and infinity*. Springer Science & Business Media.

- Maganyane, T.A., 2021. Promoting learners' right to freedom of religious expression in public schools (Doctoral dissertation, University of Pretoria).
- Malherbe, E.F.J. 2008. Kulturele en religieuse diversiteit moet gevier en nie gevrees word nie. *Tydskrif vir die Suid-Afrikaanse Reg*, 367-374.
- Malherbe, R. 2003. Advancing social change: recent human rights developments in South Africa. *Tydskrif vir Suid-Afrikaanse Reg*, 3:432-464.
- Malherbe, R. 2006. Enkele kwelvrae oor die grondwetlike beskerming van die reg op godsdienstevryheid. *Tydskrif vir die Suid-Afrikaanse Reg*, 4:629-650.
- Malherbe, R. 2007. Some thoughts on unity, diversity and human dignity in the new South Africa. *Tydskrif vir die Suid-Afrikaanse Reg*, 1:127-133.
- Mans, C.S. 2015. An Education Law perspective on educator misconduct and educator security. Potchefstroom: NWU. (Ongepubliseerde meestersverhandeling).
- Mansour, N. & Wegerif, R. 2013. *Science education for diversity*. New Jersey: Springer.
- Maree, K. & Pietersen, J. 2007. Sampling. In: Maree, K. ed. *First steps in research*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Mascareño, A. & Carvajal, F. 2015. The different faces of inclusion and exclusion. *Cepal Review*: 127-141.
- Matsaung, L.E. 1999. Perceptions held of religion in education: A religio-educational perspective. Pretoria: UP. (Tesis – PhD).
- Matsolo, M.J., Ningpuanyeh, W.C. & Susuman, A.S. 2018. Factors affecting the enrolment rate of students in higher education institutions in the Gauteng province, South Africa. *Journal of Asian and African Studies*, 53(1): 64-80.
- Mattes, R. 2002. South Africa: democracy without the people. *Journal of Democracy*, 12(1):22-36.
- McConnachie, C. 2017. Equality and unfair discrimination in education. In: Veriava, F., Thom, A. & Fish, H.T. eds. *Basic education rights handbook: Education rights in South Africa*.
- McCrudden, C. 2008. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *EJIL*: 656-724.

- McGregor, M. 2013. Employees' right to freedom of religion versus employers' commercial interests: A balancing act in favour of diversity. A decade of cases. *South African Mercantile Law Journal*, 25(2):223-244.
- Meiklejohn, A. 1948. *Free Speech and Its Relation to Self-Government*. The Lawbook Exchange.
- Meyerson, D. 1997. *Rights limited: freedom of expression, religion and the South African Constitution*. Juta and Company.
- Mihailescu, M., Mihailescu, D. & Carlsson, S. 2013. The conditions of complex innovation adoption occurrence – A critical realist perspective. *The Electronic Journal Information Systems Evaluation*, 16(3):221-231.
- Mitchell, G., Mndende, N., Phiri, I. & Stonier, J. 1993. *The end of the tunnel*. Cape Town: Institute for Comparative Religion in Southern Africa.
- Mofokeng, L. 2007. The right to freedom of religion: an apparently misunderstood aspect of legal diversity in South Africa. *Law Democracy and Development*, 11(2):121-132.
- Morrow, W.E. 1990. Aims of education in South-Africa. *International Review of Education*, 36(2): 171-181.
- Mouton, J. 2001. *How to succeed in your master's and doctoral studies*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Moyo, P.T. 2014. *The relevance of culture and religion to the understanding of children's rights in South Africa*. University of Cape Town. (Verhandeling – Meesters in Regte).
- Naudé, A. & Bornman, J. 2017. Etiese sensitiviteit van praktiserende oudioloë. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 57(2-2):501-520.
- Nel, M. 2014. 'n Waarderingsperspektief van ouers se betrokkenheid by hul kinders se leerproses in 'n landelike omgewing. Noord-Wes Universiteit. (Proefskrif - MBA).
- Neuman, G.L. 2003. Human Rights and Constitutional Rights: Harmony and Dissonance. *Stan L Rev*: 1863-1900.
- Nieto, S. 2000. *Affirming diversity: The sociopolitical context of multicultural education*. 3de hersiene uitg. New York: Longman.

Nieuwenhuis, J. 2007. Analysing qualitative data. In: Maree, K. red. *First steps in research*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.

Olthuis, J.H. 2012. A vision of and for love: Towards a Christian post-postmodern worldview. *Koers – Bulletin for Christian Scholarship*, 77(1).

Omar, A.R. 1993. An Islamic experience of religious freedom in the South African context. In: Kilian, J. red. *Religious freedom in South Africa*. Pretoria: UNISA.

Oosthuizen, I.J. 2000. Die reg op godsdienstvryheid in Suid-Afrikaanse skole. *Koers*, 65(4):461-475.

Oosthuizen, I.J. 2016. Geborgenheid as 'n sine que non vir die onderwyser. In: Oosthuizen, I.J. red. *Inleiding tot die onderwysreg*. 3de uitg. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.

Oosthuizen, I.J., Mentz, P.J. & Van der Walt, J.L. 2002. Die geborgenheid van die onderwyser as voorwaarde vir opvoedende skoolonderwys. *Koers*, 67(1):27-44.

Oosthuizen, I.J., Roos, M.C., Smit, M.H. & Rossouw, J.P. 2020. The South African Constitution. In: Oosthuizen, I.J. red. *Aspects of education law*. 5de uitg. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.

Oosthuizen, I.J. & Smit, M.H. 2020. Freedom of religion and association. In: Oosthuizen, I.J. red. *Aspects of education law*. 5de uitg. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.

Oosthuizen, I.J., Wolhuter, C.C. & Du Toit, P. 2003. Preventative or punitive disciplinary measures in South African schools: which is to be favoured? *Koers*, 68(4):457-479.

Oxford Dictionary. 2016. Religion.

<http://www.oed.com.nwulib.nwu.ac.za/view/Entry/161944?redirectedFrom=religion#eid>

Datum van gebruik: 10 Jul. 2016.

Pavolini, E., Beland, D. & Jawad, R. 2017. Mapping the relationship between religion and social policy. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 33(3):240-260.

Petriwskyj, A. 2010. Diversity and inclusion in the early years. *International Journal of Inclusive Education*, 14(2):195-212.

Pietersen, H. 2011. *Die vrese van ons vaders*. Pretoria: Griffel Uitgewers.

Pietersen, J. & Maree, K. 2007. Statistical analysis. In: Maree, K. ed. *First steps in research*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.

Pillay, C.M. 2011. *The difficulties faced by some teachers with strong religious beliefs when they teach evolution*. Universiteit van Witwatersrand. (Navorsingsverslag – MEd).

Ponterotto, J. 2010. Qualitative research in multicultural psychology: philosophical underpinnings, popular approaches, and ethical considerations. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 16(4):581-589.

Pope, C. & Mays, N. 1995. Qualitative research: reaching the parts other methods cannot reach: an introduction to qualitative methods in health and health services research. *BMJ Clinical Research*, 311:42-45.

Potter, C. 2012. Multi-method research. In Wagner, C, Kawpulich, B & Garner, M. Reds. *Doing Social Research: A global context*. McGrawHill:London.

Poulter, S., Kuusisto, A., Malama, M. & Kallioniemi, A. 2017. Examining Religious Education in Finland from a Human Rights Perspective. In: Sjöborg, A. & Ziebertz, H.G. reds. *Religion, Education and Human Rights*. Springer International Publishing.

Powell, J.A. & Menendian, S. 2016. The problem of othering: Towards inclusiveness and belonging. *Othering & Belonging*, 1:14-39.

Quick, J. & Hall, S. 2015. Part three: The quantitative approach. *Journal of Perioperative Practice*, 25(5):192-196.

Rapatsa, M. 2015. South Africa's transformative Constitution: from civil and political rights doctrines to socio-economic rights promises. *Juridical Tribune*, 5(2):209.

Rautenbach, C. 2014. The modern-day impact of cultural and religious diversity: "managing family justice in diverse societies". *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 17(1):521-552.

Rautenbach, C. 2015. The South African constitutional court's use of foreign precedent in matters of religion: without fear or favour? *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 18(5):1546-1570.

Rautenbach, C., Jansen, F. & Pienaar, G.J. 2003. Culture (and religion) in constitutional adjudication. *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 1(6):2-20.

Reddy, C. 2012. *The lived experienced of Hindu teachers and learned in the teaching and learning of evolution in life sciences in the FET phase*. Universiteit van Johannesburg. (Verhandelings – MEd).

Reeves, T.C. & Reeves, P.M. 1997. The effective dimensions of interactive learning on the WWW. In: Khan, B.H. red. *Web-based instruction*. Englewood Cliffs, NJ: Educational Technology.

Riddell, S., Tett, L., Burns, C., Ducklin, A., Ferrie, J., Stafford, A. & Winterton, M. 2005. *Gender Balance of the Teaching Workforce in Publicly Funded Schools*. The Moray House School of Education: University of Edinburgh

Robinson, R. 2004. Children and the right to freedom of religion. *Tydskrif vir Suid Afrikaanse Reg*, 202-208.

Robo, M. 2014. Social inclusion and inclusive education. *Academicus – International Scientific Journal*, (10):191-201.

Roebben, B. 2004. *Modern Narrative Identities and Bible: Notes on a Subversive Concept of Religious Education*. Hermeneutics and Religious Education Leuven: Leuven University Press.

Rossouw, J.P. 2012. The feasibility of localised strike action by educators in cases of learner misconduct. *South African Journal of Education*, 32:133-143.

Roux, C. & Du Preez, P. 2005. Religion in education: an emotive research domain. *Scripture*, 89: 273-282.

Roux, C. & Du Preez, P. 2013. Religion, culture and human rights. *Journal for the Study of Religion*, 27(1):234-266.

Roux, C.D. 2005. Religion in education: perceptions and practices. *Scriptura*, 89:293-206.

Roux, C.D. 2010. Religious and Human Rights Literacy as Prerequisite for Interreligious Education. In: Engebretson, K., De Sousa, M., Durka, G. & Gearon, L. reds. *International Handbook for Interreligious Education, Part Two*. Londen: Springer.

Roux, C.D. 2012. A social justice and human rights education project: a search for caring and safe spaces. In: Roux, C.D. red. *Safe Spaces: Human Rights Education in Diverse Contexts*. Rotterdam: Sense Publishers.

Roux, C.D. 2013. Final Progress Report 2010 – 2012. Human rights education in diversity: empowering girls in rural and metropolitan school environments. www.hreid.co.za. Datum van gebruik: 31 Jun. 2017.

Roux, C.D. & Becker, A. 2017. On critique, dissensus and human rights literacies. *South African Journal of Higher Education*, 31(6):1-8.

- Roux, C.D. 2019. The 'Literacy Turn' in Human Rights and Human Rights Education. In: Roux, C.D. & Becker, A. eds. *Human Rights Literacies Future Directions*. Switzerland: Springer.
- Roux, C.D. 2019. Human Rights Literacies Research: Re(think Approaches and Methodologies). In: Roux, C.D. & Becker, A. eds. *Human Rights Literacies Future Directions*. Switzerland: Springer.
- Ryder, B. 2005. State neutrality and freedom of conscience and religion. *Supreme Court Law Review*, (29):169-199.
- Sak, R., Şahin Sak, İ. & Şahin Yonca, B. (2012). Views of Female Preschool Pre-service Teachers about Male Teaching Colleagues. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, (47):586-593.
- SAOU/SATU. 2009. Onderwyseropleiding (Teacher training). *News flash*, 4 Februarie.
- Sauter, E. 2015. The Constitution of South Africa. *International Communication*, 21(2):189-203.
- Scheepers. C., 2011. *The General Responsibilities and Rights of an Unmarried Father in terms of the Children's Act 38 of 2005*. Potchefstroom: NWU. (Verhandeling – Meesters).
- Schunke, B. 2015. *The management of religious diversity in schools from a legal perspective*. Pretoria. (Verhandeling – MEd).
- Serequeberhan, T. 2005. Philosophy in post-colonial Africa. In: Eze, E.C. red. *African philosophy: An anthology*. Malden: Blackwell Publishing Ltd.
- Sharma, A. 2005. Christian Proselytization: A Hindu Perspective. *Missiology: An International Review* XXXIII, (4):425-434.
- Shenton, A.K. (2004). Strategies for Ensuring Trustworthiness in Qualitative Research Projects. *Education for Information*, (22):63-75.
- Skeie, G. 2006. Diversity and the Political Function of Religious. Education. *British Journal of Religious Education*, 28(1):19-32.
- Smit, M.H. 2013. Equality and human dignity. In: Smit, M.H. red. *Fundamentals of human rights and democracy in education*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Smit, M.H 2019. Religious diversity in South African schools – The co-operative model and tolerance of school autonomy. In: Rossouw, J.P. & De Waal, E. eds. *Human rights in diverse education contexts*. NWU Education and Human Rights in Diversity Series Volume 1.

- Smith, M.L. 2006. Overcoming theory-practice inconsistencies: Critical realism and information systems research. *Information and Organization*, 2006(16):191-211.
- Squelch, J. 1993. Education for equality: the challenge to a multicultural education. In: Dekker, E.I. & Lemmer, E.M. reds. *Critical issues in education*. Durban: Butterworth.
- Statistics South Africa. 2004. Census 2001 post-enumeration survey: Results and methodology. Report no. 03-02-17 (2001). Pretoria: Statistics South Africa.
- Steinmann, A.C. 2016. *The core meaning of human dignity*. PER/PELJ (19).
- Strauss, M. & Smith, G. 2009. Construct Validity: Advances in Theory and Methodology. *Annual Review of Clinical Psychology*, (5):1-25.
- Strydom, H. 2011. Sampling in the quantitative paradigm. In: De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. reds. *Research at grass roots*. 4de uitg. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Swart, E. & Pettipher, R. 2011. A framework for understanding inclusion. In: Landsberg, E., Krüger, D. & Swart, E. reds. *Addressing barriers to learning: A South African perspective*. Pretoria: Van Schaik.
- Tabachnick, B.G., Fidell, L.S. & Ullman, J.B. 2007. *Using Multivariate Statistics*, (5):481-498.
- Tayob, A. 2018. The Representation of Religion in Religion Education: Notes from the South African Periphery. *Education Sciences*, 8(3):146.
- Ter Avest, I. 2014. Different children, equal citizens and a diverse team of teachers: A safe space for unique persons and equal citizens. *Journal for the Study of Religion*, 27(1):192-209.
- Tibbitts, F.L. 2018. Human rights education: the good surf and reclaiming human rights. *Sage Journals*, 36:64-74.
- Timani, H.S. 2006. Islamic Schools in America: Islam's Vehicle to the Future? *Forum on Public Policy: A Journal of the Oxford Round Table*, 1-20.
- Tuttle, K.A. 1999. *The effects of short-term missions experiences on college students' spiritual growth and maturity*. Los Angeles: Talbot School of Theology, Biola University.
- Tutu, D. 1991. Coining "The rainbow nation". BBC NEWS, 2010. Archbishop Tutu in his own words. <http://www.bbc.com/news/world-africa-10734471>. Datum van gebruik: 14 Aug. 2016.
- UNESCO. 1995. *Declaration of principles on tolerance*. Paris.

Van Aswegen, J.C. *The use and effectiveness of systems development methodologies in e-government systems*. Potchefstroom: NWU. (Verhandeling).

Van Der Walt, B.J. 1997. *Afrocentric or Eurocentric: our task in multicultural South Africa*. Potchefstroom Universiteit vir CHO.

Van der Walt, J.L. 2011. Understanding the anatomy of religion as basis for religion in education. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 67(3):1-7.

Van der Westhuizen, W.S. 1953. Onderwys onder die algemene skoolkommissie: die periode 1804-39. In: Kieser, A., Venter, P.J., Franken, J.L.M., Thom, H.B., Pelzer, reds. *Archives Year Book for South African History: Sixteenth Year – Volume II*. Elsie's River: National Commercial Printers.

Van Vollenhoven, W.J. 2015. The right to freedom of expression: the mother of our democracy. *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 18(6):2299-2328.

Van Zyl, E. & Dalglish, C. reds. 2009. *Leadership in the African context*. Juta and Company Ltd.

Venter, F. Religion in the classroom: Comparative observations. *SAPL*, (27): 433-453.

Vilanculo, A. 2009. African cultural issues and Christian worship – a pastoral perspective. *The South African Baptist Journal of Theology*, 18(1):234-245.

Wellner A. 2000. How do you spell diversity? *Training*, (37):34-38.

Wolhuter, C.C., Potgieter, F.J. & Van der Walt, J.L. 2014 Modelle van interreligieuse verdraagsaamheid in die onderwys van die een-en-twintigste eeu. *In die Skriflig*, 48(1):1-8.

Zielinska, K. & Zwierdzynski, M.K. 2017. Secred of profane? Human rights in religious education in Poland. In: Sjöborg, A. & Ziebertz, H.G. reds. *Religion, Education and Human Rights*. Springer International Publishing.

Hofsake

Christian Education SA v Minister of Education 2000 (10) BCLR 1051 (CC); 2000 (4) SA 757 (CC)

Dlamini & others v Green Four Security. [2006] JOL 17853 (LC).

Minister of Home affairs and Another v Fourie and Another (CCT 60/04) 2006.

Lesbian and Gay Equality Project v Minister of Home Affairs 2006 (3) BCLR 355 (CC); 2006 (1) SA 524 (CC)

Organisation for Religions Teaching and Democracy v Randhart Primary School and others 2017 (3) All SA 943 (GJ).

Pillay v KwaZulu-Natal MEC of Education (AR791/05) 2006.

President of the Republic of South Africa and Another v Hugo. (CCT11/96) 1997.

Prince v President, Cape Law Society 2002 (3) BCLR 231 (CC); 2002 (2) SA 794 (CC)

Ross v. New Brunswick School District No. 15, 1996 1 S.C.R. 825

S v Lawrence; S v Negal; S v Solberg 1997 (10) BCLR 1348 (CC); 1997 (4) SA 1176 (CC)

S v Makwanyane and Another (CCT3/94) 1995

Strydom v Nederduitse Gereformeerde Gemeente Moreleta Park [2008] ZAGPHC 269; 2009 (4) SA 510 (T)

Wittmann v Deutscher Schulverein, Pretoria and other. 1999 (1) BCLR 92 (T).

Wetgewing

Suid-Afrika. 1953. Wet op Bantoe-onderwys (Wet 47 van 1953).

Suid-Afrika. 1963. Wet op Onderwys vir Gekleurde Persone (Wet 47 van 1963).

Suid-Afrika 1965. Wet op Onderwys vir Indiërs (Wet 61 van 1965).

Suid-Afrika. 1991. Departement van Nasionale Opvoeding 1991.

Suid-Afrika. 1993. Interim Grondwet van Suid Afrika. 1993.

Suid-Afrika. 1996. Die Wet op Nasionale Onderwysbeleid, Wet 27 van 1996.

Suid-Afrika. 1996. Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika 1996.

Suid-Afrika. 1998. Riglyne vir die Oorweging van Beheerliggame by die Aanneming van 'n Gedragskode / Guidelines for Consideration of Governing Bodies in Adopting a Code of Conduct. 1998.

Suid-Afrika 2000. Wet op die Suid-Afrikaanse Raad vir Opvoeders (Wet 31 van 2000).

Suid-Afrika. 2000. Wet op Beskerming en Voorkoming van Onregverdigde Diskriminasie (Wet 4 van 2000).

Suid-Afrika. 2001. Departement van Onderwys. The Manifesto on Values, Education and Democracy 2001. Pretoria.

Suid-Afrika. 2003. Departement van Onderwys. Nasionale Beleid vir Godsdienst in Skole. 2003. Pretoria.

United Nations. 1948. Universele Verklaring van Menseregte / Universal Declaration of Human Rights.

Addenda

- A. Vraelys**
- B. Geldigheid van vraelys**
- C. Taalversorging**
- D. Etiekkomitee**
- E. Toestemming vanaf Departement**
- F. Toestemming vanaf skoolhoof**
- G. Toestemming vanaf beheerliggaam**
- H. Toestemming vanaf deelnemers**
- I. Transkripsies van kwalitatiewe data**
- J. Statistiese verklaring**

Addendum A: Vraelys

Vraelys (*English follows on page 2*)

Navorsingsprojek-titel: “Vryheid van uitdrukking ten opsigte van religieuse en nie-religieuse oortuiging van onderwysers in openbare skole: ’n Onderwysregtelike perspektief”

Navorser (MEd): Elizabeth Roux

Tydperk: Maart 2016 – April 2018

Studieleiers: dr. Annamagriet de Wet & prof. Marius Smit

HOOFSTUK 7: Afdeling 1 – Algemeen

Dankie vir u bereidwilligheid om aan hierdie studie deel te neem. Voltooi asseblief hierdie vraelys eers nadat u die "Deelnemer-inligtingsvorm" gelees het en die vrywaringsvorm onderteken het. Indien u nie hierdie dokumente ontvang het nie, stel asseblief die navorser of die persoon wat u genooi het om aan die studie deel te neem in kennis. Die navorsing het ten doel om die aard en omvang van die onderwyser in ’n openbare skool se reg op uitdrukking ten opsigte van godsdiens en/of oortuiging te ondersoek. Die doel van hierdie vraelys is om u belewenisse en persepsies rakende die tema te verwoord.

Die navorser verseker u dat alle inligting soos in die vraelys verwoord is vertroulik hanteer sal word en soos deur die etiekkomitee van NWU vereis word. Name van skole en deelnemers aan hierdie vraelys sal nie openbaar gemaak word of aan partye buite die navorsingspan of in enige publikasies of aanbiedings verskaf word nie.

BELANGRIK: Let daarop dat die navorsingsprojekte u as onderwyser se reg op uitdrukking ten opsigte van godsdiens en/of oortuiging wil verken. Die vraelys is nie slegs van toepassing op individue wat hulleself met ’n religie, geloofsoortuiging of godsdiens assosieer nie. Die vraelys het primêr ten doel om persoonlike belewenisse en persepsies te verken ongeag of die persoon ’n godsdienstige, niegodsdienstige of antigodsdienstige persoon is.

- Die term "**religie**" (**religion**) en "**godsdiens**" (**faith**) verwys na ’n bepaalde godsdienstige oortuiging waar ’n individu die bonatuurlike of ’n heilige wese erken.
- Die term "**oortuiging**" verwys na filosofieë en idees wat aanvaar en waargeneem of as ’n opinie van ’n individu beskou word, en omvat beide godsdienstige en niegodsdienstige oortuiging.
- Die term "**(godsdienstige) oortuiging**" is van toepassing op beide godsdienstige en niergodsdienstige onderwysers.
- Die term "**godsdienstige oortuiging**" (sonder hakies) word gebruik om spesifiek godsdienstige geloofsgemeenskappe te definieer.

Indien die invul van die vraelys vir u emosionele ongemak veroorsaak en u voel dat u berading nodig het, kan u die distrik-opvoedkundige sielkundige skakel by : Naam: **////**; Tel: **////**

Die vraelys begin op bladsy 3.

Questionnaire

Research project title: “Religious Expression of Teachers in Public Schools: An Education Law Perspective”

Researcher (MEd): Elizabeth Roux

Duration: March 2016 – April 2018

Study supervisors: Dr Annamagriet de Wet & Prof Marius Smit

Section 1: General

Thank you for agreeing to participate in this research project. Kindly complete this questionnaire only after you have read the “Participant information form” and have signed a consent form and an indemnity form. If you have not received these documents, please notify the researcher or the person who have invited you to participate in the study. The research aims are to determine the nature and extent of the teacher in a public school’s right to expression in terms of their religion and belief. The purpose of this questionnaire is to explore the participant’s experiences and perceptions in this regard.

We want to reassure you that all information you provide will be treated confidentially and as outlined by the Ethics Committee of the NWU. Names of research sites and participants will not be disclosed to parties outside of the research team or mentioned in any publications or presentations.

*Please note that the study aims to determine your right as a teacher to expression in terms of **religion and belief**. The questionnaire is therefore not only relevant to persons who associate themselves with a religion or faith. This questionnaire would like to explore experiences and perceptions irrespective of whether one is a religious, non-religious or anti-religious person.*

- *The term “**religion**” is used when referring to a particular belief system where a person acknowledges the supernatural or believes in a holy being.*
- *The term “**belief**” refers to philosophies and notions that is accepted, considered to be true, or held as an opinion by an individual and includes both religious and non-religious belief.*
- *The term “(religious) belief” refers to belief and is relevant to teachers who are both **non-religious** and **religious**.*
- *The term “religious belief” (without brackets) is used to specifically explore participants who belongs to a religious faith community.*

*If you experience emotional discomfort during or after answering this questionnaire and feel that you need counselling, you can contact the district educational psychologist at: Name **////** Tel **////***

The questionnaire starts on the next page.

Afdeling 2: Biografiese en demografiese inligting

Section 2: Biographical and demographic information

Reageer asseblief op die volgende vrae op een van die volgende wyses:

- merk in die ooreenstemmende blokkie wanneer u een van die opsies kies uit 'n lys moontlike antwoorde, óf
- lewer kommentaar of beantwoord die oopgeind-vrae in die spasie wat voorsien is.

Kindly respond to the following questions by either:

- *ticking the corresponding box when selecting one of the options from a list of possible responses, or*
- *commenting on or answering the open-ended questions in the spaces earmarked in the questionnaire.*

- Is die skool waarby u skoolhou 'n:

Is the school where you teach a:

Laerskool/Primary school	1
Hoërskool/High school	2
Gekombineerde skool/Combined school	3

- Hoeveel leerders is daar in die skool waar u tans skoolhou? (kies asb. een)

How many learners are there in the school where you currently teach? (please select one)

Minder as 50/Less than 50	1
Tussen 50 en 199/Between 50 and 199	2
Tussen 200 en 399/Between 200 and 399	3
Tussen 400 en 599/Between 400 and 599	4
Tussen 600 en 800/Between 600 and 800	5
Tussen 800 en 1 000/Between 800 and 1 000	6
Meer as 1 000/More than 1 000	7

- Wat is die aantal personeellede in die skool? (kies asb. een)

How many staff members are there in your school? (please select one)

Minder as 20 /Less than 20	1
Tussen 20 en 25/Between 20 and 25	2
Tussen 26 en 30/Between 26 and 30	3
Tussen 31 en 35/Between 31 and 35	4
Tussen 36 en 40/Between 36 and 40	5
Tussen 41 en 45/Between 41 and 45	6
Tussen 46 en 50/Between 46 and 50	7
Tussen 51 en 60/Between 51 and 60	8
Tussen 61 en 65/Between 61 and 65	9
Meer as 65/More than 65	10

- Hoeveel jare hou u al skool? (kies asb. een)

How many years have you been teaching? (please select one)

Minder as 1 jaar/Less than 1 year	1
Tussen 1 en 5 jaar/Between 1 and 5 years	2
Ses tot tien 10 jaar/Six to 10 years	3
Tussen 11 en 15 jaar/Between 11 and 15 years	4
Tussen 16 en 20 jaar/Between 16 and 20 years	5
Tussen 21 en 30 jaar/Between 21 and 30 years	6
Meer as 30 jaar/More than 30 years	7

- Watter kwalifikasies het u? (kies al die toepaslike)
What qualifications do you hold? (select all applicable)

Nasionale Professionele Diploma in Onderwys (NPDO) / <i>National Professional Diploma in Education (NPDE)</i>	1
Diploma van 'n onderwyskollege (HOD) / <i>Diploma from a teacher college (HED)</i>	2
Diploma van 'n universiteit, insluitend 'n graad R-diploma / <i>Diploma from a university, including a Grade R diploma</i>	3
Gevorderde Sertifikaat in Onderwys (GSO) / <i>Advanced Certificate in Education/Teaching (ACE/ACT)</i>	4
Baccalaureus Educationisgraad (BEd) / <i>Bachelor of Education degree (BEd)</i>	5
Ander eerste graad (nie BEd nie) / <i>Other first degree (not BEd)</i>	6
Nagraadse Onderwyssertifikaat (NGOS) of Hoër Onderwysdiploma (Nagraads) (HDE PG) / <i>Postgraduate Certificate in Education (PGCE) or Higher Diploma in Education (Postgraduate) (HDE PG)</i>	7
Honneurs in Opvoedkunde (BEdHons) of Nagraadse Diploma (PGDip) op NKR vlak 8 / <i>Honours in Education (BEdHons) or Postgraduate Diploma (PGDip) on NQF level 8</i>	8
Ander honneurs (nie onderwys nie) / <i>Other honours (not education)</i>	9
Meestersgraad in Opvoedkunde (MEd) / <i>Master's in Education (MEd)</i>	10
Ander Meestersgraad / <i>Other Master's degree</i>	11
Doktorsgraad in Opvoedkunde/ <i>Doctorate in Education</i>	12
Ander doktorsgraad / <i>Other Doctoral degree</i>	13

- Het u al of beklee u tans 'n bestuurspos by die skool waar u werk?

Have you or are you currently holding a management position at the school where you work?

Nee/No	1
Ja/Yes	2

- Wat is u ouderdom? (kies asb. een)

What is your age? (please select one)

Tussen 20 en 24/ <i>Between 20 and 24</i>	1
Tussen 25 en 30/ <i>Between 25 and 30</i>	2
Tussen 31 en 35/ <i>Between 31 and 35</i>	3
Tussen 36 en 40/ <i>Between 36 and 40</i>	4
Tussen 41 en 45/ <i>Between 41 and 45</i>	5
Tussen 46 en 50/ <i>Between 46 and 50</i>	6
Tussen 51 en 60/ <i>Between 51 and 60</i>	7
Tussen 61 en 65/ <i>Between 61 and 65</i>	8
Ouer as 65/ <i>Older than 65</i>	9

- Wat is u eerste taal?

What is your first language?

Afrikaans	1
Engels/ <i>English</i>	2
isiXhosa	3
isiZulu	4
isiNdebele	5
Sepedi	6
Sesotho	7
Setswana	8
Gebare taal/ <i>Sign language</i>	9
SiSwati	10
Tshivenda	11
Xitsonga	12
Nie op die lys nie (spesifiseer asseblief in die onderstaande ruimte) / <i>Not on this list (please specify in the box below)</i>	14

- Wat is u (godsdiens) oortuiging?

What is your (religious) belief?

Afrika-religie/ <i>African religion</i>	1
Agnosties (glo dit is onmoontlik om te weet of 'n god of 'n hoër wese bestaan of nie)/ Agnostic (believes it is impossible to know whether a deity or higher being exists or not)	3
Ateïs (glo nie in die bestaan van gode of hoër wesens nie) / Atheist (do not believe in the existence of gods or higher beings)	2
Bahá'í / <i>Bahá'í</i>	8
Boeddhisme/ <i>Buddhism</i>	9
Christendom/ <i>Christianity</i>	4
Hindoeïsme/ <i>Hinduism</i>	5
Islam/ <i>Islam</i>	6
Judaïsme/ <i>Judaism</i>	7
Nie op die lys nie (spesifiseer asseblief in die onderstaande ruimte)/ <i>Not on this list (please specify in the box below)</i>	8
Indien u aan 'n religie behoort, dui ook u denominasie of godsdiensgroep aan: <i>If you belong to a religion, please also name the denomination or religious group:</i>	

- As watter geslag identifiseer u?

What gender do you identify as?

Vrou/ <i>Women</i>	1
Man/ <i>Man</i>	2
Gender non-conforming / <i>Nie-konformerend ten opsigte van geslagtelikheid</i>	3
Nie op die lys nie (spesifiseer asseblief in die onderstaande ruimte)/ <i>Not on this list (please specify in the box below)</i>	4

HOOFSTUK 8:

Afdeling 3: Vrae oor uitdrukking van godsdiens en oortuiging / *Section 3: Questions about expression of religion and belief*

Wanneer ek die woorde “religieuse diversiteit” hoor, dink ek aan:

When I hear the words “religious diversity”, I think of:

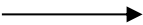
Wat beteken die reg op uitdrukking van godsdiens en/of oortuiging vir u as onderwyser in ’n openbare skool?

What does the right to expression of religion and/or belief mean to you as teacher in a public school?

Reageer asseblief op die volgende vrae deur op 'n skaal van 1-4 aan te dui in watter mate die stelling ooreenstem met u posisie, mening, gevoelens, optrede of situasie. Hier dui **1** = aan dat u amper glad nie so voel nie, en **4** = dat u in 'n groot mate so voel:

Kindly respond to the following questions by indicating on a scale from 1-4 to what extent the

statement resembles your position, opinion, feelings, actions or situation. Here **1** = indicates that you almost do not feel like that, and **4** = that you feel that way to a great extent:

		Amper glad nie / Almost not at all				In 'n groot mate / To a great extent
3.1	Ek keur boeke wat ek aan my leerders voorskryf op grond van my (godsdiens) oortuiging <i>I select books I prescribe to my learners on the basis of my (religious) belief</i>	1	2	3	4	
3.2	Ek probeer leerders tot my eie religie/godsdiens oorhaal of van my eie oortuiging ooreed <i>I try to persuade learners of my religion or my own belief</i>		2	3	4	
3.3	Ek stel leerders bloot aan verskillende godsdiens en (godsdiens) oortuiging <i>I expose learners to various religions and (religious) belief</i>	1	2	3	4	
3.4	Ek probeer in my klas om oor godsdiens of geloof te praat <i>I try to speak about religion or faith in my classroom</i>	1	2	3	4	
3.5	Ek noem dit aan leerders wanneer my eie oortuiging verskil van dit wat in die kurrikulum of handboeke verskyn <i>I mention it to learners when my own belief differ from what appears in the curriculum or textbooks</i>	1	2	3	4	
3.6	Ek bied aan om vir leerders te bid wanneer ek hul beraad of bemoedig <i>I offer to pray for learners when I counsel or encourage them</i>	1	2	3	4	
3.7	Ek open klasse met verootmoediging (godsdiensbeoefening soos voorlesings, gebed, meditering) wat met my persoonlike oortuiging ooreenstem <i>I open classes with devotion (religious observances like reading, prayer, meditation) that match my personal belief</i>	1	2	3	4	
3.8	Weens my (godsdiens) oortuiging is ek ongemaklik met sommige aspekte van die kurrikulum (KABV) <i>Because of my (religious) belief, I am uncomfortable with some aspects of the curriculum (CAPS)</i>	1	2	3	4	

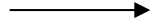
3.8A

Vertel ons van enige konflikte, indien enige, tussen die kurrikulum en die verwagtinge wat aan u as onderwyser gestel word t.o.v. u eie (godsdiensstige) oortuiging.

Please share any conflicts, if any, that you experience between the curriculum and the expectations required of you as teacher regarding your own (religious) belief.

a)

		Amper glad nie / Almost not at all → In 'n groot mate / To a great extent			
		1	2	3	4
3.9	My skool se godsdiensbeleid maak voorsiening om uiteenlopende (godsdiensstige) oortuiging te akkommodeer <i>My school's religious policy accommodates different (religious) belief</i>	1	2	3	4
3.10	Ek geniet dit om met mense te gesels wat ander (godsdiensstige) oortuiging as ek het <i>I enjoy talking to people who have different (religious) belief than I have</i>	1	1.	2.	3.
3.11	My skool skep geleenthede vir my om aan verootmoediging (godsdiensbeoefening) van my keuse deel te neem <i>My school creates opportunities for me to participate in devotions (religious observances) of my choice</i>	1	2	3	4
3.12	Ek voel geborge wanneer ek mense ontmoet wat 'n ander geloofsoortuiging as ek het <i>I feel safe when I meet people who have different belief than I have</i>	1	2	3	4

		Amper glad nie / Almost not at all				In 'n groot mate To a great extent
3.13	Ek leef volgens die reëls, waardes en (godsdienstige) oortuiging wat ek onderskryf <i>I live by the rules, values and (religious) belief that I endorse</i>	1.	2.	3.	4.	
3.14	My kollegas is gemaklik daarmee as ek my eie (godsdienstige) oortuiging in die skool uitdruk <i>My colleagues are comfortable if I express my own (religious) belief at the school</i>	1.	2.	3.	4.	

3.14A

Beskryf hoe u konflik tussen uself en kollegas weens verskillende (godsdienstige) oortuiging hanteer het of sal hanteer?

Describe how you handled or will handle conflict between yourself and your colleagues because of differences of (religious) belief?

3.15	Ek is gemaklik daarmee as kollegas godsdienstige uitrustings, bybehore, haarstyle of simboliese juwele skool toe dra wat hulle religie identifiseer <i>I am comfortable when my colleagues wear religious outfits, accessories, hairstyles, or symbolic jewellery to school that identify their religion</i>	1.	2.	3.	4.
3.16	Ek is gemaklik daarmee as leerders hulle eie godsdienstige uitrustings, bybehore, haarstyle of juwele skool toe dra <i>I am comfortable when learners wear their own religious outfits, accessories, hairstyles, or symbolic jewellery to school</i>	1	2	3	4
3.17	Ek beskou dit as my plig om my oortuiging aan my leerders oor te dra <i>I consider it my duty to convey my belief to my learners</i>	1	2	3	4

		Amper glad nie / Almost not at all	→		In 'n groot mate / To a great extent
3.18	Die skool behoort persone van verskillende godsdienste dieselfde te behandel <i>The school should treat people from different religions the same</i>	1	2	3	4
3.19	Ek redeneer met mense ten opsigte van geloofskwessies <i>I argue with people regarding faith issues</i>	1	2	3	4
3.20	Ek beskou myself as 'n spirituele en/of godsdienstige persoon <i>I see myself as a spiritual and/or religious person</i>	1	2	3	4
3.21	'n Skool behoort minderheidsgroepe ten opsigte van godsdiens of (godsdienstige) oortuiging te akkommodeer <i>A school should accommodate minority groups with regard to their religion or (religious) belief</i>	1	2	3	4

3.22A

Beskryf op watter wyse die skool verskillende godsdienste of oortuiging akkommodeer of nie akkommodeer nie.

Describe in what ways the school accommodates different religions or belief or not.

3.23	Weens my (godsdiens) oortuiging, is ek ontevrede met die etos en godsdiensbeleid van die skool <i>Due to of my (religious) belief, I am dissatisfied with the ethos and religious policy of the school</i>	1	2	3	4
------	---	---	---	---	---

3.23A My skool se etos is op die volgende wyse deur godsdiens en/of (godsdiens) oortuiging beïnvloed:

My school's ethos is influenced by religion and or (religious) belief in the following manner:

		Amper glad nie / Almost not at all	→		In 'n groot mate / To a great extent
		1	2	3	4
3.24	Ek voel dat ek die reg op vryheid van uitdrukking in die skoolomgewing in dieselfde mate geniet as my kollegas <i>I feel that I enjoy the right to expression of religion in the school environment to the same extent as my colleagues</i>	1	2	3	4
3.25	Ek fokus op my eie (godsdiens) oortuiging en bemoei my so min moontlik met mense wat ander oortuiging as ek het <i>I focus on my own (religious) belief and concern me as little as possible with people who have different belief than I have</i>	1	2	3	4
3.26	Ek beskou dit as my plig om my oortuiging met my kollegas te deel <i>I consider it my duty to share my belief with my colleagues</i>	1	2	3	4
3.27	My leerders is gemaklik daarmee as ek my (godsdiens) oortuiging uitdruk <i>My learners are comfortable if I express my (religious) belief</i>	1	2	3	4

3.27A Beskryf hoe u konflik tussen uself en leerders weens verskillende (godsdienstige) oortuiging hanteer het of sal hanteer.

Describe how you handled or will handle conflict between yourself and learners because of different (religious) belief.

		Amper glad nie / Almost not at all				In 'n groot mate / To a great extent
3.28	Ek sal verkies om in 'n skool te werk waar alle mense hul lewensuitkyk (wêreldbeskouing) volgens dieselfde oortuiging as ek benader <i>I would prefer to work in a school where all the people approach their worldview according to the same belief as I do</i>	1	2	3	4	
3.29	My leerders se ouers is gemaklik daarmee as ek my eie (godsdienstige) oortuiging uitdruk <i>My learners' parents are comfortable when I express my own (religious) belief</i>	1	2	3	4	
3.30	Ek beleef druk deur die skoolomgewing om deel te neem aan tradisies wat teenstrydig is met my eie (godsdienstige) oortuiging <i>I feel pressured by the school environment to participate in traditions that contradict my own (religious) belief</i>	1	2	3	4	

3.30A

Beskryf die tradisies in en van u skool waaroor u gemaklik of ongemaklik voel weens u eie oortuiging.

Describe the traditions in and of your school that you feel comfortable or uncomfortable with because of your own belief.

		Amper glad nie / Almost not at all				In 'n groot mate / To a great extent
3.31	Ek beleef druk van ouers en die skool om waardes en oortuiging aan leerders oor te dra wat teenstrydig is met my eie oortuiging <i>I feel pressured from parents and the school to convey values and belief to learners that are inconsistent with my own belief</i>	1	2	3	4	

3.31A

Beskryf hoe u konflik tussen uself en ouers van leerders weens verskillende (godsdienstige) oortuiging sal hanteer of reeds hanteer het ?

Describe how you handled or will handle conflict between you and parents because of different (religious) belief?

Reageer asseblief op die volgende deur op 'n skaal van 1-4 aan te dui in watter mate u **verdraagsaam** is teenoor individue van elk van die volgende (godsdiensige) oortuiging, waar 1 aandui dat u amper glad nie verdraagsaam voel nie, en 4 dat u in 'n groot mate verdraagsaam voel teenoor so 'n persoon.

*Kindly respond to the following questions by indicating on a scale from 1-4 to what extent you are **tolerant** towards individuals from each of the following (religious) belief, where 1 indicates that you feel almost totally intolerant, and 4 that you feel very tolerant towards such a person.*

		Amper glad nie / Almost not at all	→		In 'n groot mate / To a great extent
4.1	Afrika-gelowe/ <i>African religions</i>	1	2	3	4
4.2	Agnosties/ <i>Agnostic</i>	1	2	3	4
4.3	Ateïsties/ <i>Atheist</i>	1	2	3	4
4.4	Bahá'í/ <i>Bahá'í</i>	1	2	3	4
4.5	Boeddhisme/ <i>Buddhism</i>	1	2	3	4
4.6	Christendom/ <i>Christianity</i>	1	2	3	4
4.7	Hindoeïsme/ <i>Hinduism</i>	1	2	3	4
4.8	Islam/ <i>Islam</i>	1	2	3	4
4.9	Judaïsme/ <i>Judaism</i>	1	2	3	4

Reageer asseblief op die volgende vrae deur op 'n skaal van 1-4 aan te dui in watter mate u individue van elk van die volgende (godsdiensige) oortuiging **respekteer**, waar 1 aandui dat u hulle amper glad nie respekteer nie, en 4 dat u hulle in 'n groot mate respekteer?

*Kindly respond to the following questions by indicating on a scale from 1-4 to what extent do you **respect** individuals from each of the following (religious) belief. Here 1 indicates that you are almost totally disrespectful towards such a person, and 4 indicates that you are very respectful towards such a person:*

		Amper glad nie / Almost not at all	→		In 'n groot mate / To a great extent
5.1	Afrika-gelowe/ <i>African religions</i>	1	2	3	4
5.2	Agnosties/ <i>Agnostic</i>	1	2	3	4
5.3	Ateïsties/ <i>Atheist</i>	1	2	3	4
5.4	Bahá'í/ <i>Bahá'í</i>	1	2	3	4
5.5	Boeddhisme/ <i>Buddhism</i>	1	2	3	4
5.6	Christendom/ <i>Christianity</i>	1	2	3	4
5.7	Hindoeïsme/ <i>Hinduism</i>	1	2	3	4
5.8	Islam/ <i>Islam</i>	1	2	3	4
5.9	Judaïsme/ <i>Judaism</i>	1	2	3	4

Merk asb. watter **drie** (3) van die volgende woorde/frases assosieer u die meeste met

godsdiensvryheid:

*Please indicate which **three** (3) of the following words/phrases do you associate most with **religious freedom**:*

6.1	Aanbidding/ <i>Worship</i>	1
6.2	Beperking/ <i>Limitation</i>	2
6.3	Billikheid/ <i>Fairness</i>	3
6.4	Diskriminasie/ <i>Discrimination</i>	4
6.5	Diversiteit/ <i>Diversity</i>	5
6.6	Dwang/ <i>Coercion</i>	6
6.7	Geestelikheid/ <i>Spirituality</i>	7
6.8	Gelykheid/ <i>Equality</i>	8
6.9	Gemeenskap/ <i>Community</i>	9
6.10	Geweld/ <i>Violence</i>	10
6.11	Identiteit/ <i>Identity</i>	11
6.12	Keuse/ <i>Choice</i>	12
6.13	Menswaardigheid/ <i>Human dignity</i>	13
6.14	Openbaar/ <i>Public</i>	14
6.15	Openlikheid/ <i>Openness</i>	15
6.16	Primitief/ <i>Primitive</i>	16
6.17	Privaat/ <i>Private</i>	17
6.18	Respek/ <i>Respect</i>	18
6.19	Viering van spesiale dae/ <i>Celebration of special days</i>	19
6.20	Vryheid om nie religieus te wees nie/ <i>Freedom to not be religious</i>	20

Watter **drie** (3) van die volgende woorde/frases assosieer u die meeste met **vryheid van uitdrukking**:

Which **three** (3) of the following words/phrases do you associate most with **freedom of expression**:

7.1	Akademie/Academy	1
7.2	Billikheid/Fairness	2
7.3	Demokrasie/Democracy	3
7.4	Denke/Thoughts	4
7.5	Diversiteit/Diversity	5
7.6	Geweld/Violence	6
7.7	Godsdiens/religie/Religion	7
7.8	Individuele/Individuality	8
7.9	Juwele/Jewellery	9
7.10	Klere/Hairstyl /Clothing/Hairstyle	10
7.11	Kreatiwiteit/Creativity	11
7.12	Kultuur/Culture	12
7.13	Media/Media	13
7.14	Menslikheid/Humanity	14
7.15	Noodsaaklikheid/Essentiality	15
7.16	Ongedissiplineerd/Undisciplined	16
7.18	Simbole/Symbols	17
7.19	Spraak/Speech	18
7.20	Tradisie/Tradition	19

Watter van die volgende beskou u, as onderwyser in 'n openbare skool, as deel van u reg op vryheid van uitdrukking soos dit verband hou met godsdiens en/of oortuiging:

Which of the following phrases do you, as a teacher in a public school, see as part of your right to freedom of expression as it relates to religion and/or belief:

		Ja /Yes	Nee /No
8.1	Om oor u (godsdiens) oortuiging met u kollegas en leerders in gesprek te tree <i>To discuss your (religious) belief with your colleagues and learners</i>	Y	N
8.2	Om uitrustings, bybehore, haarstyle of simboliese juwele te dra wat u (godsdiens) oortuiging uitbeeld <i>To wear outfits, accessories, hairstyles, or symbolic jewellery representing your (religious) belief</i>	Y	N
		Ja /Yes	Nee /No
8.3	Om u klas te open met 'n toepaslik teks/leesgedeelte van u (godsdiens) oortuiging <i>To start class with reading appropriate text according to your (religious) belief</i>	Y	N
8.4	Om saam met u kollegas deel te neem aan godsdienspraktieke <i>To take part in religious practices with your colleagues</i>	Y	N
8.5	Om aan u leerders verskillende weergawes van geskiedenis of 'n verskynsel te vertel <i>To tell learners different versions or explanations of history or a phenomena</i>	Y	N
8.6	Om ondersteuning te bied aan iemand deur gebruik te maak van praktieke in u (godsdiens) oortuiging <i>To offer support to someone by using practices in your (religions) belief</i>	Y	N
8.7	Om die leerlinge bloot te stel aan uiteenlopende geloofsoortuiging <i>To expose learners to different faiths</i>	Y	N

Dui asb. aan op 'n skaal van 1 tot 4 in watter mate voel u beskerm die volgende wetgewing u reg op uitdrukking van godsdiens en/of oortuigings in die skoolomgewing, waar 1 aandui dat u amper glad nie so voel nie, en 4 aandui dat u in 'n groot mate voel die wetgewing beskerm u reg op uitdrukking van godsdiens en/of oortuiging:

Please indicate on a scale of 1 to 4 to what extent you feel the following legislation protects your right to expression of religion and/or belief in the school environment. Here 1 indicates that you do not feel this way, and 4 indicates that you feel to a great extent it does:

		Amper glad nie / Almost not at all			In 'n groot mate / To a great extent	Ek weet nie wat die wet/beleid/verklaring sê oor vryheid van uitdrukking en oortuiging nie I do not know what this act/policy/declaration says about freedom of expression and belief
9.1	Die Suid-Afrikaanse Grondwet <i>The South African Constitution</i>	1	2	3	4	5
9.2	Die Suid-Afrikaanse Skolewet <i>The South Africa Schools Act</i>	1	2	3	4	5
9.3	Die Wet op die Suid-Afrikaanse Raad vir Onderwysers <i>The South African Council for Educators Act</i>	1	2	3	4	5
9.4	Die Wet op Arbeidsverhoudinge <i>The Labour Relations Act</i>	1	2	3	4	5
9.5	Die Nasionale Beleid op Religie in Onderwys <i>National Policy on Religion in Education</i>	1	2	3	4	5
9.6	Die Suid-Afrikaanse Kinderwet <i>South African Children's Act</i>	1	2	3	4	5
9.7	Die Verbruikerswet <i>Consumer Law</i>	1	2	3	4	5
9.8	Wet op die Menseregtekommissie <i>Human Rights Commission Act</i>	1	2	3	4	5
9.9	Interpretasie Wet <i>Interpretation Act</i>	1	2	3	4	5
9.10	Wet op die Bevordering van Gelykheid en Voorkoming van Onbillike Diskriminasie <i>Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act</i>	1	2	3	4	5
9.11	Internasionale Godsdiensvryheidswet <i>International Religious Freedom Act</i>	1	2	3	4	5
9.12	Universele Verklaring van Menseregte <i>Universal Declaration of Human Rights</i>	1	2	3	4	5
9.13	Afrika-handves oor menseregte en volke se regte / <i>African Charter on human and people's rights</i>	1	2	3	4	5

Baie dankie dat u aan die studie deelgeneem het. Ons wens u alle
voorspoed toe met u loopbaan.

*Thank you for taking part in the study. We wish you all the best with your
career.*

*We thank you sincerely for your participation and wish you all of the best
with your caree*

Addendum B: Geldigheid van vraelys

La Montagne Road 25
La Montagne Estate
Somerset Wes – 7130
25 Junie 2021

Aan wie dit mag gaan

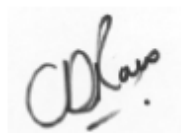
Vraelys van MEd verhandeling: Elizabeth Roux (22770097)

Hiermee verklaar ek *Prof Cornelia Roux* (SU 10485007) dat ek die vraelys geassesseer het wat in die MEd verhandeling: *Onderwys in openbare skole se vryheid van uitdrukking ten opsigte van godsdienstige en nie-godsdienstige oortuigings*, gebruik is.

Die evaluering van die vraelys is afgehandel, voordat dit aan die etiekkomitee van die NWU, en aan respondente in die navorsingstudie gestuur is.

Regstellings vir tegniese aspekte en voorstelle ter verbetering en maksimum empiriese terugvoering vir perseptuele vrae is aanbeveel.

Met dank

Prof Cornelia Roux
(SU 10485007)
(Emeritus professor: Universiteit van Stellenbosch)

Addendum C: Taalversorgingsverklaring

Dr. JACKIE DE VOS

Academic copy editor / Akademiese teksredakteur

BA (Psychology & Communication studies), BAHons (Psychology) (NWU)
MEd, PhD (Educational Psychology) (NWU)
BAHons (Translation) (UNISA)
MA (Linguistics) (UNISA)
BA (Sielkunde & Kommunikasiestudies), BAHons (Sielkunde) (NWU)
MEd, PhD (Opvoedkundige Sielkunde) (NWU)
BAHons (Vertaalkunde) (UNISA)
MA (Linguistiek) (UNISA)

EDITING

30 October 2020

To whom it may concern

This letter serves to confirm that the following chapter/paper was edited:

**Godsdiensuitdrukking van onderwysers in openbare skole: 'n Onderwysregtelike
perspektief**

The onus is on the client(s) to work through the proposed track changes and to accept or reject proposed changes. Clients might amend the content after the editing process. Clients should also make certain that all sources/references have been cited.

Addendum D: Etiekkomitee

Private Bag X6001, Potchefstroom,
South Africa, 2520

Tel: (018) 299-4900

Faks: (018) 299-4910

Web: <http://www.nwu.ac.za>

Research Ethics Regulatory Committee

Tel: +27 18 299 4849

Email: Ethics@nwu.ac.za

ETHICS APPROVAL CERTIFICATE OF STUDY

Based on approval by the Ethics Committee of the Faculty of Education Sciences (ESREC) on 20/02/2018 after being reviewed at the meeting held on 17/08/2017, the North-West University Research Ethics Regulatory Committee (NWU-RERC) hereby approves your study as indicated below. This implies that the NWU-RERC grants its permission that, provided the special conditions specified below are met and pending any other authorisation that may be necessary, the study may be initiated, using the ethics number below.

Study title: Godsdienstuitdrukking van onderwysers in openbare skole: 'n Onderwysregtelike perspektief																
Project Leader: Dr A de Wet																
Project Team: E Roux & Prof MH Smit																
Ethics number:	<table border="1"><tr><td>N</td><td>W</td><td>U</td><td>-</td><td>0</td><td>0</td><td>4</td><td>8</td><td>5</td><td>-</td><td>1</td><td>7</td><td>-</td><td>A</td><td>2</td></tr></table>	N	W	U	-	0	0	4	8	5	-	1	7	-	A	2
N	W	U	-	0	0	4	8	5	-	1	7	-	A	2		
Status: S = Submission; R = Re-Submission; P = Provisional Authorisation; A = Authorisation																
Application Type: Affiliated Study																
Commencement date: 2017-05-01	Expiry date: 2018-10-31															
Risk:	NA															

Special conditions of the approval (if applicable):

- Translation of the Informed consent document to the languages applicable to the study participants should be submitted to the ESREC (if applicable).
- Any research at governmental or private institutions, permission must still be obtained from relevant authorities and provided to the ESREC. Ethics approval is required BEFORE approval can be obtained from these authorities.

General conditions:

While this ethics approval is subject to all declarations, undertakings and agreements incorporated and signed in the application form, please note the following:

- The study leader (principal investigator) must report in the prescribed format to the NWU-RERC via ESREC:
 - annually (or as otherwise requested) on the progress of the study, and upon completion of the project
 - without any delay in case of any adverse event (or any matter that interrupts sound ethical principles) during the course of the project.
 - Annually a number of projects may be randomly selected for an external audit.
- The approval applies strictly to the proposal as stipulated in the application form. Would any changes to the proposal be deemed necessary during the course of the study, the study leader must apply for approval of these changes at the ESREC. Would there be deviation from the study proposal without the necessary approval of such changes, the ethics approval is immediately and automatically forfeited.
- The date of approval indicates the first date that the project may be started. Would the project have to continue after the expiry date, a new application must be made to the NWU-RERC via ESREC and new approval received before or on the expiry date.
- In the interest of ethical responsibility the NWU-RERC and ESREC retains the right to:
 - request access to any information or data at any time during the course or after completion of the study;
 - to ask further questions, seek additional information, require further modification or monitor the conduct of your research or the informed consent process.
 - withdraw or postpone approval if:
 - any unethical principles or practices of the project are revealed or suspected,
 - it becomes apparent that any relevant information was withheld from the ESREC or that information has been false or misrepresented,
 - the required annual report and reporting of adverse events was not done timely and accurately,
 - new institutional rules, national legislation or international conventions deem it necessary.
- ESREC can be contacted for further information or any report templates via Ema.Greyling@nwu.ac.za or 018 299 4656

The RERC would like to remain at your service as scientist and researcher, and wishes you well with your project. Please do not hesitate to contact the RERC or ESREC for any further enquiries or requests for assistance.

Yours sincerely

Prof Refilwe Phaswana-Mafuya

Chair NWU Research Ethics Regulatory Committee (RERC)

Addendum E: Toestemming vanaf Departement

Enquiries: KK Motsumi
Ref: Research Permission: E Roux
Tel: 051 404 9283 / 9221 / 579 593 1943
Email: KPMotsumi@education.gov.za

E ROUX
Panorama Court
President Street 75
BOTHAVILLE, 9660

Dear Ms Roux

APPROVAL TO CONDUCT RESEARCH IN THE FREE STATE DEPARTMENT OF EDUCATION

1. This letter serves as an acknowledgement of receipt of your request to conduct research in the Free State Department of Education.

Research Topic: Religious expressions of teachers in public schools: An Education law perspective.

Schools involved: Bothaville, Brantpark, Dr. Reginald Cingo, Hennenman, Hentie Cilliers, HF Verwoerd, Ioseng, Iphateng, JMB Marokane, LE Notsi, Mmantshobo, Monyakeng, Nampo, Parys, Reitzpark, Sentrale Volksskool, Unitas, Voorwaarts, Wesel's Maree and Wilgerivier.

Target Population: 200 – 300 teachers teaching Grade R to 12 in all subjects.

2. **Period of research:** From the date of signature of this letter until September 2018. Please note the department does not allow any research to be conducted during the fourth term (quarter) of the academic year.
3. Should you fall behind your schedule by three months to complete your research project in the approved period, you will need to apply for an extension.
4. The approval is subject to the following conditions:
 - 4.1 The collection of data should not interfere with the normal tuition time or teaching process.
 - 4.2 A bound copy of the research document or a CD, should be submitted to the Free State Department of Education, Room 319, 3rd Floor, Old CNA Building, Charlotte Maxeke Street, Bloemfontein.
 - 4.3 You will be expected, on completion of your research study to make a presentation to the relevant stakeholders in the Department.
 - 4.4 The ethics documents must be adhered to in the discourse of your study in our department.
5. Please note that costs relating to all the conditions mentioned above are your own responsibility.

Yours sincerely

DR JEM SEKOLANYANE
CHIEF FINANCIAL OFFICER

DATE: 31/07/2018

RESEARCH APPLICATION F ROUX PERMISSION REVIEWED EDITED 22 JULY 2018.

Strategic Planning, Policy & Research Directorate

Private Bag X20565, Bloemfontein, 9500 - Room 318, Old CNA Building, 3rd Floor, Charlotte Maxeke Street, Bloemfontein
Tel: (051) 404 9283 / 9221 Fax: (056) 5676 678

Addendum F: Toestemming vanaf skoolhoof

Elizabeth Roux
Faculty of Education Sciences
Private Bag X6001, Potchefstroom
South Africa 2520
Tel: 018 299-4596
Web: <http://www.nwu.ac.za>
e-mail: rouxliela@gmail.com

REQUEST FOR PERMISSION FROM THE SCHOOL PRINCIPAL TO CONDUCT RESEARCH AT (insert School Name)

Dear (insert title and name of School Principal)

I hereby wish to request permission to conduct research at (School Name).

The details of the research are as follows:

Title of the research project:	<i>Religious Expression of Teachers in Public Schools: An Education Law Perspective</i>
Ethics reference number:	
Researcher (Master's Degree):	Elizabeth Roux
Research entity:	Unit for Education and Human Rights in Diversity (Edu-HRight)
Address:	Private Bag X6001, Potchefstroom South Africa 2520
Contact information:	073 3045 715 rouxliela@gmail.com

Project leader and study supervisor contact details:	Dr Annamagriet de Wet 082 6728 320 / Annamagriet.DeWet@nwu.ac.za
Umbrella project title:	<i>Possibilities of human rights literacies for transformative teacher education</i>
Umbrella project ethics reference number:	NWU-HS-2017-0086

This study has been approved by the Ethics Committee of the Faculty of Education Sciences of North-West University (NWU Potchefstroom), and will be conducted in accordance with the ethical guidelines and principles of Ethics in Education Research: Principles, Processes and Structures (DoH, 2015) and other international ethical guidelines applicable to this study. It might be necessary for the research ethics committee members or other relevant people to inspect the research records.

What is this research about?

This study will be conducted at your school and will involve teachers to complete a questionnaire so as to determine to what extent the teacher's right to freedom of expression, as it relates to religion and/or belief, balances with the school community's (e.g. learners, parents, and colleagues) rights. The conflict that may arise in a diverse school environment consisting of people with diverse beliefs, is a key point in this study. Furthermore, this study focuses on the teacher as a unique person in order to explore how teachers experience their right to freedom of religion and religious expression in public schools.

Participants

The study will include participants from various schools in the Lejweleputswa and Matlosana municipal areas. Public school teachers are uniquely positioned to share their experiences regarding freedom of expression as it relates to religion and/or belief and to reflect on the conflict that may arise in a free environment consisting of people with diverse beliefs. This study includes people with religious beliefs as well as non-religious or anti-religious beliefs.

Only participants who volunteered will participate in the study. Participation will therefore be voluntary. During the recruitment process, participants will receive a participant information sheet to study before deciding whether they want to consent or not (see Participant Information and Consent Form attached). Before data collection commences, participants will be informed verbally and in writing of the following:

- The ethics clearance number of the project;
- Background of and motivation for the study;
- Data collection processes and expectations of participation (time and possible discomforts);
- Possible risks and harm;
- Participants' right to have their privacy and confidentiality as well as their dignity respected throughout the data collection process, data interpretation, and dissemination of findings;
- Participants' right to withdraw from the study at any time regardless of their consent and voluntary participation, and without adverse consequences to them;
- Contact numbers in case of complaints.

After receiving the above information, volunteers will be able to reconsider their participation. Participants will then be asked to sign a consent form.

What is expected of participants?

If the teacher agrees to participate, he/she will be asked to complete a questionnaire, which will approximately take 15 to 30 minutes. The purpose of the questionnaire is to explore perceptions of teachers regarding their rights and practices in terms of the right to freedom of expression as it relates to religion and/or beliefs in a public school. The teachers will also be requested to provide some biographic and demographic information, such as the type of school, subjects, gender, teaching experience, and worldview.

Benefit to participants

Teachers may enjoy the indirect benefit of having an opportunity to let their voice be heard concerning how they perceive religious freedom and freedom of expression in public schools. An opportunity is created through the study to raise important issues teachers wish to address, and to make suggestions towards balancing the rights of teachers and students. By participating in the project, teachers will have the opportunity to reflect on their own views and ideas regarding freedom of religion and freedom of expression in a structured manner.

Risks involved for participants

Participants may be influenced by one or more of the following risks when participating in this study:

- Possible physical harm, such as fatigue, headaches, or physical discomfort while completing the questionnaire;
- Possible psychological harm, such as emotional discomfort, boredom, inconvenience, self-disclosure, embarrassment, or fear due to the socio-contextual complexities related to religious freedom.

Although some of these risks may be similar to possible discomfort experienced in everyday life, the researchers have put measures in place to avoid or minimise these risks, in particular:

- Anonymous participation
- Shortened questionnaire
- Variation of question types.

Confidentiality and protection of identity

In order to protect the identity and privacy of voluntary participants, numbering will be used when reporting findings. Data will also be stored in a secure environment. Questionnaires will be completed anonymously – data will thus not be traced back to individual participants. Consent forms and questionnaires will be kept confidential, and will be stored in a locked cupboard in the supervisor's office on the North-West University's Potchefstroom Campus. Electronic research data will be stored and password-protected.

Dissemination of findings

Findings from the data will be reported in my Master's dissertation and peer-reviewed publications, and will be shared at conferences. Findings will also inform a guidelines booklet to be distributed to participating faculties. However, none of these publications or papers will disclose the identity of participants or other information that may lead to their identification.

A summary of the findings of and recommendations from the study will be sent to the school principal after the study has been completed. However, should the school principals want to receive a copy personally, they can send their request to rouxliela@gmail.com.

We trust that you will consider our request favourably.

Yours sincerely.

/signature/

Elizabeth (Liezl) Roux

Addendum G: Toestemming vanaf beheerliggaam

Elizabeth Roux
Faculty of Education Sciences
Private Bag X6001, Potchefstroom
South Africa 2520
Tel: 018 299-4596
Web: <http://www.nwu.ac.za>
e-mail: rouxliela@gmail.com

REQUEST FOR PERMISSION FROM THE SGB TO CONDUCT RESEARCH AT (insert School Name)

Dear (SBG)

I hereby wish to request permission to conduct research at (School Name).

The details of the research are as follows:

Title of the research project:	<i>Religious Expression of Teachers in Public Schools: An Education Law Perspective</i>
Ethics reference number:	
Researcher (Master's Degree):	Elizabeth Roux
Research entity:	Unit for Education and Human Rights in Diversity (Edu-HRight)
Address:	Private Bag X6001, Potchefstroom South Africa 2520
Contact information:	073 3045 715 rouxliela@gmail.com
Project leader and study supervisor contact details:	Dr Annamagriet de Wet 082 6728 320 / Annamagriet.DeWet@nwu.ac.za

Umbrella project title:	<i>Possibilities of human rights literacies for transformative teacher education</i>
Umbrella project ethics reference number:	NWU-HS-2017-0086

This study has been approved by the Ethics Committee of the Faculty of Education Sciences of the North-West University (NWU Potchefstroom), and will be conducted in accordance with the ethical guidelines and principles of Ethics in Education Research: Principles, Processes and Structures (DoH, 2015) and other international ethical guidelines applicable to this study. It might be necessary for the research ethics committee members or other relevant people to inspect the research records.

What is this research about?

This study will be conducted at your school and will involve teachers to complete a questionnaire so as to determine to what extent the teacher's right to freedom of expression, as it relates to religion and/or belief, balances with the school community's (e.g. learners, parents, and colleagues) rights. The conflict that may arise in a diverse school environment consisting of people with diverse beliefs, is a key point in this study. Furthermore, this study focuses on the teacher as a unique person in order to explore how teachers experience their right to freedom of religion and religious expression in public schools.

Participants

The study will include participants from various schools in the Lejweleputswa and Matlosana municipal areas. Public school teachers are uniquely positioned to share their experiences regarding freedom of expression as it relates to religion and/or belief and to reflect on the conflict that may arise in a free environment consisting of people with diverse beliefs. This study includes people with religious beliefs as well as non-religious or anti-religious beliefs.

Only participants who volunteered will participate in the study. Participation will therefore be voluntary. During the recruitment process, participants will receive a participant information sheet to study before deciding whether they want to consent or not (see Participant Information

and Consent Form attached). Before data collection commences, participants will be informed verbally and in writing of the following:

- The ethics clearance number of the project;
- Background of and motivation for the study;
- Data collection processes and expectations of participation (time and possible discomforts);
- Possible risks and harm;
- Participants' right to have their privacy and confidentiality as well as their dignity respected throughout the data collection process, data interpretation, and dissemination of findings;
- Participants' right to withdraw from the study at any time regardless of their consent and voluntary participation, and without adverse consequences to them;
- Contact numbers in case of complaints.

After receiving the above information, volunteers will be able to reconsider their participation.

Participants will then be asked to sign a consent form.

What is expected of participants?

If the teacher agrees to participate, he/she will be asked to complete a questionnaire, which will approximately take 15 to 30 minutes. The purpose of the questionnaire is to explore perceptions of teachers regarding their rights and practices in terms of the right to freedom of expression as it relates to religion and/or belief in a public school. The teachers will also be requested to provide some biographic and demographic information, such as the type of school, subjects, gender, teaching experience, and worldview.

Benefit to participants

Teachers may enjoy the indirect benefit of having an opportunity to let their voice be heard concerning how they perceive religious freedom and freedom of expression in public schools. An opportunity is created through the study to raise important issues teachers wish to address, and to make suggestions towards balancing the rights of teachers and students. By participating in the project, teachers will have the opportunity to reflect on their own views and ideas regarding freedom of religion and freedom of expression in a structured way.

Risks involved for participants

Participants may be influenced by one or more of the following risks when participating in this study:

- Possible physical harm, such as fatigue, headaches, or physical discomfort while completing the questionnaire;

- Possible psychological harm, such as emotional discomfort, boredom, inconvenience, self-disclosure, embarrassment, or fear due to the socio-contextual complexities related to religious freedom.

Although some of these risks may be similar to possible discomfort experienced in everyday life, the researchers have put measures in place to avoid or minimise these risks, in particular:

- Anonymous participation
- Shortened questionnaire
- Variation of question types.

Confidentiality and protection of identity

In order to protect the identity and privacy of voluntary participants, numbering will be used when reporting findings. Data will also be stored in a secure environment. Questionnaires will be completed anonymously – data will thus not be traced back to individual participants. Consent forms and questionnaires will be kept confidential, and will be stored in a locked cupboard in the supervisor's office on the North-West University's Potchefstroom Campus. Electronic research data will be stored and password-protected.

Dissemination of findings

Findings from the data will be reported in my Master's dissertation and peer-reviewed publications, and will be shared at conferences. Findings will also inform a guidelines booklet to be distributed to participating faculties. However, none of these publications or papers will disclose the identity of participants or other information that may lead to their identification.

A summary of the findings of and recommendations from the study will be sent to the school principal after the study has been completed. However, should the school principals want to receive a copy personally, they can send their request to rouxliela@gmail.com.

We trust that you will consider our request favourably.

Yours sincerely.

/signature/

Elizabeth (Liezl) Roux

Addendum H: Toestemming vanaf deelnemers

Private Bag X6001, Potchefstroom
South Africa 2520
Tel: 018 299-1111/2222
Web: <http://www.nwu.ac.za>
Faculty of Education Sciences
Tel: 018 299 4596
Email: rouxliela@gmail.com

Participant information and consent form¹

You are hereby invited to take part in a research study conducted by Elizabeth (Liezl) Roux (a M.Ed. student) from the Faculty of Education Sciences of the North-West University. The title of the study is *“Religious Expression of Teachers in Public Schools: An Education Law Perspective”*. The study is a sub-project of a larger project which explores the possibilities of human rights literacies for transformative teacher education. The details of the research are as follows:

Title of the research project:	<i>Religious Expression of Teachers in Public Schools: An Education Law Perspective</i>
Ethics reference numbers:	
Researcher (Master’s Degree):	Elizabeth Roux
Research entity:	Unit for Education and Human Rights in Diversity (Edu-HRight)
Address:	Private Bag X6001, Potchefstroom South Africa 2520
Contact information:	0733045715 / rouxliela@gmail.com
Project leader and study supervisor contact details:	Dr Annamagriet de Wet 0826728320 / Annamagriet.DeWet@nwu.ac.za
Umbrella project title:	Possibilities of human rights literacies for transformative teacher education
Umbrella project ethics reference number:	NWU-HS-2017-0086

¹ The Faculty of Health Sciences Ethics Office of the North-West University is acknowledged for the use of their document with minor adjustments by the Education Research Ethics Committee (Edu-REC) of the North-West University.

Please take some time to read the information presented here, which will explain the details of this study. Do not hesitate to ask the researcher or person explaining the research to you any questions about any part of this study that you do not fully understand. It is very important that you are fully satisfied that you clearly understand what this research is about and how you might be involved. Also, your participation is entirely voluntary and you are free to choose not to participate. If you choose not to participate, it will not affect you negatively in any way. You are free to withdraw from the study at any point, even if you do agree to take part now.

This study has been approved by the Education Research Ethics Committee (Edu-REC) of the Faculty of Education Sciences of the North-West University (NWU Potchefstroom) and will be conducted in accordance with the ethical guidelines and principles of Ethics in Education Research: Principles, Processes and Structures (DoH, 2015) and other international ethical guidelines applicable to this study. It might be necessary for the research ethics committee members or other relevant people to inspect the research records. The research has been approved by the Department of Basic Education and School Governing Body of the school.

This participant information form contains the following information:

Contents

<u>What is this research study all about?</u>	199
<u>Why have you been invited to participate?</u>	199
<u>What will be expected of you?</u>	199
<u>Will you gain anything from taking part in this research?</u>	200
<u>Are there risks involved in you taking part in this research and what will be done to prevent it?</u>	200
<u>How will we protect your confidentiality and who will see your findings?</u>	200
<u>How will data be collected?</u>	200
<u>What will happen with the findings or data?</u>	201

<u>How will you know about the results of this research?</u>	202
<u>Will you be paid to take part in this study and are there any costs for you?</u>	202
<u>Is this study funded?</u>	202
<u>Who can you contact if you have questions or complaints?</u>	202

What is this research study all about?

This study will be conducted at your school and will involve teachers to complete a questionnaire. The aim of the study is to determine to what extent the teacher's right to freedom of expression, as it relates to religion and/or belief, balances with the school community's (e.g. learners, parents, and colleagues) rights. The conflict that may arise in a diverse school environment with people of diverse beliefs is a key point in the study. The focus is on the teacher as a unique person in order to explore how teachers experience their right to freedom of religion and belief as well as freedom of expression in public schools.

Why have you been invited to participate?

You have been invited to be part of this research because you, as potential participant, are a teacher at a South African public school. The study will include participants from various schools in the (fill in municipal area) municipal area. You fit the research because you, as a teacher in a public school, are uniquely positioned to share your experiences regarding freedom of expression as it relates to religion and/or belief, and to reflect on the conflict that may arise in a free environment with people of diverse beliefs. This study includes religious, non- and anti-religious teachers as it is not only concerned with expression of religion, but also with belief as part of teachers' worldviews.

What will be expected of you?

If you agree to participate, you will be asked to complete a questionnaire that will take you about 15 to 30 minutes to complete. The purpose of the questionnaire is to explore perceptions of teachers regarding their rights and practices in terms of the right to freedom of expression as it relates to religion and/or belief in a public school. You will also be asked to provide some demographic information, such as the type of school, subjects, gender, teaching experience, and worldviews.

Will you gain anything from taking part in this research?

You may enjoy the indirect benefit of having an opportunity to let your voice be heard concerning how you perceive religious freedom and freedom of expression in public schools. An opportunity is created through the study to raise important issues you wish to address, and to make suggestions towards balancing the rights of teachers and students. Through participating in the project, you will have the opportunity to reflect on your own views and ideas regarding freedom of religion and freedom of expression in a structured way.

Once the study has been completed, your school will receive an executive summary of the findings and recommendations to share with you.

Are there risks involved in you taking part in this research and what will be done to prevent it?

You may be influenced by one or more of the following risks when participating in this study:

- Possible physical harm such as fatigue, headaches or physical discomfort while completing questionnaire;
- Possible psychological harm such as emotional discomfort, boredom, inconvenience, self-disclosure, embarrassment, or fear due to the socio-contextual complexities related to religious freedom.

Although some of these risks may be similar to possible discomfort experienced in everyday life, the researchers have put measures in place to avoid or minimise these risks, in particular:

- Anonymous participation
- Shortened questionnaire
- Variation of question types.

How will we protect your confidentiality and who will see the findings?

In order to protect the identity and privacy of voluntary participants, numbering will be used when reporting findings, while data will be stored in a secure environment. Questionnaires are completed anonymously, and thus data will not be traced back to individual participants. Consent forms and questionnaires will be kept confidential, and will be stored in a locked cupboard in the supervisor's office on the North-West University's Potchefstroom Campus. Electronic data will be stored with a password.

How will data be collected?

Data will be collected at each research site by the researcher in one of two ways:

Option 1 – during a meeting between teachers and the researcher: During the meeting with teachers, the researcher will briefly explain the research. Teachers may then decide whether they

want to participate or not, and those who choose to participate will complete consent forms (attached at the end of this document). Completed and signed consent forms will be placed in a sealed box. Thereafter, teachers can complete the questionnaires and place completed questionnaires in the sealed box, which will be taken by the researcher once everyone has completed. Neither the researcher nor the school principal will be present when participants complete the questionnaires. The researcher will open the box to capture data electronically once she is back on the NWU Campus. Please do not write your name on the questionnaire.

Option 2 - Box to deposit questionnaires in: If a meeting with teachers cannot be arranged, the researcher will rely on the school principal to distribute the invitation to teachers. You may have been invited by means of a SMS, e-mail, poster, and pamphlet, or personally by your principal. This participant information form explains some of the details of the research. After reading this document, a teacher may decide whether they are willing to participate or not, and those who choose to participate will sign the consent form attached at the end of this document. After signing the consent form, teachers can deposit it in the sealed box marked “religion and belief research”, which the researcher will leave at the secretary or administrative office of the school. At the same time, teachers can collect a printed questionnaire from the secretary or administrative assistant. After completing the questionnaire, teacher can deposit it in the same sealed box again. The researcher will collect the box on (fill in date) and will only open the box to capture data electronically once she is back on the NWU Campus. Please do not write your name on the questionnaire.

What will happen with the findings or data?

Data will be captured electronically by the Statistical Consultation Services of the North-West University’s Potchefstroom Campus and will be stored in password-protected electronic files. The researcher, the statistician and the study supervisors will have access to the raw data. Once the study has been completed, statistics will be added to the data pool of the umbrella project.

Findings from the data will appear in my Master’s dissertation and peer-reviewed publications, and will be shared at conferences. Findings will also inform a guidelines booklet to be distributed to faculties of Education. However, none of these publications or papers will disclose the identity of participants or other information that may lead to their identification.

How will you know about the results of this research?

A summary of the findings and recommendations from the study will be sent to the school principal after the study has been completed. Should you, however, want to receive a copy personally, please send a request to the researcher at rouxliela@gmail.com.

Will you be paid to take part in this study and are there any costs to you?

Participants will not be paid to participate in the study. There will be no cost to you when you complete a questionnaire. Refreshments will be served after completion of the questionnaire.

Is this study funded?

This study is funded in part by North-West University (MEd bursary).

Who can you contact if you have questions or complaints?

You can contact the researcher, Elizabeth (Liezl) Roux, at 073 304 5715 or rouliela@gmail.com if you have any further questions or have any complaints. Alternatively, you can contact my study supervisor, Dr Annamagriet de Wet, at 018 299 4596 or 082 672 8320. You can also e-mail your question to her at annamagriet.dewet@nwu.ac.za.

You can also contact the Education Research Ethics Committee (Edu-REC) via Prof Jako Olivier at 018 285 2078 if you have any concerns that were not answered about the research or if you have complaints about the research.

You may keep this information form for future reference.

If you are satisfied that you fully understand the implications of your participation in this project, please complete and sign the consent form before you complete the questionnaire. After completing the questionnaire, put it in the empty envelope, close the envelope and deposit it into the sealed box marked “belief and religion research” (either in the meeting with the researcher, or at the secretary or administrative office of your school (insert name)). Please also deposit your signed consent form in the box, but *do not put it in the envelope with your questionnaire* so that your questionnaire responses will remain anonymous. If a meeting between the researcher and teachers could not be arranged, I will collect the box from the secretary (insert name) on (insert date).

If you would rather not participate, you do not have to do anything further. However, should you change your mind at a later stage, you can contact the researcher at rouxliela@gmail.com.

With appreciation.

Liezl Roux

Consent form follows on next page.

Participant Consent Form

Declaration by participant

By signing below, I _____ agree to take part in the research study titled:

“Religious Expression of Teachers in Public Schools: An Education Law Perspective”

I declare that:

- I have read this information/it was explained to me by a trusted person in a language with which I am fluent and comfortable.
- The research was clearly explained to me.
- I have had a chance to ask questions to both the person getting the consent from me as well as the researcher, and all my questions have been answered.
- I understand that taking part in this study is **voluntary** and I have not been pressurised to take part.
- I may choose to leave the study at any time and will not be handled in a negative way if I do so.
- I may be asked to leave the study before it has finished, if the researcher feels it is in my best interest, or if I do not follow the study plan, as agreed to.

Signed at (*place*) on (*date*) 20....

Signature of participant

Signature of witness

Addendum I: Transkripsies van kwalitatiewe data

Afdeling 3: Vrae oor uitdrukking van godsdiens en oortuiging / *Section 3: Questions about expression of religion and belief*

Vraag 1

Wanneer ek die woorde “godsdienslike diversiteit” hoor, dink ek aan:

When I hear the words “religious diversity”, I think of:

Deelnemer	Antwoord
1	Mense het verskillende gelowe en het die reg om dit uit te oefen soos hul dit goed dink.
2	Multiple religions in our country, also means that there are significant differences in religious belief and practice
3	-
4	Ek dink aan verskillende gelowe wat uitgeoefen mag word hetsy in ‘n skool, besigheid of ‘n gemeenskap. Verskillende gelowe wat uitgeoefen mag word
5	Verskillende godsdiens
6	Christenskap, boedisme, zioniste, islam, hindoes
7	Verskillende individue erken verskillende heilige wesens wat gerespekteer en aanvaar word
8	Verskeidenheid van gelowe
9	-
10	Verskillende gelowe
11	Daar is meer as een geloof. Elkeen pas homself in die spesifieke geloof van sy eie oortuigings
12	The ability for different religions to co- exist
13	Verskillende bygelowe binne dieselfde gemeenskap
14	Verskillende gelowe
15	Is a supernatural system a person may believe in and usually it differs from person to person, culture to culture, country to country and may differ from different races

16	Believing strongly in your religion as different people or things that exist within a group or a place
17	Die verskillende religieuse groepe in 'n samelewing
18	Die verskillende gelowe wat daar in die wêreld is
19	Freedom to practise my religion
20	Being a child of god and accepting god as my guide
21	-
22	I hear the word while I was growing during my teen years
23	The difference in religious belief and practices
24	I think of life after death where everything when I'm still alive will be stopped by death. I believe that the soul left the body at death, but expected to return to the body in eternity
25	It is a belief that is existing in the society that shows differences in religion
26	Religious pluralism is an attitude or policy regarding the diversity of religious belief systems co-existing in society. It can include one or more of the following: as a term for condition of harmonious co-existence between adherents of different religious or religious denominations
27	Different cultures living in one country
28	Different races joined together and accepting each other's beliefs without passing any judgement
29	Differences in religious belief and religious practices. Division and judgement of other people's beliefs and religious practices. I think of how people have been brainwashed towards beliefs in religion
30	Dat almal die reg het om hul eie godsdiens en oortuigings te kies en uit te leef
31	Verskillende religie
32	Verskillende christenskappe
33	Dat daar verskillende mense is wat verskillende gelowe het. Dalk glo almal aan god maar net op 'n verskillende manier
34	That even if we are different cultures we all believe in god
35	We all believe in god but we have our different beliefs

36	I think of south africa as a whole because south africa is a country that religion and their culture
37*	I think of the religion that is more people have the opportunity to engage in honest conversation about their beliefs and multicultural belief
38	I think of different belief of human being. We don't belong to the religion that we don't want it. We choose the different belief as human being . like african religion, islam, hindu, etc
52	niks
51	Verskillende soorte godsdiens en verskillende maniere van beoefening van jou godsdiens.
53	Verskillende gelowe
54	People that believe in different religions but is in the same environment
50	Die sogenaamde godsdiens vryheid, waar die onder godsdiens ook 'n plekkie het
49	Ek dink aan 'n persoon wat verskillende gelowe kombineer en nie gebind is aan een geloof nie. Die persoon neem die goeie van die spesifieke geloof aan en leef volgens dit. Hulle glo aan 'n opperwese maar dit is nie die god van die christene nie.
39	Jou daaglike lewe en of jou lewe reg is. Dit is ook hoe jy lewe en weet wat jy uitstraal
40	The number of religions we have in a country/world. I also think of the accommodation each religious group should give the other.
41	Different churches
42	Verskillende entiteit wat aanbid word en verskillende sienings t.o.v. ons bestaan
43	Vryheid van keuse
44	Alle moontlike godsdiensgroepe/geloofsoortuigings wereldwyd
45	Verskillende geloofsoortuigings, verskeidenheid gelowe
46	Verskillende gelowe
47	Mense met verskillende gelowe, waarvan dit kan wissel van christendom tot enige nie-christendom geloof
48	-
55	-

56	Verskeidenheid van godsdienste
57	Verskille in godsdiens, al die verskillende gelowe
58	Mense wat anders oor god en geloof dink
59	Verskeie groepe word onderskei
60	Die mensdom wat elk kan glo in watokal hulle wil
61	Verskeidenheid geloof
62	Verskillende gelowe
63	-
64	Verskillende vorme van godsdiens
65	Verskillendej sieninge oor godsdiens
66	'n persoon wat oop is om oor verskillende gelowe na te dink, daaroor te praat en met die persone wat die geloof beoefen idees te deel
67	Grootheid van god
68	Everyone is entitled to their own religion/ religius views
69	Different kinds of religions
70	Alle vorme van religie moet gelyk behandel word.
71	Elke persoon is geregtig om sy eie geloof of godsdiens uit te oefen
72	Verskillende oortuigings en sieninge van godsdiens of religie
73	Verskeidenheid van geloofsoortuigings
74	Verskeie gelowe en oortuigings
75	Almal het die reg om hulle eie geloof te beoefen
76	Dat mense verskillende gelowe het – elkeen moet sy/haar eie kan uitleef
77	Baie verskillende gelowe
78	Bie verskillende gelowe
79*	Verskillende mense wat verskillende godsdienste beoefen
80	Elke persoon wat die reg het om met 'n geloof van sy keuse te identifiseer
81	Alle kulture verskil, so hulle gelowe verskil. Ek mag nie bevooroordeelend wees oor christenskap nie.
82	Godsdienstige verskeidenheid
83	Aan die verskillende gelowe wat daar is en hoe almal 'n "voorkeur" het.
84	Mense wat uit verskillende godsdienste 'n groep vorm
85	Verskillende gelowe
86	Verskillende gelowe van mense en aanvaar dat almal 'n vrye keuse het

87	Verskillende opinies oor geloof
88	Verskillende gelowe bv hindo, islam ens
89	Alle godsdienste
90	Verskillende gelowe
91	Verskillende gelowe
92	Verkillende rasse beoefen verskillende godsdienste
93	Die verskillende gelowe in een gemeenskap skool ens
94	Verskillende gelowe
95	Verskillende gelowe
96	Verskillende gelowe
97	Verskillende christenskap van mense
98	Baie verskillende gelowe
99	Verskillende gelowe waarin mense glo
100	Verskeidienheid van geloofsoortuigings
101	Dit is die diversiteit van verskillende gelowe
102	Godsdienstige oortuiging met baie verskille ook in christendom. Christene sien en verstaan bybel op verskillende maniere. ' klein verskille" beteken egter baie t.o.v. ware geloof in god
103	Alle verskillende godsdienste wat geakkodeer moet word; gelyke geleentheid gegun moet word
104	Verskillende gelowe
105	Verskillende gelowe en oortuigings
106	Verskillende godsdienste

Vraag 2

Wat beteken die reg op uitdrukking van godsdiens en/of oortuiging vir u as onderwyser in 'n openbare skool?

What does the right to expression of religion and/or belief mean to you as teacher in a public school?

Deelnemer	Antwoord
1	Leerders het die reg om geloof uit te oefen soos hulle wil. Skool kan nie leerders dwing in 'n sekere godsdiens in nie
2	It means learners have rights to express their religion freely without being judged
3	Dit beteken vir my dat ek my godsdiens vrylik kan beoefen by die skool sonder dat iemand my gaan aanvat daaroor
4	Wanneer jy alle gelowe bestudeer soos christenskap, islam judaisme en so meer sal jy sien dat nie een van hulle in lyn is met die skrif(bybel) nie. As onderwyser word ek uitgeskuif omrede ons dae het soos die "colour fest" of "cress-dressing" wat verbied word deur die skrif om te vier en so is mense ongelukkig. Wanneer ek dit noem is dit gewoonlik "christne" wat jou aanval en so het ek besef dat "christenskap" afgedwing word of jy word uitgeskuif omdat dit wat die skool vier, teen die skrif is.
5	Jy het reg om jou godsdiens uit te leef
6	Dis onmoontlik vir my om daarsonder skool te hou, aangesien ek 'n oortuigde christen gelowige
7	Onderwysers moet in ag geneem watter godsdiensde in klas/skool is – respekteer dit. Het die reg op uitdrukking – mag nie op leerder afgedwing word nie.
8	Almal het die reg om sy/haar geloof te beoefen
9	-
10	aanvaarding
11	Openbareskole erken almal se geloofsoortuigings, openbareskole ondersteun nie almal se oortuigings nie, maar respekteer dit. Die beheerliggaam het 'n graat aandeel aan die oortuigings van 'n geloof
12	It means i can freely express my religion/beliefs of course with respect and not undermining the beliefs of others. It means i can apply my christian values in my word. This helps me to professional and lead my learners /colleagues in the 'correct' path

13	Ek mag my eie geloof uitleef maar moet ook ander se gelowe en/of oortuigings respekteer. Ek mag nie teenoor ander diskrimineer i.t.v. hul geloof nie
14	Ek kan my geloof uitleef waar en wanner ek wil
15	Everyone should be given a freedom to express his or her own belief of religion eventhough the truth is that there is only one religion and only one god whom we must elief and god himself does not force himself in any body hegave us choice to choose whether we take him or not: the choice is upon each and every individual to make a choice but the truth will remain there is only one god who is almighty
16	It is a belief in god or in gods in a particular
17	Elke individu moet die reg he om sy/haar godsdiensoortuigings te beoefen. As christne kan jy praat oor jou oortuigings maar individue moet self daaroor kan besluit
18	Dit is my reg as christen om my dat te begin in die personeelkamer of in my klas met skriflesing
19	People should know my approach to my religion
20	To accept each other and invite god in our inviroment. Tell the learners about our god. We lead learners "children" by power of god in jesus name
21	Right we have to allow
22	As an individual i have a right to expression of belief in one way or another. Saying things or issues that doesnt go will with me as far as belief and religion are concerned
23	Most south africans identify as christians according to place of religion in public schools. Teachers are free to talk about religion in an objective manners. We star tout moning devotion with song and prayers
24	Expression of belief means something you belief in even if you have not see the acts with your naked eyes. The history of olden age that ezpress the echoes of events existed. Relifion means that if in you soul has accepted the relic and belief the history of the past. By some pieces showing the past events eg. The way way jesus walk to calvary. We still able to see his footpath on stones he stepped on.
25	I think the learners have the right to choose any religion that they want to follow and have the freedom of speech to express their views

26	Teachers are free to express their beliefs and take part in religious activities when it is clear they are not acting in their official capacities as school employees. Teachers are free to meet with other teachers for prayer or bible study before school or during lunch to the same extent that they are allowed to engage in non-religious conversation or activities.
27	Every one has the right of expression of belief
28	Accepting and allowing every learner and teacher practice their belief or religion without any fear
29	It means that each and every learner should be allowed to practice their religion and that no one in the work place should be forced to practice a religion that they don't believe in
30	Dit maak dit regtig moeilik want ek open met skriflesing en gebed in my klas, maar dis nie te se al die kinders wat voor my sit is christene nie. Ek probeer ook baie keer stories vertel waaruit almal iets kan leer maak nie saak watter godsdiens jy beoefen nie. So probeer ek die hele klas betrek
31	Om my godsdiens uit te leef waar ook al ek gaan
32	Dat jy jou geloof mag toepas
33	Ek glo dat elkeen die reg het om sy/haar eie geloof na te streef en dat nie my plek is om my geloof op enige een af te dwing nie. Ek kan wel van my geloof vertel en uiteleef, maar dit bly elkeen se keuse
34	That it still must be taught
35	It must be taught
36	The right to expression of belief means that each teacher, each learner, each learner and everyone in the school yard, people deserve to express their religion in anyway and no one should be criticized about their religion
37	To speak of be able to express yourself without any fear
38	Religion is who you choose to belong as ' human being. Like rastafarian, most of them like their hair being long as dreadlocks hair so most of the school shouldn't allow it. Even learners who have dreadlocks hair must have tidying up with wools or something
52	Niks
51	Vir my beteken dit dat elke persoon sy godsdiens mag beoefen volgens sy reëls. As die islam om vrydae 12h00 wil bid, dan word skoolure

	geignoreer: as 'n sekere geloof voorskryf lang hare en baarde ens. dan moet skool sy reëls verander, ens.
53	Almal het gelyke reg om geloof uit te leef
	You may practice or belief the religion you chose/choose BUT we have to respect each other. You can't force a religion on someone.
50	ek as christen kan my geloofsoortuiging met die leerder deel en as ambassadeur vir christelike waardes wees
49	Jy kan vrylik hou geloof uitleef sonder dat dit die voorreg/reg van jou ontnem word. Al het ander mense 'n ander geloof as jy word daar spasie gegee vir elkeen om sy geloof uit te leef. Jy kan in jou geloof groei in jou werkplek ook
39	Dat jy jou eie opinie het oor jou geloof en jou christenskap en dat jy dit mag uitleef, maar jy het perke ook
40	Every citizen has the right to follow what ever religion he/she wishes to and the right to express his cultural and traditional beliefs
41	As a teacher in a public school I believe it is everybody's right to express their different beliefs differently
42	Dat ek my siening uitleef maar dat ek nie neersien op ander gelowe nie
43	Ek as onderwyser het die reg om my geloof en oortuigings uit te druk, asook uit te leef, maar ek moet die godsdienstige oortuigings van leerders ook respekteer
44	Daar bestaan nie so iets nie, want alle godsdiensoortuigings word aanvaar
45	Met ope oortuigings is ek christen wat my oortuig dat die christelike geloof bedien moet word in openbare skole maar ek besef dat daar ander gelowe is by skole en dat dit gerespekteer moet word. Daar is dus groot vraag oor godsdiens my openbare skole of is dit die ouers se verantwoordelikheid om godsdiens aan kinders te bedien
46	vryheid
47	Reg op uitdrukking bekén vir my jy het die reg om jou geloof/godsdiens waarop te stel en volgens jou geloof te wandel en op te tree. Religie is opgesluit in die waardes wat jy uitleef wat opgesluit is in jou religieuse grondmotief waarin jou opvoedingswaardes vaslegging fungeer
48	-

55	-
56	Elke leerder het die reg op eie oortuigings van godsdiens en die uitdruk daarvan
57	Dat ek vrylik oor my godsdiens kan praat. Klere/bykomstighede kan dra wat my godsdiens uitspreek
58	Dat ek vry is om te se wat ek glo
59	Vryheid om geloof uit te leef
60	Dat elke leerder kan glo wat hulle wil en kan besluit of hulle enigsins godsdienstlike seeies wil by woon of nie
61	Elke individu het reg tot uitdrukking van geloof
62	Dat elke persoon die reg het om hy/sy geloof te openbaar
63	-
64	Om leerling van christus se geboorte te leer om on as christene self elke dag so te leef dat ander hom in my lewe raak sien. Soveel kinders word deesdae nie meer in hulle huise van hom geleer nie, dat die skool die enigste plek is waar hulle van hom leer.
65	-
66	Dis om oor jou geloof met die leerlinge te deel en in opvoedkundige lewe in te werk
67	Dat ons ons christenskap en geloof kan uitleef en so ook oordra na die leerders vir wie ons skool gee
68	The right to express myself and spread the word of christianity
69	The right to express opinion about my religion and of others
70	Almal het die reg om hulle eie godsdiens uit te leef en te volg en te beoefen
71	Dit is 'n moet in skole, leer leerders waardes en die reg van oortuigings
72	Oor almal, personeel en leerders die geleentheid of reg kan hulle om hul oortuigings uit te druk of uit te leef
73	Spontaneïteit t.o.v oortuiging sonder om skaam/bang/beledig te voel
74	Elke persoon het die reg om sy opinie te gee en as hy my kom oortuig kan ek dit dalk aanvaar
75	Jou reg om jou eie geloof te beoefen
76	Elke kind het die reg om sy/haar geloof uit te leef
77	Ek kan uitleef dit waarin ek glo

78	Ek kan uitleef dit wat ek / waarin ek glo
79	Dit beteken ek mag my geloof uitleef sonder vrees
80	Elke persoon het die reg om sy/haar geloof te beoefen
81	Moet alle gelowe verheid gee om hulle geloof te doen. Maar dit is moeilik omdat ek 'n christen is en praat baie in die klas oor my geloof
82	Die reg om te predik dit waaraan ek en die oorgrote -meerderheid leerlinge voor my glo. – dus om godsdienstige oortuiging
83	Elke leerder, werker en onderwyser het die reg om sy/haar geloof te beoefen en uit te leef, sonder om gekritiseer of verheid te word en elkeen se keuse te respekteer
84	Dat onderwysers en leerders elkeen hul eie oortuigings van godsdiens kan uitleef
85	Aangesien ek by 'n christelike afrikaanse skool skoolhou, kan ek my christelike oortuigings uitleef
86	Dat elkeen hul eie geloof kan uitleef
87	Om 'n keuse te kan uitoefen i.v.m jou religie
88	Dat ek my christelike waardes kan uitleef en dat ek hul oortuigings respekteer
89	Leer en ontdek van alle godsdienste
90	Dat ek my godsdiens kan uitleef en ander daarvan kan vertel
91	Elkeen se eie keuse
92	Dat godsdiens by skole beoefen kan word
93	Dat ek my geloof ongehinderd mag uitleef
94	Inpas met skool beleid – nie noodwendig dan eie oortuigings
95	Elkeen het die reg tot vrye spraak en opinie as ook mening oor godsdiens
96	Elke onderwyser het die reg tot vrye spraak en vrye godsdiens. Onderwysers moet toegelaat word om hul eie godsdiens uit te druk , soos hul groot word geword het en opgevoed was.
97	Dat jy die reg mag uitleef op jou godsdiens soos jy wil
98	Dat jy nie ontnem mag word van jou geloof nie. Dat jy dit openlik mag beoefen

99	Om my godsdiens te kan uitleef en beoefen sonder enige hindernisse of beperkings: om leerders te kan vertel en te wys op die oortuiging waarin jy glo
100	Die skool en ouergemeenskap moet die reg voorbhou op die godsdienstige oortuigings van die meerderheid leerlinge se voorkeur te kan beoefen, maar tog voorsiening te maak vir ander godsdienstige voorkeure
101	Dat 'n mens die reg het of jou eie geloofsoortuigings e godsdiens binne jou werkplek ens.
102	Alle oortuigings moet geakkomodeer word, ons moet dus versigtig trap om ons christelike oortuigings uit te leef sonder om die regte van ander te skend
103	Dit beteken dat ek leerders, moet respekteer wanneer hul 'n ander godsdiens as ek wil uitleef en dat ek dit ook so aan die ander leerders moet kommunikeer
104	Dat elke kind in jou skool/klas die reg het om te glo waarin hul wil
105	Dat persone moet skool se godsdiens beleid in ag neem. Jy as individue het die reg om jou godsdiens uit te oefen. In openbare skole word die skool se beleid t.o.v. uitdrukking gevolg. Al verskil dit van joune
106	Die manier hoe onderwysers hul geloof mag openbaar

Vraag 3.8

Vertel ons van enige konflikte, indien enige, tussen die kurrikulum en die verwagtinge wat aan u as onderwyser gestel word t.o.v. u eie (godsdiens) oortuiging. *Please share any conflicts, if any, that you experience between the curriculum and the expectations required of you as teacher regarding your own (religious) belief.*

Deelnemer	Antwoord
1	Vak wat ek aanbied het geen verwantskap tot godsdiens nie
2	Never experienced conflict
3	-
4	Ons handboeke is vol afgodery soos mites oor die son, drake en "ogers". Dit alles word verbied deur die skrif en dit lei sodoende na kinder wat die waarheid van die skrif haat. Dit leer kinders om rebels op te tree, dit leer hulle oor songod-aanbidding asook om ongehoorsaam te wees teenoor ouers.
5	-
6	-
7	-
8	Geen kommentaar
9	-
10*	Te veel klem op menseregte
11	Perdoonlik oortuigings vs al die ander oortugings. Bemoeilik jou taak, maar dis deel van kurrikulum
12	-
13	In die val LO word allerhande gelowe (budhisme, ens) behandel. Daar word ook baie aandag gegee aan seks en HIV en VIGS
14	geen
15	Firstly the curriculum allow the children to come to school while's the are pregnant, my belief says it is not right to enter into sexual trlationship before marriage and our bodies are the temple of god Our curriculum allow schildren to abort the foetus even from 12 years, my beliefs says: you shall not kill "exoda 20" According to our curriculum, children have the right to their believe and their own opinion whiles the bible says respect you mom and your dad and you shall live long exodus 20

16	I've never experience any conplict regarding curriculum and my own religious because as a grade 3 educator, we use DBE books and other text book as teaching resources that accomodates everyone religion. Eg life-skills it let everyone tos hare and talk about their different religion (symbols, places of worship)
17	geen
18	Toe ek lewenswetenskappe gegee het was dit 'n uitdaging om evolusie te doen a.g.v. leerlinge se vrae oor watdie handboek se en wat die bybel se
19	Curriculum has no indication on how to teach children good morals
20	We have different cultures and religious, but you dont have tob e against in any. In all of them we knoe jesus and god. Somost of the time i use in prayer, in any situation and i invite god
21	geen
22	Reigious education has been fesesd out in our curriculum, so it is very difficult to make learners aware about some religious beliefs and actions. On the very same note it is so difficult for educators to discipline leatners in our school
23	I do not see any conflict between and my own religious because it is there in our curriculum. We teach our learners different types of religion an cultures
24	By taking ourt religious that was been offerd to learners every mornng during school days brought a huge minunderstanding between the curriculum and the teaching an learning. The learners do anything the way they feel wit hout fear who will say what to them
25	No conflict
26	While consensus curriculum gor teaching about religion in general, and the bible in particular have been developed, ther remains an ongoing struggle in many school districts over where to draw the lines and in some places sadly even over whether to abide by seemingly cleat judical limitations.
27	The christian school accommidates different cultures and beliefs
28	-
29	None so far

30	Die bybel leer ons om hard te werk e ons talente te ontgin. Deesdae is die vereistes om 'n vak of graad deur te kom baie laag. So sonder om hard te werk word die kind net deurgesit op grond van bv. ouderdom
31	-
32	-
33	Geen botsing
34	You must teach them about God. The learners must know who god is
35	You have to teach them about god so that they can know who god is
36	In my own religion when we pray we close our eyes but school you have to let those who close their eyes and those who open their eyes because our beliefs are different from ours
37	Curriculum is no longer include the bible in the contexts of subject. I think that is why our learners are so ill disciplined
38	Most of rastafarian want to wear their three colours, red green yellow most of their time
52	Lewenswetenskappe graad 12 leerplan bevat evolusie. Die teorie van evolusie bemark dat alle vorme van lewe (biodiversiteit) soos wat ons dit hedendaags ken, het ontwikkel oor miljoene jare van uit 'n gemeenskaplike voorvader. Die bybel verkondig dat God elke soort geskep het. Lewenswetenskappe graad 10 leerplan bevat ook minder evolusie.
51	Geen botsing
53	-
54	Never bring up religion, so there is never conflict.
50	Nie in my vakgebied nie
49	Ek het nie enige botsings met die kurrikulum sover ervaar nie
39	geen
40	I don not have any conflicts between the curriculum and my religious beliefs because during my lessons I try so hard not to make any comments or deliberations with regards to my religious beliefs. I also have high regard for religious diversity of our country
41	none

42	Evolusie soos wat dit van graad 10 – 12 in lewenswet. In ons kele afgedruk word is lynreg met die christelike siening en ek stroom nie om my afkeer daarin aan die leerlinge te toon nie.
43	-
44	-
45	Nog geen so botsing gehad nie
46	-
47	geen
48	-
55	-
56	geen
57	-
58	-
59	-
60	-
61	geen
62	-
63	-
64	In my vak ervaar ek regtig geen botsings tussen die kuttikulum en my eie oortuigings nie
65	Geen
66	-
67	Gee tegnologie
68	None at all
69	-
70	-
71	-
72	Geen botsing in vakgebied
73	-
74	Nie van toepassing
75	-
76	Blootstelling van leerders op 'n baie vroeë ouderdom aan seks, veilige seks, seksuele oriëntasie en alles wat daarmee gepaard gaan

77	Wetenskap en evolusie
78	Evolusie; mense het nie uit bobejane ontstaan nie
79	-
80	-
81	As geografie onderwys is daar baie aspekte wat bots met my geloofs oortuigings bv. evolusie
82	Gr 11 voorgeskrewe drome “..... Japan” bevat ‘n groot gedeelte oosterse gode en bese geeste – radikaal teen my beginsels en ek skroo nie om dit vir die leerders te se nie.
83	Ek gee wiskunde, so ek het net met wiskunde te doen en nie met kultuur oortuigings nie
84	Geen in my vakgebied - rekeningkunde
85	-
86	-
87	Kennis i.v.m evolusie in geskiedenis
88	In wetenskap bv evolusie, oerknal teorie Ek glo god is die skepper van alles
89	-
90	-
91	-
92	geen
93	In LV word verskillende gelowe te vroeg aan leerders bekend gestel wat hul kan verwar
94	-
95	geen
96	-
97	Het ander gelowe in klas, as ons elke dag open met skrif en bid. Hulle respekteer ons geloof
98	In ‘n storie “ the market of the dead’ besoek ‘n tweeling hul afgesterwe ma. D.w.s. hul praat met geeste. Volgens die bybel leer ons los die dooies vir die dooies
99	Geskiedenis - die mens wording – hoe die menslike liggaam verander het (hominide) (mens is deur god gemaak)

100	Darwin se teorie oor die oorsprong van die mens
101	Ek respekteer alle gelowe ook die van kinders in my klas – die leerders weet dit en is welkom om van my te verskil
102	Big bang
103	Daar is soms materiaal in lessbegrippe ens. waarvan ek verskil. Ek probeer dan om dit met iets te vervang waarmee ek meer gemaklik is
104	Daar is soms materiaal in ons depe boeke wat nie ooreenstem met wat ek glo nie/ my geloof nie. Hulle praat baie oor die afrika geloof
105	Kinders wat reeds in grondslagfase verskillende gelowe moet behandel en hulle geen kennis daarvan het nie
106	-

Vraag 3.14

Beskryf hoe u konflik tussen uself en kollegas weens verskillende (godsdiens) oortuiging hanteer het of sal hanteer?

Describe how you handled or will handle conflict between yourself and your colleagues because of differences of (religious) belief?

Deelnemer	Antwoord
1	Sal nie iemand konfronteer tov godsdiens nie elke persoon se eie keuse
2	I will try to understand my colleagues belief and try to make them understand mine as well so that we can have a common ground
3	Ek sal aan albei verduidelik dat elkeen kan glo wat hy/sy wil
4	Ons skool verklaar dat hulle 'n christen skool is. Wanneer konflik ontstaan is wanneer hulle dan iets doen wat die skrif verbied, dan sal ek vrae vra oor dit, want hulle gaan teen dit wat hulle verklaar as 'n skool. Ek sal die skrifte deel en dit daar los. Ek maak nie 'n groot ding daarvan nie.
5	-
6	Ek het dit nog nie beleef nie
7	-
8	-
9	-

10	Gelukkig nog nie gebeur
11	Nie kollega's nie, maar wel leerders en ouers. Konflik is gewoonlik verbaal wat eindig op 'n beslissing wat almal pas. Bv. As jy ongemaklik voel moet jynie bywoon nie
12	It's always best to understand why the colleague's religion (accept the differences) find common ground for both of you. Both parties should be willing to comprise
13	Ek se altyd " let's agree to disagree" ek respekteer ander se oortuigings en hulle het die reg om te glo wat hulle wil, maar ek het dieselfde regte.
14	Sal nie deel raak van konflik nie
15	As a christian we have the manual called the bible, in our debate/ expression i will code from the scripture what the bible says concerning what we are arguing about if he/she does not listen even after that i will leave it to him/hert o take their own deasiosions politely so
16	-
17	Aanvaar kollega se religieuse oortuiging, maar deel my eie oortuigings sonder afdwinging op kollegas
18	Ek het nog nie dit so beleef nie, maar omdat ons personeel uit verskillende rasse bestaan is daar tog nog die wat in voorvadergeeste glo. Ek glo dat ons ander se kulture moet respekteer en sal konflik daaroor nie duld nie
19	Everybody is free, i dont bother
20	Most of the time i ask for prayer. And explain we live by god they agree. And axplain we have different belief, and even a siner pray god. But god protects his/her children
21	geen
22	First of all we have to learn about different religionus tolerance. If it is the case then we wont have religious conflicts. Or the neutral person must be engaged tot ry to solve the conflict between the colleagues
23	Avoid talking in aggressive tone. Listen carefully. Identify points of agreement and disagreement. Prioritize the area of conflict. Come to conclusion
24	As achristian i tough myself not to argue for unnecessary quarrel that wil create konflikt. If my colleague is in high mood i better go down so thath

	he/she finished his/her speech because i know weak people revenge quickly
25	I will handle the conflict by telling the colleagues to respect other people's beliefs because is their right to be a part of any religion of their choice
26	Disagreement should never be mistaken for disrespect. People are allowed to disagree with each other, but that doesn't mean that respect needs to go out of the window too. At the workplace we need to look inward and ask ourselves if we are being too rigid in our own beliefs
27	One must accept other religions and beliefs
28	I just told her that we can both disagree and follow our own belief regardless of how we feel or react to each other's beliefs
29	I have not encountered conflict with my colleagues yet
30	Ek weet glad nie. Was gelukkig nog nie in so situasie nie
31	-
32	-
33	Ek dink dit is baie belangrik dat elkeen eers verstaan wat die verskillende gelowe behels. Dalk as elke party dit verstaan sal hulle die ander een se perspektief beter verstaan
34	I will then tell them what i believe and will prove in the bible my beliefs
35	The bible will say in the scripture and i will tell them what i believe
36	At our school we let anyone to express their religion in their own way as long as it does not affect other colleagues
37	To understand each other that have different religions to you and come to the conclusion of understanding
38	I think at our school there is no conflict between colleagues and learners because they know how to use their religion in the right way
52	Ek toon respek teenoor hulle religieuse oortuigings. Ek sal luister met groot aandag vir hulle geensins veroordeel nie en sal hulle vrae met groot sensitiviteit beantwoord.
51	Dit het nog nie by ons skool voorgekom nie. Al die onderwysers glo in Drie-Enige-God.
53	Vermyn konflik so ver as moontlik

54	I dont force anything on anyone BUT respect should be mutual! Will ognore the person, but if it gets worse, I will inform the principal
50	Gaan gesels rondom 'n gesels oor al die probleme en almal by ons is christene en glo in god. Drie enige God.
49	Elke persoon het sy eie opinie oor hulle geloof ek sal my geloof nie afwing op die persoon nie. Hulle moet self die keuse maak. Ek sal verskoing vra as ek aanstoot gegee het.
39	Jy moet hulle maar net hou ening gee en nie hulle geloof kritiseer nie maar staaf jou antwoorde volgens Bybel
40	Most fortunately a tout school we are all christioans so we are not likely to have any conflict because of religious beliefs
41	I will advice them to follow religious policy
42	Ons hanteer mekeer in liefde ongeag van ons oortuigings
43	Ek respekteer elke kollega, wat beteken hulle oortuigings sal ook gerespekteer word, maar ek verwag van hule om my ook te respekteer. Konflik het nog nie ontsaan nie tussen kollegas i.v.m. oortuigings nie
44	-
45	Ek het ;n reel in ly lewe. Moet nooit in konflik kom oor oortuigings nie. Ek maak dit ook bekend dat ek nie konflik besprekings aangaan nie.
46	-
47	Respekteer mekaar se sieninge. Luister na mekaar en moenie aanvallend wees nie. Versktaan waarom persoon sekere dinge doen/optree waaroor ju nie samstem nie kom tot 'n vergeluking en aanvaar verskille
48	-
55	-
56	Ek probeer om nie oor godsdien in konflik te kom nie, maar wanneer daar wel konflik is probeer ek dit met empatie hanteer.
57	-
58	Verm my konflik, stel jou sieninge, maar jy kan niemand oortuig nie
59	Maak duidelik dat on verskil. Nie een van partye is verkeerd nie
60	Ons is gelukkig om almal christene te wees so hoe ek sal reageer kan ek nie se nie
61	vermyding

62	-
63	-
64	Geen konflik by ons skool. Al die onderwysers is christene
65	Respekteer mekaar se standpunt
66	Ek sal hul geloof verstaan, dat elkeen sy reg tot godsdiens vryheid en beoefening het en dat hulle mekaar se sieninge moet respekteer
67	Dankie tog- ons is gelukkig almal Christene. Dink dit kan 'n probleem wees, respekteer mekaar maar moenie dwing.
68	I never bring up a topic about religion, so there is never conflict created between me or any of my colleagues
69	I will understand that we have different beliefs and try to respect his/her religion instead of imposing or forcing my opinion on them
70	-
71	-
72	Praat dit op volwasse wyse uit, respekteer mekaar se verskille en oortuigings
73	Dit bespreek en dan ontrek en bid oor die verskille en stil vertrou dat dit opgelos sal word
74	-
75	-
76	Nog nie gebeur - sal elkeen geleentheid gee om haar/sy oortuiging met ons te deel
77	Dit is my voorbeeld wat mense oortuig van my geloof nie altyd my woorde nie. Dade is sterker die sal (hulle) die werk doen.
78	Ek stry nie, raak nie in redenasies betrokke nie. Ek probeer net Christus leef elke dag. As iemand vra sal ek oortuiging / mening gee. God sal saad laat groei
79	Sal net se dat mense verskil en almal moet mekaar respekteer
80	Was nog ni in so 'n situasie nie
81	None, alle onderwysers by my skool is christene
82	Ek se dat ek vir hulle sal bid dat die heilige gees hulle sal oortuig om die ewige ware weg te bewandel volgens die woord van god
83	-

84	Was nog nooit in so 'n situasie
85	Is nie in 'n situasie waar ons verskillende oortuigings het nie
86	Ons almal deel die christen geloof – geen botsing tot dusver gehad nie
87	Geen konflik i.v.m. religieuse oortuigings
88	Dit het nog nie gebeur nie
89	Geen konflik
90	Bespreek afsonderlik met kollegas
91	Gee geleentheid vir bespreking
92	geen
93	Luister na ander, maar raak nie betrokke by 'n woorde wisseling nie
94	Beklemtoon dat dit vrye keuse is – each to his own
95	Elke persoon het sy eie opinie en kan nie op ander afgedwing word nie, Se aan hulle dat almal mag verskil en verskillende godsdienste beoefen
96	Elke persoon het die reg tot vrye opinie en uitdrukking van spraak, maar dit beteken nie dat ek saam hoef te stem met hul opinies nie. Luister na elkeen se opinie, maar volg steeds wat ek dink reg is
97	Nog nooit gebeur, almal selfde geloof
98	Daar is nie
99	Elke persoon het sy reg op sy eie oortuigings. Belangrik om sy/haar kan te hoor/stel, dit te respekteer, maar nog steeds te staan waarin jy glo
100	Nog nooit in so 'n situasie gehad met 'n onderwyser of 'n ouer nie
101	Elkeen lig hul mening rondom die saak en mens respekteer elkeen se sienings sonder om jou wil af te dwing
102	Op grond van wat die woord se
103	Nog nie ervaar
104	Dit het nog nooit gebeur nie, aar ek glo as dit sou, ek sal aanhou daarmee, want ek het die reg om my geloof te beoefen
105	Het dit nog nie ervaar nie
106	Ek stel my opinie, maar verkies om nie te veel in konflik hieroor te kom nie

Vraag 3.22

Beskryf op watter wyse die skool verskillende godsdienste of oortuiging akkommodeer of nie akkommodeer nie.

Describe in what ways the school accommodates different religions or belief or not.

Deelnemer	Antwoord
1	-
2	There are some learners that fall under different religious beliefs at school and often times they come to school wearing their religious clothes and the school permits them.
3	Elke oggend word daar geopen met gebed. Elke kind kan in die klas bly of uitgaan om sy/haar godsdiens te beoefen.
4	Die skool akkommodeer net "christenskap" maar beoefen ander gelowe se gebruike soos "colourfest""sondag aanbidding" en "paasfees", maar as jy praat oor ander gelowe dan word dit verbied. Die skool is nie oop vir die waarheid van die skrif nie.
5	-
6	Kinders van Islam is toegelaat om die weeklike saalopning (met godsdiens en sang) te mis
7	Kry persone v verskillende religiee om ander oortuigings te akkommodeer
8	We have teusdays, CSV and sing worship song Friday in the hall
9	-
10	-
11	Opininge in klas, openinge in saal, elke dinsdag 45 min samekoms. Sing en boodskap
12	Learners / staff members that are not of the majority belief/religion should be allowed ton ot attend events that will conflict with their religion. Be excluded at asseby and morning briefings
13	Elkeen het die reg om sy/haar geloof uit te leef niemand word geforseer om bv. Godsdiens- opening by te woon nie
14	Dis nie nodig by ons nie
15	South africa is a country which has divercity in culture, from my point of view. Ithink it will be easy if each and every culture can be given their own place to practice what they believe in because if we have to practise what we believe and be different and doing it differently it will cause cultural clutch which will lead to unnecessary conflict

16	Every learners is accommodated/admitted to our school despite his/her religious of beliefs. Learners are given a code of conduct so that they must sign and ask their parents to sign it
17	Skool akkomodeer nie verskillende religiee of oortuigings nie
18	Ons het leerders wat moslems is en ons verplig hul nie om aan openinge en skriflesing by te woon nie
19	There are children from different cultures and they are allowed to practise their different beliefs
20	School should not accommodate different religions. Inschools we should al be treated as african religions. Because we pray and sing during assembly. We praise god all of us
21	All religions accepted, but should not interfere with teaching and learning
22	Every individual has a right to exercise his or her religious beliefs. And in our school different religious beliefs are accomodated. As we have diversity of religions in our school
23	Accomodating religion in schools it can inprove respect and dissipline in our schools. Accomodate individual needs. Pave the way for meeting people from diffeent religions
24	The school according to school management team draw or draft the code of conduct for a teacher, a teacher and parent, a teacher and learner. So, this will control each and every participant around this area. That codes of conduct will bring every part to a normal situation. Because each of us will knowif he/she cross the line
25	No i disagree that the school should accommodate different religions because others mak learners confused
26	The school accommodate religioun by holding prayers during break and even after school. Once in a week there is an assembly to accommodate religious or beliefs
27	No one should be forced to follw any or other's religions
28	The school has chuch in the school premises where anyone including learners are allowed to attend in the morning on specific days
29	So far, what i have realised is that the school only accomodates christians
30	-

31	-
32	-
33	Ons kan die kinders van die verskillende gelowe bekend maak en hulle daarvan leer.
34	We dont force any religion on to other people
35	We respect each other's believe and their religion
36	Any religion is accommodated e.g their learners dwhom their religion is rasta and they have dreadlocks the parents has to come to school and explain the matters so that it is understandable
37	We accomodate all kinds of religion becouse we understand that we are different
38	The school accommodate them
52	Weens die religieuse oortuigings van die hele personeel as christene, word slegs sprekers aangewend van die selfde christelike waardes.
51	Slegs christelike geloof word verskondig
53	Alle oortuigings word geakkomodeer
54	-
50	Slegs christelike geloof
49	Die persoon kan sy geloof uitleef soos wat ek myne uitleef maar volgens wat die skool reels se. Bv. As daar ' moslem vrou skool geen en moet haar geloofklere dra dan moet die skool dit toelaat
39	Daar word teen gaan een gediskrimineer nie. Elke persoon is geregtig op sy eie geloofsoortuiging
40	The school governing body has agreed that if ever we have a learner a tour school with different religion, his/her perents should come and report.
41	My school does accommodate diggerent religions or belifs but only if they will not interfere with other learners or schools policy
42	Daar word nie gediskrimineer teen ander oortuigings nie. Ons is hier vir holistiese ontwikkeling van leeringe
43	Geen leerder word gedwing om e luiter na opnings (christelik) of om dit by te woon nie soos bv. VCSV
44	Verskillende groepe word toegelaat om bv. Saal opening waar te neem

45	Leerders het vryheid om deel te wees aan skere oortuigings
46	-
47	Leerders met Islam geloof woon nie godsdienstige openinge by nie. Tyd word uitgeruil vir hulle 12h00 bidsessie. Rasta's word ook verskoon van godsdienstige openinge. Deide sluit weer aan buleerders sodra godsdiens klaar is
48	-
55	-
56	Skool gee keuse aan leerders wat nie Christelike godsdiens beoefen nie, om dienste in die ei klas te bly. Hulle word gerespekteer
57	-
58	Ons is 'n skool met christelik beginsels. Ander godsdienste hoef nie saal openinge by te woon nie, en daar is in die verlede toegewings t.o.v. kleredrag gemaak
59	Leerders is nie verplig om christelike openinge by te woon nie
60	Ons het rastas in ons skool en hulle word toegelaat om hulle hre in dreads te dra
61	Oggend opening word gehou
62	-
63	-
64	Christen gemeenskap. Kinders word nie gedwing om deel te neem – hulle word verskoon van byeenkomste
65	Saalopening, klasopening
66	Indien 'n leerling nie ooreenstem met die skool se geloofsbeleid nie, word hy verskoon van die opening en godsdiens aktiwiteite
67	-
68	Our school does not discriminate or treat any learner different, regarding their beliefs
69	-
70	Mag toebehore dra wat vereis word van hul geloof
71	-

72	Nadat in gesprek getree is en bepaal is dat leerders weklik met oortuigings kam van hul geloof dan akkommodeer ons hul. Toelaar van rasta lokke maar bedek met 'n mus byvoorbeeld
73	Leerders word nie verplig om religieuse byeenkomste by te woon nie. Dit is vrywillig
74	-
75	Indien jy jou eie geloof het – is jy vry om dit te beoefen
76	Ons JA-priode is christelike georienteerd – maar leerders wat nie in god glo nie, hoef nie by te woon nie
77	Daar word nie gediskrimineer by ons skool nie
78	Moslem leerders kom na skool en bly soms op dae van viering weg. Word nie dan benadeel nie. Sonder hulle nie uit in klas; maak nie 'n ophef van verdkille. Selfde met rastafari's
79	Leerders het 'n keuse om godsdienstige periodes by te woon. Indien nie is leerders welkom om in 'n klaskamer sy eie geloof te beoefen
80	-
81	Nie baie grasie nie, ons het JA-periodes waarby die hele skool betrokke is en dis op christenskap gebaseer
82	Indien 'n leerder nie JA (jeug aksie) wil bywoon nie, sal hy/sy nie gedwing word nie.
83	Leerders het spasie om hulle geloof te beoefen. Daar is geen beperkings nie
84	Ons skool is 'n christen skool
85	Is nie in 'n situasie waar ons verskillende oortuigings het nie
86	Geen voorvalle al gehad waar leerders nie dieselfde geloof het nie – niemand word gedwing om te bid nie, indien hul nie saamstem nie, mag hul vrylik die lokaal verlaat
87	Toon respek vir leerders met verskillende oortuigings
88	Leerders het die reg om nie bv. Saalopninge by te woon nie of nie in klas teenwoordig te wees as daar geopen wordnie.
89	Leer in grade daarvan
90	Het nie regtig die probleem by skool van verskillende reiliese oortuigings nie
91	Vrystelling van saalbyeenkomste

92	Ons dwing hul nie om deel te neem aan ons religie nie
93	Saal en klasopening is gegrond op christelike geloof. Leerder het wil 'n keuse om hul te ontrek van aktiwiteite wat nie ooreenstem met hul geloof nie
94	Vrye keuse o godsdienste verigtinge by te woon
95	Elke leerder het die reg om te glo wat hul glo. Die skool volg slegs een godsdienste en almal val daarby in
96	Leerders word toegelaat om in te skryf in die skool, maak nie saak watter geloof hulle beoefen nie. Die onderwysers beoefen die geloof van die meerderheid. Niemand word te na gekom of gedwing om deel te neem nie.
97	Het Moslem seun in skool. Hy mag nie dans, Met melodrama werk hy op die verhoog om deel te wees van as.
98	'n moslem seun woon C4J (Cool 4 Jesus) by maar sing net nie saam nie. Hy kan ook nie gedwing word om te skeer nie, al kry hy al 'n snor
99	Ons is of (meestal) in christen skool. Ander oortuigings/religie word nie gedwing om saal of klas openinge by te woon nie
100	Dit staan enige leerling by om nie die saalbyeenkoms by te woon as daar geopen word in die christelike geloof. In dien hulle nie die saalbyeenkomste bywoon nie, moet daar 'n leier van hulle kerk of dominee daar wees om in 'n klas, wat aangewys word, die dag dan te open. Ouers in ons skool het egter geen probleem dat hulle kinders die saalbyeenkoms bywoon nie.
101	99% van die leerders is christene aar leerders van ander gelowe se vakansiedae "vas-tydperke" ens word gerespekteer en leerders word nie verplig om godsdienste (christelike – byeenkomste) by te woon nie.
102	Skool uit christelike oogpunt t.o.v. opening afsluiting ens. Die wie ongemaklik is word verskool van bywoning – gebeur byna nooit
103	Ekervaar ons skool as oorwegend christen ek sou nie kan se dat ons aktief ander gelowe akkomodeer aanmoedig nie
104	By ons skool het ons slegs 'n paar leerders wat aan 'n ander geloof behoort. Ons skool sal nooit so leerder anders as ander behandel nie
105	Leerlinge kan uitgaan as dit saal opening is of hulle mag hul "dae" vier en bv op 'n later tyd "toets" en eksamen afle

106	Ons skool het minimaal onder gelowe. Skool gee die leerders kans om opening te verlaat en nie deel te wees nie
-----	--

Vraag 3.23

My skool se etos is op die volgende wyse deur godsdiens en/of (godsdiensstige) oortuiging beïnvloed:

My school's ethos is influenced by religion and or (religious) belief in the following manner

Deelnemer	Antwoord
1	-
2	We have assembly every Friday for the learners to pray and the pastor comes to school as well to offer scripture reading during the week teachers hold their own assembly with their learners in their classrooms
3	-
4	Die ongehoorsaamheid van kinders in klasse en teenoor ouers. Dit lei na slegte gedrag. Dit lei na wetteloosheid omrede daar geen verantwoordelikheid geleer word nie.
5	-
6	Dissiplinere kode: gesonde waardes word as die norm voorgehou. In my klas word christelike waardes toegepas
7	-
8	Geen kommentaar
9	-
10	Deel daarvan, integrale deel daarvan
11	-
12	-
13	-
14	geen
15	The curriculum is constituted therefore there is nothing the school can do because as a citizen we have to abide by the constitution and the law of the country " the law is the binding thing"
16	Everone is accomodated dispite his/her culture/ religious beliefs

	Respect the rights of each individuals The rights to freedom of expression to everyone
17	-
18	Ons is 'n christelike-fundeerde skool. On sdoen nog skriflesing , gebed en lofpysing met elke vergadering en byeenkoms
19	Prayers and devotions are done with a christian pastor visiting the school every friday
20	We are all christians and african religious we serve one god. If you have to do something about religion. You do it at your own time and alone
21	Majority of staff / learners have the same religion
22	Different religious beliefs and action are exercised a tour school. We have different religious individuals. And we never encounter any conflicts
23	Religion in schools breed good morals respect and dissipline. The influence of school context on teachers about religious beliefs and wordlviews in learning area
24	At school there is a christian movement that is open for any one who feels happe or unhappy
25	-
26	To enjoy racting and to develop a confidence with language which will enable them to communicate effevtifly with others To develop the skills and knowledge To develpe a strong sense of spirituality and faith
27	-
28	Not htat i know of
29	Not that i know
30	-
31	Almal christene
32	-
33	-
34	-
35	-
36	-

37	In the morning brief of session we pray and read the scripture from the bible for the learners
38	-
52	Ek My skool leef Christelike waardes uit
51	Geen godsdiens periodes meer nie; ook nie VCSV groepe gedurende pouse nie. Slegs Imagine Tiernergroepe buite skool verband
53	-
54	-
50	Slegs open vroeg oggend deur VRL en Imagine tiener groep buite skool
49	Ons is skool wat in god glo. Die leerders wat heir skool gaan is grootliks christen leerders ons dwing nie een leerder om b 'n byeenkoms betrokke te wees waar sy geloof nie is nie. Ons dwing nie ons geloof af nie, die leerders moet self die keuse maak.
39	geen
40	As we are all christians a tour school we are running ouer daily school life as christians
41	-
42	Geen invloed sal ons van ons christelike waardes laat afsien nie
43	Dit is soms moeilik om leerders van verdkillende hulture te leer om mekaar te respekteer. Onderwysers moet dit op 'n baie sensitiewe manier hanteer, sodat niemand benadeel / te nagekom is nie. Hier is wel waardes geimplementeer, maar dit mag nie uitgebeeld word as christelike waardes nie.
44	Verandering van oorwegend afrikaanssprekende leerlinge na engels sprekende leerlinge
45	geen
46	-
47	Geen invloed want geen beoefening word afgedwing nie. Islam – bid pouse tyd Islam en rasta's sit in klas tot godsdiens klaar is – sluit aan by christen leerders
48	-

55	-
56	geen
57	-
58	Ons funksioneer op Christelike beginsels
59	Ja, christelike openinge in oggend en tydens vergderings en funksies
60	Ons is 'n christelike skool en daarvan is ons gedragskode ens daarop gebou
61	geen
62	-
63	-
64	Christenskool wat waardes soos verantwoordelikheid, respek, lojaliteit, regverdigheid, betroubaarheid uitleef
65	-
66	Ons etos is op 'n christelike lewens en wereldbeskouing gebaseer
67	Waardesisteem Respek, regverdigheid, lojaliteit, verantwoordelikheid, betroubaarheid
68	-
69	-
70	-
71	-
72	Geen invloed
73	Christelike lewens en werelddsbeslouting worn in gemeenskap beoefen en deur skool verder versterk en uitgeleef
74	-
75	-
76	Ons skool is waardegedrewe – ons glo in god en probeer alles daarvolgens doen
77	Ons skool word gesien met mense wat saam die behoeftes van die leerders kan aanspreek, omgee en lief he.
78	Ek dink nie iets het verander nie. Saalopening word weeklik deur 'n klas hanteer, daar word elke dag geopen in elke klas, daar is CSV-periode vir almal. Alles soos in “vorige bedeling”
79	-

80	-
81	Is gebaseer op christelike oortuigings. Open elke oggend in klas. Eenkeer per week godsdiens periode
82	Gemeenskap se christelike religieuse oortuigings. Eie christelike agtergrond en verwysingsraamwerk
83	Die dissipline en die hantering van dissipline. Leerders word met respek hanteer
84	Christelike morele waardes
85	Baie sterk christelik
86	-
87	Skool se etos is (word) bepaal deur die grondwet (konstitusie) van die skool
88	Ons skool se beleid is 'n christelike beleid
89	-
90	Deur godsdiens
91	Meestel christenskap
92	geen
93	Dit het 'n christelike grondslag en is op christelike waardes en norme geskoei
94	Streef christelike waardes na
95	Ons skool se etos is nie beïnvloed nie
96	Geen invloed, gaan aan soos normaal
97	-
98	Ons beoefen Christenskap
99	Huidiglike skool word dit nie verwoord nie. Behalwe dat die skool nie meer regtig kan se ons is 'n christelike skool nie
100	Elke persoon op ons personeel mag sy eie godsdientige oortuigings beoefen onder enige geloof.
101	Geen etos word op goeie waardes gebasseer nie noodwendig net op godsdiens nie
102	Gemeenskap is hoofsaaklik christene
103	Ons is 'n christelike skool dit rig ons doen en late. Dit stem met my eie oortuigings ooreen, so dis nie vir my 'n probleem nie

104	Ons skool word nie juis beïnvloed nie soos reeds genoem
105	-
106	-

Vraag 3.27

Beskryf hoe u konflik tussen uself en leerders weens verskillende (godsdienstige) oortuiging hanteer het of sal hanteer.

Describe how you handled or will handle conflict between yourself and learners because of different (religious) belief.

Deelnemer	Antwoord
1	Konfronteer nie leerder tov godsdiens nie
2	I will try to understand the learners beliefs while making them understand mine
3	Ek sal aan hulle verduidelik dat elkeen uniek is en kan glo wat hy/sy wil.
4	Omdat 100% van leerders se hulle is chistene en daar is konflik oor 'n spesifieke situasie dan gee ek die bewyse van die skrif en leer hulle om self ondersoek te doen
5	-
6	Ek glo dat god alle mense in h1 verskeidenheid gemaak het: en dat ons nie moet dink dat net my eie superieur is nie
7	-
8	Geen kommentaar
9	-
10	Nog nie gebeur
11	Elke individu het sy eie reg tot oortuigings, probeer die konflik vermy
12	If a learner's belief is different than mine, and the learner raises this with me. I would try to understand their religion, find out whether this religion is followed at his/her home. Discuss possible ways to accommodate him/her and ensure that his/her religion doesn't affect the learning and teaching. If possible involve parents because religion is a sensitive issue
13	Ek stry nie daaroor nie se net ek glo in die 3-enige god jesus en heiligegees

14	Dit sal nie gebeur nie
15	The bible says tell them the truth whether they take it or leave it, because if you don't, their head will be asked from you, if you do so you will be free from being accountable for their souls. Tell the truth about the word of god, the bible says the truth will set them free, it also says my people are dying because of lack of knowledge
16	We try by all means to avoid conflict caused by religious beliefs as the school and as individuals because we implement the policy of religious diversity at school
17	-
18	Ek glo konflik hieroor moet vermy word, want as hulle my geloof respekteer, respekteer ek hulle s'n
19	I'll tell them the importance of accepting and tolerating each other. SA is a rainbow nation – everybody is free to practise his religion
20	I will allow them to explain to me about their religious. And explain to them we have different cultures also. So we can't use the mat school. At school we serve god because he protects us in our religious and cultures
21	Rituals by learners have been forbidden, manifestations are not allowed
22	Firstly learners should be taught about different religious tolerance. Of that can be understood then we won't have religious differences conflicts
23	1. Create a respectful learning environment 2. Tolerance, exposing learners to different religions
24	The solution that I prefer to use when learners argue or fight. I ask them to drink water to bring down their feelings. Then I quote the bible especially in psalms and explain how David grows and we must help each other to achieve goals that we need
25	We shall have to respect each other's religions
26	It is important to know your learners and understand their religious beliefs in order to avoid conflicts. Examine their characteristics and their expressions
27	Allow my learners to follow and express his or her own religion

28	I explained that when a prophet cast out demons; does not necessarily mean that the person was aware, some demons come in a way of witchcraft
29	I will handle conflict by respecting the beliefs of my learners and by not judging what they believe in
30	Dit is 'n baie moeilike of gevaarlike onderwerp vir 'n klaskamer situasie. Ek vermy dit heeltemal
31	-
32	-
33	Ek dink dit is belangrik dat jy as groot mens jou opinie sal lug en dan vir die kind sal luister. Hulle verstaan nie dalk altyd van die verskillende gelowe nie
34	I will explain to the learners what the truth is and i will ask them to ask their priest to explain their belief to them
35	Tell them truth all the time and refer them to a person who will explain a lot more their believe
36	When we talk about religion every members of class has to explain their religion in that way we will explain to each other the importance of our religion
37	To make them understand we live in a democratic country where all citizens have the right to their own belief or religion
38	The school accommodate them
52	sal teenoor so 'n leerder noem dat daardie periode nie die regte tyd en plek is om ons verskille te bespreek nie. Ek sal aanbied om 'n afspraak te maak
51	Redeneer soms vir oomblik daaroor, maar nie regtig vuurwarm nie debatte daaroor nie.
53	Vermy konflik
54	Never had a problem, dont focus on religion in my class
50	Redeneer dan oor. Niks ergers nie
49	Ek het een keer 'n leerder gehad wat tussen gelowe moes kies. Hy het gekyk hoe elkeen vir hom gaan werk. Ek het hom van my geloof vertel en gese om navorsing te doen oor dit en nie spyt sal wees oor sy keuse

	nie. Ons het nie konflik gehad nie, ons het nie na dit weer oor dit gesels nie so ek weet nie wat die leeder gekies het nie.
39	Ek hanteer dit goed. Ek vermy konflik
40	All learners are chriatians a tour school
41	To consider religouis policy
42	Konflik is nie nodig om jou punt te bewys nie maar die manier van dinge doen spreek vanself
43	Elke leerder in my klas word die kans/geleentheid gegun om oor hulle religieuse oortuigings te gesels ent e verduidelik hoe dit werk. Geen rasistiese of negatiewe opmerkings word geduld nie.
44	Raak nie daarby betrokke nie
45	Ek vemy enige vorm van konflik met leerders
46	-
47	Lei konflik tot in gesprek. Vra leerders uit oor sy geloof/gebruike/seremonies en dienste. wLeerders verskag inligring graag en so lei ju gesprek en Neutraliseer konflik. Verduidelik ook dat beide van julle bereid moet om op te offer
48	-
55	-
56	Ek herinner leerders dat ons mekaar se verskille moet hanteer en respekteer elkeen het die reg op eie godsdien.
57	-
58	Vermy konflik, stel jou kant, maar jy kan niemand oortuig van jou standpunt nie.
59	Verduidelik dat almal verskil en dit nie verkeerd is nie
60	Nog nooit gebeur nie so kan nie 'n opinie vorm nie
61	vermyding
62	-
63	-
64	-
65	-
66	Elke leerling het die reg tot godsdiensoefening van sy/haar keuse. Hul laar verstaan dat hul mekaar se sieninge moet respekteer

67	-
68	I never bring up a topic about religion, so there is never any conflict
69	I give my learners an opportunity to express their opinions on their beliefs. I usually leave them to by after I have expressed my opinion or advised them accordingly. I don't believe in imposing my opinions on others
70	-
71	-
72	Elke persoon het 'n reg tot sy eie oortuiging. Behandel dan elke so met respek vir die ander een se siening
73	Dit bespreek en dan ontrek en bid oor die verskille en stil vertrou dat dit opgelos sal word
74	-
75	-
76	Nog nie gebeur – gee leerder kans om sy/haar opinie te gee. Moenie hou opinie/geloof op iemand anders afdwing nie
77	Ek maak my standpunt duidelik en gee hom dan die kans om self te besluit
78	Ek sal nie in konflik betrokke raak nie. Daar is nie weners in so 'n geveg nie
79	Almal moet mekaar se verskille respekteer
80	Nog nie so 'n situasie beleef nie
81	Nog nie gebeur nie, respekteer alle gelowe
82	Argumenteer nie daaroor nie. Gee skrifverwysing om my standpunt te staaf en bid vir hulle
83	Ek redeneer nie met leerder oor religieuse kwessies nie, en ek laat ook nie redenasies oor geloof in my klas toe nie
84	Sal luister na leerders se standpunt en dan raad gee deur voorbeelde te gebruik uit die Bybel om my oortuiging te stel
85	Elke persoon het die reg op sy eie opinie en mag sy eie religieuse oortuigings uitbelee. Ek sal wel met die persoon redeneer en hom daarop wys dat Christenskap die enigste uitweg is
86	Geen voorvalle nie
87	Hanteer met respek

88	Nie gebeur nie
89	Behandel met respek
90	Vermyn konflik in klas oor verskille in godsdiens doen dit eerder persoon tot persoon
91	Luister en bestee
92	Almal moet tot 'n besluit kom om mekaar se religie te respekteer
93	Ek probeer hul nie oortuig. Ek luister geduldig, stel my standpunt en verseker leerder dat hy/sy die reg het tot hul eie religieuse oortuigings.
94	Beklemtoon dat dit elkeen se vrye wil is, om sy eie oortuigings uit te leef, maar nie op ander forseer nie
95	El en verskillend dink oor sekere situasies probeer die konflik vermyn deur te se dat almal verskil
96	Ek respekteer verskillende gelowe en opinies, maar volg steeds my eie geloof. Sal nie my geloof op 'n leerder afdwing nie, maar alle leerders word verwag om die skoolreëls te volg
97	Nog nooit gebeur nie
98	Hul doen nie ... gewoont aan mekaar
99	Weereens is dit belangrik om sy/haar geloof te hoor. Maar dat sy/hy ook die oortuigings van ander in ag moet neem in die skool. Want alal het die reg op hul eie oortuigings en dat ons mekaar moet akkommodeer en respekteer.
100	Het nog nooit so 'n geval gehad nie
101	Stel almal se kante – kry 'n middeweg; sodat almal gerespekteer word
102	Kyk na wat die woord se. Gebruik as riglyn
103	Nog nie ervaar nie
104	Ek vertel hulle dat ons almal nie dieselfde is en ook nie dieselfde glo nie. Daarom het elkeen die reg op 'n opinie, maar dat mens nie iemand kan forseer/dwing om soos jy te voel nie
105	Dat leerder Jesus moet sien in jou. Hanteer hulle met respek en waardigheid
106	-

Vraag 3.30

Beskryf die tradisies in en van u skool waaroor u gemaklik of ongemaklik voel weens u eie oortuiging.

Describe the traditions in and of your school that you feel comfortable or uncomfortable with because of you own belief.

Deelnemer	Antwoord
1	Open elke dag met skriflesing en gebed as ook aldie funksies by die skool
2	There is no traditions that makes me feel uncomfortable. The one that makes me comfortable is having assembly every Friday and having the pastor come to school to offer scripture.
3	-
4	Colourfest, crossdressing, verjaarsdae, paasfees, valentynsdag
5	-
6	Saal/ godsdiens opening / saalbyeenkoms
7	-
8	Geen kommentaar
9	-
10	geen
11	geen
12	-
13	Kinders wat glo in "sangomas" en glo hulle word geroep om dit te wees. Hulle brand kerse en dra wil kopdoeke en bid heeldyd tot die voorvaders
14	Ek hou van ons saal openinge en VCSV
15	I feel comfortable for asseblies where as a school we gather together to praise and worship god even though it is not done everyday as i suppose it should be. According to my believe christianity. I think we should invite god everyday before we van do anything he is our everything we have to include him in each and every in every step of the way
16	I am comforable at my school because we respect each other's religious beliefs though we are different cultures (blacks and white)
17	-
18	Gemaklik – enigegeleentheid word geopen met skriflesing en gebed

	Ongemaklik – afrika kulture en aanbidding van voorvadergeeste, dra van simboliese krale ens
19	Racism. There's a defined line between the white and the black staff members
20	Learners are equals and those who dont behave get punishment or those dint follow the school policy. The thing im not comfortable is that our school is on the farm. F some learner get injured weg et help after a long time
21	Every day/meeting is started with christian values
22	-
23	Traditions contributes to sense of comfort and belonging. In our school we do not discriminate between cultures and belifs. Each learner practice her/his own culture, whenwe teach about culture and religion. We listen to different stories from learners with different religions
24	Learners must be treated equally by not allowing each to demonstrate his or her traditional culture. They have to agree in one and common code of conduct planned by the school
25	I feel comfortable with the priests are invited to our school and share the word of god with us but i wil not feel safe iif a traditional doctor may come to our school an do his rituals
26	A possible solution is that rational african leaders and parents need to start making a bigger fuss about education on the continent. At our school we have freedom of religion and belief
27	Every one has his own belief
28	I accept all but will not partake in what i do not believe in
29	None. That i feel uncomfortable with. I feel comfortable with the christian religion practiced in the school
30	Ons open met skriflesing en gebed tydens saal en ook in ons klas
31	-
32	VCSV periodes baie gemaklik en lekker
33	-
34	We still have a good christian belief
35	Our christian believ are still good

36	In my school you wont feel uncomfortable because everyone is allowed express their own belifs
37	I feel comfartanle about my tradition in the school
38	The tradision in school most of them is sesotho but they can accomodate all of them
52	Die sing van die volkslied van Suid – Afrika “nkosie” is die voorvader en nie ons lewende God nie. Ek aanbid nie my voorvaders nie
51	Alle saalopeninge of/en vergaderings en funksies word met skriflesing en gebed geopen – voel gemaklik daarmee. Elke maandag se saalopening word ook christelike liedere gesing in beide Afr en Eng
53	-
54	-
50	Saalopeninge / word met skriflesing en gebed geopen
59	Ek voel gemaklik met elke tradisie in die skool
39	Ek is gemaklik met hulle tradisies maar ek sal dit nie beoefen nie
40	All traditions That are being practiced a tour school are being accomodate positively
41	At school we hold a where we sing and pray, there is no scripture tob e read.
42	geen
43	Ek voel gemaklik met VCSV en alle christelike oortuigings wat plaasvind. Voel net nie altyd asof nie kinders dit regtig uitleef nie.
44	Gemaklik met opening van uit ‘n christelike agtergrond
45	geen
46	-
47	Geen. Ons misie/visie is christelik. Weinig van die leerdershet ‘n ander geloof en jy respekteer dit
48	-
55	-
56	Alle skool tradisies is gemaklik
57	-
58	-

59	-
60	Ons span elke oggend met skriflesing en gebed
61	Gemaklik met alle skool tradisies wat insluit, saal openinge, 40 dae wat gevier word ens.
62	-
63	-
64	Gemaklik met tradisies, waarde gedrewe skool
65	-
66	Ek voel gemaklik met die tradisies,
67	-
68	I do not experience any of the above problems
69	We open our assembly with a bible verse and prayer every morning. It is an uplifting act for learners as well as teachers
70	-
71	-
72	Ons het christelike waardes waarmee ek gemaklik is
73	Saalopeninge met skriflesing en gebed. Geestelike byeenkomste een keer per week
74	geen
75	Gemaklik - jeugaksie
76	JA – Periode (het VCSV vervang) - gemaklik
77	-
78	-
79	-
80	-
81	Opening, JA -Periode, waar my geloof en geografie bots
82	Christelike verwysingsraamwerk - gemaklik
83	Ons open met gebed en ek is gemaklik daarmee
84	Open elke oggend in personeelkamer met skriflesing en gebed, asook in klaskamer. Jeugaksie periode met lofprijsing en praatjies. Voorsport wedstryde bid ons vir hulp en krag
85	Gemaklik: almal voel dieselfde oor christenskap
86	-

87	Tradisies word bepaal volgens nuwe samestellings van die skool. Voel baie gemaklik met leerders uit alle kulture se tradisies en akkomodeer dit.
88	geen
89	-
90	Godsdien word beoefen en almal in skool insluitend kinders is gemaklik deermee
91	-
92	Dis wonderlik by 'n skool betrokke te wees waar ons ons religie kan uitleef
93	Saalopeninge. CFJ - Periodes
94	geen
95	Geen. Ons open met dkriflesing en gebed asook JA
96	Open met skriflesing en gebd. Eenkeer 'n week neem die leerders deel aan C4J (Children 4 Jesus)
97	Is met als gemaklik almal glo wat ek glo
98	Opening in die oggend en C4J pas my
99	Gemaklik – open en sluit af met my oortuigings (christelike geloof)
100	Ons skool le klem op waardes soos eerlikheid, hoflikheid ens. die feit dat niemand gedwing word of bevoordeel word omdat hulle 'n ander geloof beoefen, moet van ons 'n gelukkige skool waar al almal tevrede is om te “skitter vir Jesus”
101	geen
102	Ek sou graag godsdiensoonderrig soos in die (1960 – 1980's) wou sien. Kinders inhoud van bybel leer
103	Christelike opening in personeelkamer, klasse sodat byeenkomste en spesiale geleenthede – tot opening v. Vakvergaderings. Dis mooi en goeie tradisies vir my
104	Geen ons vier gewoonlik die gewone christelike dae
105	Saal opening – open in klas en einde van die dag is baie belangrik
106	-

Vraag 3.31

Beskryf hoe u konflik tussen uself en ouers van leerders weens verskillende (godsdiens) oortuiging sal hanteer of reeds hanteer het ?

Describe how you handled or will handle conflict between you and parents because of different (religious) belief?

Deelnemer	Antwoord
1	Konfronteer nie mense tov godsdiens nie
2	I will try to understand parent belief while making them understand mine
3	Elkeen kan glo wat hy/sy wil
4	Sit en gesels rustig met ouers en praat oor die probleem en gee ook bewyse van skrif
5	-
6	-
7	Nog nie gebeur
8	Geen kommentaar
9	-
10	Nog nie gebeur
11	Probeer vermy , almal tevrede na samesprekings
12	-
13	-
14	Sal nie gebeur nie
15	In such a way we disagree. I want stay in the way as long as it is not affecting my work and on the other hand their believe should not affect what they are suppose to do as their responsibility
16	I just make sure that the parents understand the school policy and they adhere to it
17	-
18	Nog nooit gebeur nie, maar sou dit gebeur sal ek hul versoek om hul oortuigings nie te probeer afdwing op my of ander leerders of personeel nie.
19	Show them the importance of accepting
20	I explain to them different religious or cultures are not allowed. And i will refer them to school policy

21	School policies allow differences and conflicts will be solved first by a discussion
22	Different religious tolerance is the key
23	Listen for deep understanding to both parties. Try to avoid conflict. Conflict have a way of turning into crises. You had to understand what the parents and teacher communication
24	Firstly i have to explain the difference between parents and the teacher. A teacher is like social worker in school even mother of each at school and also tells the mother about different policies we have at school that help us to lead
25	I will tell the parents i respect their beliefs but i will not be part if it is traditional religion
26	As parents we need to teach our kids how to handle traditional beliefs and cultural values. Going to church and practicing religion is something that is easy for parents to influence young children
27	Allow parents so practice their own religion
28	I normally tell them to allow me to practice my belief and allow them to. Eg. When my father passed away; i was told i need to cut my hair to remove dreadlocks but that is against my belief and they did not force me
29	I respect other people's religions and i do not criticize other's beliefs, therefore i do not feel that i will encounter conflict with the parents
30	Was gelukkig nog nie in so situasie
31	-
32	-
33	-
34	Did not have it
35	Respect one's belief
36	I would ask the parent to come to school when they feel that their religion is sensitive so that the parent can discuss with a teacher calmly so
37	We understand each other that have different religion

38	The parent know their children religion so that they are okay at school, because we speak english that is why the school accommodate different religion
52	Ek sal ten alletye respek toon teenoor die btrekke ouers. Ek sal met groot aandagrigheid louter ek sal vir hulle as ouers geensins veoordeel nie. Ek sal hul vrae met groot sensitiwiteit beantwoord.
51	Geen sover. Ouers is bewus daarvan dat skool op christelike morme en waardes gebaseer word en indien hul nie daarmee saamstem nie is hul welkom om hul kinders in 'n ander skool van hu keuse te sit.
53	-
54	-
50	Geen probleme sover nie. Ouers was sover almal ook christene
49	Ek sal die ouers se opvoeding vir hulle kind respekteer. Ek sal so leef dat die kind my voorbeeld begin volg al praat ek nie met die leerder oor my geloof nie.
39	Betrokke by konflik met ouers nie
40	Our school is situated in a christian community. So conflict is unlikely
41	I will advice the parents to follow the religious policy
42	geen
43	Ek glo 'n ens moet mekaar tespekteer in die eerste plek moet 'n mens alle konflik van geloofsoortuigings vermy/ of nie daarby betrokke raak nie. Die moontlikheid raak net te groot om as rasistiese geklassigiseer te word.
44	Raak nie betrokke nie
45	vermy
46	-
47	geen
48	-
55	-
56	Op 'n ordelike wyse
57	-
58	-

59	Luister na opinie, verduidelik dat elk kan verskil, dis nie verkeerd nie
60	-
61	vermyding
62	-
63	-
64	-
65	-
66	Hul verstaan dat elke persoon die reg op beoefening van sy eie geloof het en dat hul mekaar se sieninge moet respekteer
67	-
68	I never bring up a topic about religion , so there is never any conflict.
69	I will advise accordingly and let the parent to make their own decision based on what we have discussed
70	-
71	-
72	Gesprekvoering met respek teenoor ander se sienings
73	Dit bespreek en dan ontrek en bid oor die verskille en stil vertrou dat dit opgelos sal word
74	Nog nie beleef nie
75	Goeie kommunikasie, betrek die skoolhoof
76	-
77	-
78	Nog nooit gebeur nie. Sal dit tot alle mate vermy, want dit is onnodig
79	Almal moet mekaar se verskille respekteer
80	-
81	Nog nie gebeur nie. Respekteer alle gelowe
82	Geen gevalle gehad nie. Sal se dat ek hul siening respekteer en verwag dat hul dieselfde sal doen
83	Ek redeneer nie met leerders of ouers oor geloof nie. Ek druk nie my opinies af op ander nie, ek respekteer ander se menings.
84	Nog nooit ervaar nie. Sal luister en dan ook my oortuigings stel.
85	Het nog nie so 'n situasie hanteer nie – is nie seker nie
86	-

87	Sal alle ouers met respek hanteer en hulle oortuigings en ag neem tydens konflik
88	Nie gebeur nie
89	Moet luister na ouers. Gelukkig nog nie met my persoonlik gebeur nie
90	Nog nie gebeur
91	Gesterf en geleentheid om te verduidelik
92	Geen sover. Ons sal tot 'n besluit kom om mekaar se religie te respekteer
93	Ek ssl hul nie probeer oortuig. Ek sal wel my standpunt stel, maar hul eie respekteer
94	Beklemtoon dat dit elkeen se vrye wil is, om sy eie oortuigings uit te leef, maar nie op ander forseer nie
95	-
96	-
97	Nog nooit gebeur nie. Sal rustig wees en als uit praat
98	geen
99	-
100	Het nog nooit in konflik gekom nie. Ouers se versoeke word aangehoor en aanvaar. Die voorwaardes dat iemand daar moet wees vir hierdie kinders is nie onderhandelbaar nie en hulle aanvaar dit.
101	Sal ouers totaal respekteer dat hul, oortuigings kan uitvoer soos hul glo, ook rakend hul kinders
102	Laat elk sy mening uitspreek, konflik hanteer maklike indien jy jou probleem hardop uitspreek, bespreek dan die sienswyse
103	'n mens moet maar landswette onthou wanneer verskeie gelowe bots. Ons kan bv nie iemand 'n k..... noem nie, dis teen ons grondwet. Maak nie saak van die ander kind se geloofs/kerkverband nie. Almal het gelyke reg tot uitdrukking maar binne sekere raamwerke. Respek vir mekaar is in belangrike sleutel
104	Dit het nog nooit gebeur, maar indien dit sou sal ek met hulle gesels en sorg dat ons die situasie so mooi en maklik as moontlik hanteer
105	Het dit hanteer en hulle met respek behandel en geen druk op ouer of leerder geplaas nie.

106	Ek sal dit duidelik maak dat ek nie gemaklik is om ander gelowe te ondersteun nie.
-----	--

Addendum j: Statistiese verklaring

Private Bag X1290, Potchefstroom
South Africa 2520
Tel: 018 299-1111/2222
Web: <http://www.nwu.ac.za>
Statistical Consultation Services
Tel: 018 299-2018
Web: <http://www.nwu.ac.za>
Email: Wilma.Breytenbach@nwu.ac.za
29 Januarie 2021

Re: Dissertation MEd E Roux (student number 22770097)

Hereby the undersigned, Me Wilma Breytenbach of the Statistical Consultation Services of the North-West University, declares that she analysed the data of the above-mentioned student. However, any opinions, findings or recommendations contained in this dissertation are those of the author, and the Statistical Consultation Services of the North-West University does not accept responsibility for the statistical correctness of the data reported.

Yours sincerely

Me Wilma Breytenbach

Senior Subject Specialist: Statistical Consultation Services
School for Mathematical and Statistical Sciences
Faculty of Natural and Agricultural Sciences, NWU Potchefstroom Campus
Building G03 Office 227
+2718 299 2018